

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

**Збірник наукових
праць**

**Випуск 10
(спеціальний)**

ЛУГАНСЬК - 2006

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 10 (спеціальний)

Засновано у 2004 році

Вихід з друку – чотири рази на рік

Засновник   **Східноукраїнський національний**
                                 Університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у справах преси та інформації
Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових видань України (Бюл. ВАК №8 2004 р.), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук.

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Бодрухін В.М., докт. істор. наук (заступник головного редактора), Абакумова В.І., канд. істор. наук (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біолог. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 10 (спеціальний). - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006.
- 148 с.

У збірнику публікуються матеріали, підготовлені професійними істориками науки та окремими спеціалістами, в яких висвітлюються найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки, техніки. Випуск містить статті, що є основою матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Україна на межі тисячоліть: історія і сучасність».

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 6 від "24" лютого 2006 р.)

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені
Володимира Даля, 2006
© East Ukrainian National University named after
Vladimir Dal, 2006

СТАТТІ

УДК 37(477.61)

Барабаш Ю.В.

МЕДИЧНА ОСВІТА НА ЛУГАНЩИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Розглядаються питання, пов'язані зі становленням медичної освіти на Луганщині у 1920-ті рр. Аналізуються дані по відкриттю медичних професійних шкіл. Показано соціальний склад учнів

При вивченні соціальних процесів 20-х рр. ХХ ст. на Луганщині вирішальна роль належить проблемам кадрового забезпечення медичної галузі. Постановка проблеми обумовлена тим, що питання забезпечення медичними кадрами було гострим по всій Україні. На Луганщині у період 1920-х рр. це була особливо гостра проблема, адже умови часу (поширення соціальних хвороб, епідемій, тощо) диктували потреби у забезпеченні кваліфікованим персоналом у галузі медицини.

Історіографія характеризується невеликою кількістю джерел по даному питанню. Тому доцільно звернутися до фондів Державного архіву Луганської області (ДАЛО). Цінну інформацію стосовно кадрового забезпечення знаходимо у фондах Р-243, 401, 854.

Метою даної статті є висвітлення питань, пов'язаних зі становленням медичної освіти на Луганщині у 1920-ті рр.

Згідно з метою, задачами є: характеристика кадрового забезпечення у 1920-х рр. на Луганщині, розгляд питань стосовно відкриття медичних закладів освіти в зазначений період.

Згідно Постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 17 квітня 1924 р. (ЗУ УРСР, № 10, ст. 94) «Про правила, що регулюють професійну роботу медперсоналу» правом заняття медичною роботою, як професією, мали особи такої кваліфікації: 1) лікарі; 2) зублікарі; 3) акушерки; 4) лікарські помічники; 5) фармацевти; 6) сестри і брати медичні; 7) масажисти і масажистки. Документами, що посвідчували право на медичну кваліфікацію визнавалися дипломи і свідоцтва медичних навчальних закладів [1, 259].

Становлення медичної освіти розпочалося лише у другій половині 20-х років. На той час в Луганську існувала лише одна медична професійна школа. Рік заснування школи ще не з'ясовано, але з архівних документів зрозуміло, що у 1927 р. школа вже працювала. Існують дані стосовно розподілу учнів за ознакою соціального стану в медичних школах окремих округів за 1925-1926 рр. Крім Харківського, Київського округу в архівних документах зазначено й про Луганський округу, у медичній школі якої соціальний склад учнів був таким: робітників – 30%, селян – 7,8%, службовців – 52,2%, кустарів – 4,4%, інших – 5% [5, 22].

Соціальний склад учнів профшколи на 1927-1928 рр. був таким: робітників – 27, селян – 7, службовців – 47, кустарів – 4, інших – 4. Із 47 службовців – 22 учня було з району [5, 22]. У 1928-1929 рр. загальна кількість учнів медичної професійної школи за результатами набору становила 87 чоловік. Серед них: робітників – 46, селян – 9, службовців – 28, кустарів – 1, інших – 3. Загальна кількість зарахованих у 1929-1930 рр. також 87 чоловік: 56 робітників, 20 селян, 10 службовців, 1 кустарник [6, 8]. При наборі учнів до школи 10% виділялося для дітей спілки Медсанпраці [7, 219].

На посаду завідуючого медичною професійною школою було призначено лікаря Векштейна [5, 15]. Дирекція школи увесь час зверталася з проханням виділення приміщення. У 1927-1928 роках. Інспектурою передбачалося надати приміщення при Першій радянській лікарні після переходу школи в нову Округову лікарню [5, 6]. Але свого помешкання школа до 1930 р. так і не мала. У протоколі засідання дирекції школи від 10.12.1930 р. зазначено, що ставлення як до студентів, так і до медтехнікуму (мав таку назву у 1930 р.) було не на належному рівні. Обіцянки Райпаркому про виділення помешкання (3-й поверх бувшого Окрсуду) не були виконані. В результаті неможливості продовження навчання у помешканні Окрлікарні, учнів школи помістили в ДІНО (Донецький Інститут Народної Освіти). У чотирьох кімнатах змушені були розмістити 8 груп, тому проводили лише одні лекції. Таким чином, вже четвертий рік медпрофшкола не мала свого приміщення [2, 17] та й гуртожиток школи не відповідав самим елементарним гігієнічним вимогам [5, 25].

При вступі до медпрофшколи заповнювалася анкета, в якій вказувалося прізвище, ім'я, по-батькові; дата народження. Обов'язково вказувалося партійність, соціальний стан, яку школу закінчили, соціальний стан батьків, місце постійного мешкання (адреса).

По закінченню школи видавалося відповідне свідоцтво. Також зазначалося, в яких заходах учні під час перебування в навчальному закладі на протязі років брали участь: а) у клубах та шкільних гуртках; б) в установах дитячого самоврядування; в) у шкільному кооперативі; г) у майстернях; д) у шкільно-громадських святах; е) у громадських та шкільних організаціях.

Навчання у медичній професійній школі проводилося за таким учбовим планом [3, 5-7]:

Дисципліни по акушерській філії:

1 цикл. Економічна географія; Основи Марксизму; Історія класової боротьби; Українська та російська мови; Математика; Фізика; Хімія; Німецька мова; Біологія; Анатомія та фізіологія; Догляд за хворими; Латинь; Дія та виготовлення ліків; Фізична культура; Загальна патологія; Політична економія; Гігієна і бактеріологія.

2 цикл. Акушерство; Гінекологія, догляд; Амбулаторна акушер-гінекологія; Анатомія фізично здорових дітей; Анатомія фізично хворих дітей; Охматдит; Соцорг. частина; Молочна кухня – практика; Консультація охматдит; Соціальна медицина; Перша допомога.

Дисципліни по помлікарській філії:

1 цикл такий же, як і по акушерській філії.

2 цикл. Внутрішні хвороби, догляд; Загальна хірургія та догляд за хворими; Акушерство; Гінекологія; Очні хвороби; Охматдит; Дитячі хвороби; Венеричні та шкірні хвороби; Нервові та психічні; Фізичні хвороби і методи лікування; Інфекційні хвороби; Перша допомога; Воєнна санітарія.

Для набуття практичних навичок учні медичної професійної школи проходили практику в лікарнях. У 1928 р. така практика була по курсу «Догляд за хворими». Передбачалося, що помлікарські групи будуть проходити практику через день з 12 до 16 години дня – I курс, з 14 до 18 години – II курс. Теорія викладалася з 8 до 10 години ранку. Акушерська практика II курсу проводилася з 15 до 19 години вечора і з 19 години вечора до 6 години ранку. Теорію «по догляду за хворими» для лікарських груп передбачалося проводити у новій лікарні (терапевтичний відділ), де й проходила практика [4, 17].

У 1927-1928 рр. в Луганській окрузі проходили курси для нижчого медичного персоналу. Такі курси були організовані у Брянці, Краснодоні, Алчевську, Ровеньках та Боково-Хрустальському при лікарнях копалень. У зазначеному році передбачалося відкрити Акушерську медичну професійну школу, але здійснити це не вдалося, тому що в системі медичної освіти України такого типу шкіл передбачено не було. Тому відкриття було відкладено на наступний рік [5, 1, 5].

У 1929 році діяли курси для дезінфекторів Санітарно-епідемічного відділу. Учебний план курсів передбачав 122 теоретичних годин та 118 практичних. 1 місяць по закінченню передбачалося набувати практичний стаж при міськсануправлінні або лікустановах. На курси приймалися особи з підготовкою не нижче семи класів, а також санітари і дезінфектори з виробничим стажем [8, 68].

У 1929 р. з метою підготовки кадрів медичних сестер військової частини (готували для догляду поранених у військових умовах) Український Червоний Хрест (УЧХ) розпочав організацію спеціальних курсів. Луганський Округовий комітет до Окрпрофосвіти надіслав листа про необхідність відкриття зазначених курсів для медичних сестер запасу УЧХ (військового часу) з 15 лютого 1929 року. Окрпрофосвіта не мала суперечок відкриття курсів [8, 38, 66].

Вступити до курсів могли: особи жіночої статі, необмежені в громадянських правах, переважно робітниці й селянки, віком не молодше 18 і не старші 35 років, які мали освіту, не нижчу за трудову школу I ступеня.

По закінченню школи при успішному складанні іспитів видавалося свідоцтво сестер військового часу (запасу) спеціальної форми. Також одержували спеціальний нагрудний знак Українського Червоного Хреста. Сестри не мали права в мирний час займати посади середнього медичного персоналу. Стоючи на обліку Червоного Хреста, вони брали на себе зобов'язання, даючи про те підписку за воєнного часу працювати як медичні сестри в цивільних і військових лікувальних установах за призначенням УЧХ. Кількість слухачів на курсах не повинна була перевищувати 30-50 чоловік [8, 39].

Задля збільшення медичних кадрів на Луганщині відряджали навчатися до Державної школи охорони материнства та дитинства у м. Харкові. За директивами Народного комісаріату освіти (НКО) у м. Луганську було створено тимчасову Центральну комісію у складі працівників від НКО та Охматдиту для відбору претендентів на навчання. Луганській окрузі у 1928 р. було надано 3 місця, дозволялося направити для участі в конкурсі й четвертого кандидата.

До школи приймалися робітниці та селянки або їх діти віком від 18 до 27 років. Осіб віком до 30 років можна було приймати лише за умов належності у них великого громадського або партійного стажу. При вступі надавалися такі документи: відрядження від округової комісії; довідка про рік народження, довідка про соціальний стан, довідка про стан здоров'я, довідка про місце праці на той час, довідка про рік закінчення семирічки та свідоцтво [9, 23].

Для вступу до школи вимагалось знання за програмою семирічки трудової школи та української мови обов'язково. Курс навчання був трьохрічним. Школа була забезпечена гуртожитком та державною стипендією у розмірі 37 крб.

По закінченню школи надавалася кваліфікація сестри-виховательки по охороні материнства та дитинства. Кожна слухачка, що закінчувала школу, обов'язково повинна була працювати за розпорядженням Народного Комісаріату Здоров'я по лінії Охматдиту не менше 3 років.

Таким чином, питання забезпечення медичної сфери Луганщини кваліфікованими кадрами у 1920-х рр. не відповідало вимогам часу. Хоча були здійснені перші кроки з відкриття медичних професійних шкіл та проведенню медичних курсів, але досить гострою була проблема забезпечення шкіл навчальними приміщеннями з необхідними кабінетами (фізичним, біологічним, військовим, медично-гігієнічним, охматдиту, анатомо-фізіологічним з анатомічним музеєм), лабораторіями (хімічна); занедбалість та

невідповідність санітарно-гігієнічним нормам гуртожитків; слабка фінансування для придбання ілюстративного матеріалу, посібників, дослідницького приладдя, таблиць, діаграм, малюнків та ін. Небажання вирішувати зазначені проблеми Окрпрофосвітою призводило до відкладання вчасного розпочатку занять, у результаті чого руйнувалася система навчання. Це призводило до скорочення годин, які передбачалися для викладання дисциплін за фахом. Тобто система медичної освіти потребувала вирішення низки питань, проблемність яких знову ж таки пояснюється економічними, соціальними, політичними та, врешті-решт, історичними умовами 20-х рр. ХХ ст.

Проблема, деяких аспектів якої ми торкнулися, потребує подальшого дослідження, зокрема, матеріальної бази медичних навчальних закладів регіону та складу викладачів.

Література

- 1.Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду УРСР. К: Держвидавництво політичної літератури УРСР, 1963. – Т.І. –771 с.
- 2.Державний архів Луганської області (ДАЛО).– Ф. Р-854. – Оп. 1. – Спр. 4.
- 3.Там же. – Спр. 2.
- 4.Там же. – Спр. 1.
- 5.Там же. – Ф. Р-401. – Оп. 1. Спр. 282.
- 6.Там же. – Ф. Р-243. – Оп. 1. Спр. 1254.
- 7.Там же. – Ф. Р-401. – Оп. 1. – Спр. 354.
- 8.Там же. – Спр. 344.
- 9.Там же. – Спр. 315.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с становлением медицинского образования в Луганском крае в 1920-е гг. Анализируются данные по открытию медицинских профессиональных школ. Показан социальный состав учеников школ.

The article scrutinizes the queries connected with the beginning of medical education in Lugansk region in the period of 1920-th. It is analyzed some information about opening of professional medical schools. It is characterized the social birth of pupils.

УДК 94(477)''19''

Бернацький М.П.

ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості трансформації соціальних станів суспільства Донбасу внаслідок капіталістичного розвитку, проаналізовано процеси розширення у різних верствах населення.

Історичне минуле країни особливо гостро привертає увагу суспільства у поворотні часи, періоди бурхливих реформ, що торкаються усіх сфер життя. Проте корисні уроки з досвіду попередніх поколінь можна зробити лише тоді, коли змальована цілісна та об'єктивна картина розвитку держави та окремих її регіонів. Нинішнє відродження ринкових відносин в Україні вимагає ретельного дослідження подій другої половини ХІХ ст. у Донбасі, коли швидкими темпами відбувалося становлення ринкового господарства, що супроводжувалося змінами у соціально-економічних процесах. Одним з аспектів цих перетворень була певна трансформація соціальної структури, яка з одного боку відображала появу нових буржуазних рис, а з другого – консервувала застарілі феодальні відносини у суспільстві.

Окремих сторін зазначеної проблематики торкаються у своїх роботах О. Лугова, В. Лавричев, Т. Лазанська [1-3]. Деякі її аспекти висвітлюються у працях, що присвячені історії Донбасу [4-7]. Проте суцільні зміни у соціальній структурі Південно-Східного регіону України є найменш дослідженою стороною буржуазних перетворень. Тому метою даної статті є спроба автора виділити особливості еволюції соціальних станів суспільства Донбасу у процесі капіталістичної модернізації другої половини ХІХ століття, проаналізувати певні ознаки розширення у різних верствах населення.

До середини ХІХ ст. у Донбасі, як і загалом у Російській імперії, розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля, фінансово-кредитна система, відбувався процес формування єдиного національного ринку, зародження мануфактурних форм промислового виробництва, що базувалася перш за все на праці кріпаків. Проте загальним гальмом подальшого економічного піднесення країни та її регіонів на шляху капіталістичного розвитку було збереження феодально-кріпосницького ладу. Юридичним актом, що визначив хронологічну межу між феодальним та капіталістичним устроєм країни можна вважати селянську реформу 1861 р., після якої протягом ХІХ ст. було проведено низку інших, внаслідок яких відбувся перехід до капіталістичного ладу.

Реформа скасування кріпацтва стала каталізатором процесу розширення основного класу українського суспільства – селянства, призвела до суттєвих змін у становищі дворянства. Після 1861 р.

селяни були наділені землею неоднаково. Понад 240 тис. селян Наддніпрянської України залишилися безземельними, майже 90 тис. отримали наділ до 1 дес. і понад 1,5 млн. – від 1 до 3 десятин. Загалом понад 90 % селянських господарств мали наділи до 5 дес., що було нижче норми, необхідної для ведення власного господарства [7, 115]. За таких умов землеволодіння одні селяни були вимушені додатково орендувати землю, другі – починали пошук додаткових форм господарювання (промисли, торгівля, тимчасові заробітки), треті – розривали зв'язки з селом і наймалися робітниками на промислові підприємства, четверті – ставали сільськими батраками, найбільш заможні – активно займалися торгівлею, збільшували за рахунок нових земель розміри власного господарства, вкладали кошти у промисловість. У середині 80-х років XIX ст. у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії на кожного працюючого селянина приходилося 7,6 дес. землі, що при врахуванні родини селянина було замало, тому селяни орендували понад 76 тис. десятин [6, 238]. Відбувається певне зростання приватного землеволодіння селян завдяки позикам створеного у 1882 р. державного Селянського земельного банку. У 90-ті роки XIX ст. у Донбасі спостерігається своєрідне явище: недорога за розцінками земля Донбасу (порівняно з центральними та північними українськими губерніями) приваблювала у регіон сільських переселенців з інших районів. Збільшення попиту на землю внаслідок притоку селян та можливостей отримання позик спричиняло зростання місцевих цін на землю (у Слов'яносербському повіті ціна покупки десятини виросла на 10-15, а ціна оренди – на 5-6 крб.) і зниження ціни на робочі руки, а це, у свою чергу, викликало відтік місцевого населення на інші території (Урал, Сибір, Далекий Схід).

Значна частина селянства поєднувала сільське господарство з заняттями різними промислами. Якщо до поширення у Донбасі залізниць основним його видом було чумацтво, то у другій половині XIX ст. найбільш розповсюдженим стають сільськогосподарський та кустарний промисли. У Слов'яносербському повіті у сер. 1880-х років 76 % (13 тис.) родин місцевих селян окрім землеробства займалися якимось промисловим заняттям [8, 290]. Селяни-кустарі Донбасу займалися ломкою каміння, виготовленням знарядь праці, одягу, взуття, ткацтвом, гончарним виробництвом. Проте, основним видом була тимчасова праця на шахтах, заводах, залізницях. У Бахмутському повіті таким промислом було зайнято 11 921 [8, 300], у Слов'яносербському повіті – 1 348 осіб [10, 211]. Зубожілі селяни, що були вкрай розорені і не мали можливості вести сільське господарство, поповнювали лави найманих робітників, причому значна їх частка спрямовувалася на промислові підприємства, що у великій кількості відкривалися на теренах Донбасу.

Заможні селяни удосконалювали власне сільськогосподарське виробництво, перебудовуючи його на ринкових засадах. Важливою статтею доходів цієї групи селян стають фінансові операції, заняття промисловим виробництвом, торгівлею. Зокрема, у Бахмутському повіті селянин П. Манжос утримував каменярню з прибутком до 1000 крб. на рік. Селяни Роговські мали цегляний завод, механічну майстерню, млини, маслобойню, Н. Бондаренко – лавку, П. Крупка, І. Костенко, С. Кладка – маслобойні, вітряні млини утримували 20 селянських родин [10, 23-127]. У Слов'яносербському повіті у селян було 60 лавок, 15 кабаків та трактирів, 714 промислових закладів, 162 кузні, 493 млина [13, 206-218].

Суттєвих змін зазнало внаслідок реформ другої половини XIX ст. і поміщицьке господарство. Менш стійкими виявилися дворянські господарства з середніми та дрібними маєтками (до 1000 десятин землі), бо вони базувалися в основному на праці кріпаків і мали недостатню кількість худоби та реманенту. Так, у Катеринославській губернії у 1895 р. серед проданих через Дворянській земельний банк маєтків понад 70 % становили дрібні та середні [1, 34]. Взагалі дворянське землеволодіння у Наддніпрянській Україні з 1862 по 1920 рр. скоротилось на 34% [7, 116].

Значна частина дворян перевела свої господарства на капіталістичні ринкові рейки, вкладала кошти в інші галузі виробництва – торгівлю, промислові заклади, залізничне будівництво. Поміщики активно здавали землі маєтків під розробку надр. Так, у Бахмутському повіті дворянка Д. Мандрикіна мала 12-15 тис. крб. доходу тільки від земельної оренди, окрім того володіла каменярнею та кабаком [10, 3]. О. Окрамчедалова окрім сільськогосподарського виробництва володіла лавкою, кабаком, постійним двором, двома млинами, кузнею, вугільними копальнями [12, 353]. У Слов'яносербському повіті княгині Ширинська-Шахматова та Долгорука, дворяни В. Стебельська, Ф. Булацель здавали землі під залізничні колії [8, 128]. Повністю не розривали зв'язків з сільськогосподарським виробництвом навіть такі відомі підприємці-поміщики Донбасу як І. Іловайський, П. Карпов, А. Плещеев, Н. Ковалевський, діяльність яких перш за все було пов'язана з промисловістю.

Таким чином, традиційні класи феодального суспільства зазнавали серйозних змін. Відбувалося поступове „обуржуазнення” дворянства та „розселення” селян.

З 1863 р. суттєво змінилося становище купців. Згідно з проведеним реформуванням купецької громади третя гільдія була скасована, а до перших двох було відкрито доступ представників усіх станів суспільства, спроможних щорічно підтверджувати фінансові зобов'язання по промисловим свідоцтвам. До традиційного заняття купецтва – торгівлі – широко приєдналося промислове підприємництво, залізничний бізнес. Так, купець О. Алчевський хоча і був власником чайної торгової фірми у Харкові, проте основним заняттям його, безперечно, був металургійний та видобувний бізнес. Олексіївське гірничопромислове товариство та Донецько-Юр'ївське металургійне товариство, засновником і найбільшим акціонером яких він був, займали важливе місце у промисловій структурі Донбасу. Купець С.Поляков був не тільки власником Курсько-Харківсько-Ростовської, Козлово-Воронезько-Ростовської залізниць, які з'єднали Донбас з центральними

регіонами країни, але й був фундатором та керівником Товариства Азовського металургійного заводу та Південноросійського кам'яновугільного акціонерного товариства. Взагалі доля купців серед великих промисловців Донбасу з 1872 по 1900 р. зросла у 9 разів, у той же час, коли доля поміщиків лише у 1,5 рази [7, 112]. Разом з тим купці активно скуповували землі, причому не тільки для промислового, але й для товарного сільськогосподарського виробництва. Тільки за 1877 – 1887 рр. у Харківській губернії купецьке землеволодіння збільшилося наполовину (з 8 до 12 %) і практично зрівнялося у розмірах з селянським землеволодінням (13 %) [9, 136]. Відомий купець Донбасу О. Хараджаєв займався промисловим виробництвом, торгівлею у Маріупольському та Бахмутському, але мав великий за розміром маєток у Слов'яносербському повіті. Почесні громадяни Борисовські окрім добре організованого поміщицького господарства у Бахмутському повіті володіли великими цукрово-рафінадним і цегляним заводами, механічним заводом, млином, кабаком, лавкою, видобували та продавали вапняк, цеглу та каміння [10, 33].

Зміни торкнулися і міщанського стану, де активізувалися процеси розшарування. Частина міщан поступово переходила до найманих форм праці на великих промислових підприємствах. Проте серед міського населення поширилося заняття підприємницькою діяльністю у сфері послуг, торгівлі, ремісництва, яка була спрямована на задоволення потреб населення. Серед мешканців міст Донбасу значно посилюлися позиції інтелігенції, особливо технічної (гірничі інженери, маркшейдери, інженери шляхів сполучення тощо). Це було пов'язано з бурхливими процесами капіталістичної перебудови регіону. Якщо раніше представники інтелігенції були хоча і привілейованою, але все ж таки частиною найманих працівників, то у другій половині XIX ст. значний відсоток інженерів переходили до категорії власників. Накопичені кошти дозволяли їм відкривати приватні підприємства, виступати засновниками чи співвласниками акціонерних товариств. Зокрема, гірничі інженери І.Фелькнер та І. Летуновський були не просто співзасновниками акціонерних компаній з видобутку солі – Деконівська та Брянцевська соляні копальні, але й володіти контрольними пакетами їх акцій [5, 228]. У 1880-х роках інженер К. Мсциховський придбав 450 десятин землі, де на правах приватної власності відкрив спочатку декілька невеликих вугільних копалень. А на початку XX ст. він передав усі рудники заснованому ним же Селезньовському акціонерному товариству, залишивши за собою значну частину акцій [11, 492].

Наслідком бурхливого розвитку капіталістичних відносин у Донбасі пореформеного періоду стало інтенсивне формування промислового робітництва. Оскільки ця соціальна верства населення пов'язана саме зі становленням капіталізму, то зміни тут були найбільш відчутними. Друга половина XIX століття стала хронологічними рамками формування пролетаріату Донбасу, оскільки у цей період було збудовано більшу частину промислових підприємств регіону, що викликало небувале зростання попиту на робочі руки. Основним джерелом формування робітництва Донбасу були селяни, які вимушені були шукати заняття у зв'язку з браком землі. Важливою рисою було те, що серед таких працівників частина сприймала цю роботу на промислових підприємствах тимчасовою, а інколи взагалі сезонною (тільки на зимовий період). Вони як і раніше вважали себе селянами, які через деякий час повернуться до сільського господарства, і тому не розривали зв'язків з селом. І тільки наприкінці XIX – на початку XX століття у Донбасі починає формуватися постійний контингент промислових працівників, серед яких були і колишні селяни. Разом з тим на підприємствах Донбасу працювали і кадрові висококваліфіковані робітники – вихідці зі старих промислових центрів – Москви, Петербургу, Уралу, Брянська, Тули, Сормова.

Вищевказані чинники впливали й на національний склад найманих працівників. За даними перепису російської імперії 1897 р. серед працівників гірничовидобувної промисловості Донбасу росіяни склали 74 %, українці – 23,3 %, у металургійній та металообробній відповідно – 69 % і 20,2 % . Однак найефективнішим показником перемін було чисельне зростання пролетаріату. Якщо напередодні селянської реформи у промисловості Донбасу було зайнято лише 5 – 6 тис. працівників, то наприкінці XIX ст. чисельність зросла майже у 30 разів і склала 175 тис. осіб [6, 258].

Отже, друга половина XIX століття стала періодом як якісних, так і кількісних змін, що відбувалися у різних класах, станах і верствах суспільства. Швидкі темпи розвитку капіталістичних відносин призвели до виникнення у Донбасі чисельних промислових підприємств, перш за все вугільної, видобувної, металургійної, машинобудівної та хімічної галузей. Організація ефективного виробництва стала можливою завдяки утворенню потужного класу промислових робітників, який за чисельністю посідав одне з перших місць в Російській імперії. З другого боку фундаторами індустріальних закладів ставали представники усіх верств суспільства, що мали підприємницький хист та достатню фінансовоспроможність.

Становлення класів капіталістичного ладу (буржуазія та пролетаріат) відбувалося на фоні збереження певних характерних особливостей станового розподілу феодального суспільства (дворянство, купці, міщани, селяни), що фактично призводило до формування у Донбасі двох впливових категорій населення – підприємців (приватні власники, акціонери, орендарі, менеджери високого класу) та найманих працівників (майстри, техніки, промислові робітники, сільські батраки). Історія їх становлення поки ще здебільшого залишається поза увагою науковців, оскільки тривалий час капіталістичний етап розвитку нашої країни розглядався під тиском ідеологічних вимог радянської системи. Тому об'єктивний аналіз змін, що відбувалися у суспільстві Донбасу у другій половині XIX століття внаслідок перетворення економіки на ринкових засадах, сьогодні має стати важливим завданням історичної науки.

Література

1. Лугова О.Г. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.
2. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенный период России (1861 – 1900 гг.)– М.: Мысль, 1974. – 252 с.
3. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) – К.: [Б.и.], 1999. – 282 с.
4. История рабочих Донбасса: Т. 1.– К.: Ин-т истории АН УССР, 1981. – 326 с.
5. Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. – Т. II: Донбасс в ХІХ веке. – Луганск: Альма-матер, 2004. – 384 с.
6. История Луганского края: Учебное пособие. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 432 с.
7. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2003. – 312 с.
8. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Вып. 3: Славяносербский уезд. – 572 с.
9. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. П.П. Семенова.– СПб., 1903. – Т. VII: Малороссия. – 517 с.
10. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Том. 2: Бахмутский уезд. – 1007 с.
11. История городов и сел Украинской ССР. Ворошиловградская область. В 26 томах. / Зав. ред. В.М. Кулаковский. – К., 1976. – 727 с.
12. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1886. – Выпуск 1: Славяносербский уезд. – 383 с.

In the article the features of transformation of the social being of society of Donbas are considered as a result of capitalist development, the processes of stratification are analyzed in different layers of population.

В статье рассмотрены особенности трансформации социальных сословий общества Донбасса в результате капиталистического развития, проанализированы процессы расслоения в разных слоях населения.

УДК 341.384 .(477.6) «19»

Бобровський А.С.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розглядаються проблеми політики Радянської держави щодо відновлення соціальної сфери Сталінської області. Аналізуються основні напрямки політики і результату для населення регіону

Сучасний стан в Україні потребує чіткої та поміркованої соціальної політики. Наслідки ринкових та суспільних перетворень – злидні, злочинність, корупція, соціальна незахищеність населення – переконують нас в необхідність створення механізмів, які б використовуючи позитивний досвід минулого та новітні розробки, сприяли б збереженню соціального балансу та стабільності в суспільстві. В перспективі це може стати підставою для зміни суспільного клімату в кращій бік.

Також слід відмітити що в ході реформ кінця 80-х – початку 90-х років фактично була демонтована соціальна сфера, як цілісна система, що дісталася нам у спадок з радянських часів. Так само були ліквідовані механізми державного патерналізму та соціального захисту населення.

Саме тому, особливої уваги заслуговує період післявоєнної відбудови господарства, бо саме тоді були закладені основи не лише соціальної інфраструктури регіонів, але й загальні принципи розвитку та відповідно багатьох сучасних проблем соціальної сфери регіону на десятиріччя в майбутньому.

Внаслідок значної концентрації промисловості, аграрного потенціалу в Сталінській області УРСР [1] глибше та виразніше відбилися процеси, характерні для країни в цілому. Саме тому важливим є дослідження результатів впровадження соціальної політики стосовно цього регіону. Це дає можливість не лише виявити загальні тенденції її розвитку, але також з'ясувати причини багатьох негативних соціальних наслідків, які ще довго будуть впливати на соціальний клімат області.

Історіографію з проблеми відновлення соціальної сфери регіону можна розподілити на три періоди. До першого слід віднести 40-і та першу половину 50-х років тобто час коли власне тривав процес відбудови господарства. По гарячих слідах подій, авторами було опубліковано значну кількість публіцистично-пропагандистських матеріалів про відновлення соціальної сфери. Основна увага приділялася мужності і героїзму військовослужбовців на фронті, трудовій звитязі працівників тилу, труднощам та успіхам евакуації і реєвакуації промислових підприємств [2].

Другим етапом у вивченні даної теми можна вважати період від середини 50-х до початку 90-х років, коли були створені перші узагальнюючі праці з історії війни в цілому та окремих її проблем, визначалися

шляхи їх подальшої розробки. Чимало публікацій присвячено ролі партії, профспілок, робітничого класу, селянства, інтелігенції, колективів окремих організацій та підприємств у відродженні соціальної сфери, становленні економіки воєнної та повоєнної доби. Також, в цей період виходять праці присвячені певним проблемам з відбудови соціальної сфери Донбасу [3].

Третій етап історіографії почався після проголошення Україною незалежності. З'явилося багато досліджень краєзнавчого спрямування, однак відомостей, які окреслюють розвиток матеріального виробництва і житлового господарства, рівень комфорту та системи послуг тут мало [4].

Таким чином, історіографічний огляд засвідчує наявність значної кількості праць, автори яких тією чи іншою мірою торкаються питань відбудови соціальної сфери у період визволення України від нацистських загарбників та повоєнні роки. Разом з тим, внаслідок ідеологізації радянської історіографії, обмеженого кола джерел, які перебували в науковому обігу, низка важливих проблем залишилися недослідженими. Намагання переписати історію, відійти від документально підтвердженої істини, при загальному зростанні інтересу до різноманітних проблем еволюції соціальної політики та соціальної сфери в цілому спонукає до узагальнюючої праці яка б охоплювала різноманітні аспекти наслідків окупації 1941-1943 років та процесу відновлення соціальної сфери Донбасу.

До соціальної сфери традиційно відносять наступні галузі соціально-культурного комплексу: освіту, культуру, охорону здоров'я, житлово-комунальне господарство. Головне призначення соціальної сфери – задоволення соціальних та культурно-побутових потреб населення, забезпечення його різноманітними благами та послугами, забезпечення соціального захисту та соціальної справедливості [5].

Отже, головним завданням даного дослідження є вивчення політики Радянської держави з відновлення соціальної сфери Донбасу після окупації на прикладі відбудови житлово-комунального господарства та роздрібної мережі торгівлі та громадського харчування. В даній роботі залишилися недослідженими проблеми відбудови системи охорони здоров'я, освіти та культури оскільки вони можуть бути об'єктом для самостійного дослідження.

Основною причиною масштабної руйнації соціальної сфери регіону були бойові дії. Заподіяна, воюючими сторонами, шкода мала не лише прямі, але й опосередковані наслідки, які загальмували економічний розвиток, удосконалення соціальної галузі на основі науково-технічного прогресу.

Політика фашистських властей протягом окупації на захоплених землях залежала від ситуації на фронтах, прийнятих рішень у верхах та особистих переконань і поглядів керівників комендатур, командувачів частин та з'єднань. Гітлерівським властям соціальна сфера була необхідна для забезпечення комфортних умов життя своїх працівників та військових [7]. Так в Донбасі під час окупації діяло декілька підприємств комунального господарства. Готуючись до відступу, нацисти проводили тактику „випаленої війни”, вивозили все, що становило щонайменшу цінність.

Повна вартість збитків заподіяних соціальній сфері регіону, за підрахунками Сталінської обласної комісії з обліку шкоди заподіяної німецько-фашистськими загарбниками, дорівнювала 1 021 482,6 тис. крб. [8].

Оскільки роботу по відбудові зруйнованих об'єктів, коли ще тривала війна, розгорнути у повному обсязі властям не вдалося, відповідальним завданням господарських структур залишалися проведення розбирання руїн, налагодження міських аварійних служб, організація робіт по ремонту наявного житлового фонду, розміщення людей в уцілілих будинках, розташування і пристосування приміщень для установ, які мали функціонувати на визволеній території. Масштабне капітальне будівництво передбачалося здійснювати вже після війни.

Аналіз офіційних документів того часу свідчить про те, що головним напрямом політики керівництва було в першу чергу відновлення роботи підприємств стратегічних галузей, створення для їх робітників прийнятних умов праці, в тому числі і за рахунок розвиненої соціальної сфери.

Потреби у значній кількості робітників для праці на відновлених підприємствах регіону змусили уряд вжити певних заходів, для покращення демографічної ситуації.

Таблиця 1

Кількість населення, працівників Сталінської області у 1941, 1943-1945 рр. [9]

	на 01.01.19 41	на 01.09.1943	Співвідно шення до 01.01.1941 (%)	на 01.01.194 4	Співвідношен ня до 01.01.1941 (%)	на 01.01.1945	Співвіднош ення до 01.01.1941 (%)
Загальна чисельність населення Сталінської області (тис. чол.)	3099,8	1514,8	48,87	1699,3	54,82	1995,9	64,39
в т.ч. міського населення (тис.)	2425,9	967,4	39,88	1154,7	47,60	1454,9	59,97

чол.)								
в т.ч. сільського населення (тис. чол.)	673,9	547,5	81,24	544,6	80,81	541	80,28	
Загальна кількість працівників у всіх галузях господарства Сталінської області (тис. чол.)	975,775	242,790	24,88	361,117	37,01	525,951	53,90	

З таблиці видно що після визволення кількість робітників та населення загалом почала швидко зростати, причому міського населення більш швидкими темпами, в той час як чисельність сільського населення залишалася стабільно низькою. Таке зростання пояснюється залученням робочої сили майже з усієї країни для відбудови промисловості Донбасу, яка значною мірою розташовувалася в міських поселеннях. В той же час, сільське населення Сталінської області було заборонено залучати через систему оргнабору до праці на підприємствах.

За такої ситуації на перше місце висувалася проблема створення належних житлових умов для населення. Зокрема були прийняті спеціальні постанови, за якими планувалося заснувати відомчі будівельні трести. Вони окрім усього іншого повинні були відбудовувати житловий фонд регіону, також створювалися підприємства з виробництва будматеріалів, причому перевага надавалася більш дешевому виробництву з місцевої сировини. Встановлювався ліміт – 50-60% їх продукції повинно було спрямовуватися на відбудову шахт, заводів та помешкань виключно Наркомату вугільної промисловості СРСР. Для заохочення індивідуального житлового будівництва робітникам шахт видавалися позички до 10 тис. крб. на 7 років, в тому числі 50% безповоротно за рахунок союзного бюджету СРСР. Облвиконкоми повинні були надавати робітникам шахт – забудовникам допомогу у виділенні будматеріалів. За аналогічним принципом передбачалося відновити роботу підприємств комунального господарства, торгівлі та громадського харчування [10].

Методи проведення відбудовних робіт, застосовані партійною владою, належали до адміністративно-командного арсеналу, що в екстремальних умовах давало свої результати. Вони включали масові мобілізації населення, різні типи соціалістичного змагання, організацію суботників та недільників, централізовану систему розподілу, що компенсувало невідповідність фінансових затрат матеріально-технічним потребам відбудови і масштабам запланованих робіт. Масштаби праці диктували вироблення спрощених, типових проектів забудови, полегшення прийому об'єктів державними комісіями, шаблонних комплектуючих для споруд, які будувалися поточно-швидкісними методами [11].

Відбудова житла відбувалася трьома головними шляхами: за рахунок наркоматів та відомств, індивідуальними забудовниками та місцевими радами.

Таблиця 2

Житлова площа будинків міст та міських поселень Сталінської області збудованих в 1943-1945 рр.[12]

	Житлова площа збудованих будинків							
	Наркоматами та відомствами		В порядку індивідуального житлового будівництва		Місцевими радами		Разом	
	відносно загальної кількості житлової площі (%)	м ²	відносно загальної кількості житлової площі (%)	м ²	Відносно загальної кількості житлової площі (%)	м ²	відносно загальної кількості житлової площі (%)	м ²
Данні по містах обласного підпорядкування, в тому числі підпорядкованих їм міських поселеннях	38,283	800966	18,253	381906	4,659	97471	61,194	1280343

в т.ч. по м. Сталіно	8,401	175777	1,079	22566	0,01	215	9,49	198558
По інших містах та міських поселеннях	21,914	458504	16,724	349904	0,406	8497	39,044	816905
Разом по всіх містах та міських поселеннях	59,958	1254470	34,977	731810	5,065	105968	100	2092248

Отже, таблиця показує що більшу частину житлової площі будинків було збудовано наркоматами та відомствами, за рахунок індивідуальних забудовників зведено менше, місцевими радами в умовах війни фактично було введено в дію лише близько 5 % житлової площі міст та міських поселень. Слід зазначити, що працівникам вугільної та інших галузей важкої промисловості надавалися значні пільги при отриманні будматеріалів та при виділенні кредитів. Місцеві ради знесиленні перерозподілом ресурсів на користь фронту та промисловості змушені були часто залучати місцеве населення для будівництва житла та об'єктів комунального господарства. Методом народної будови було зведено значну кількість об'єктів соціальної сфери регіону [13].

Втілення державної політики стосовно відбудови житла для населення регіону покладалося на керівництво відомств, місцевих партійних осередків та органів влади. Внаслідок бойових дій збереженість усуспільненого житлового фонду [14] області була досить неоднаковою.

Таблиця 3

Відбудова житлового фонду міст Сталінської області у 1943-1945 рр.[15]

	Житлова площа будинків на 01.01.1940 (%)	Житлова площа будинків на 01.10.1943 відносно 01.01.1940 (%)	Житлова площа будинків на 01.08.1945 К відносно 01.01.1940 (%)	Житлова площа будинків на 01.08.1945 відносно 01.10.43 (%)
Дебальцеве	100	7,5	50	659,5
Краматорськ	100	15,9	53	331,6
Артемівськ	100	25,8	64,9	251,7
Константинівка	100	26,7	74,3	277,6
Горлівка	100	30,1	66,7	221,7
Макєєвка	100	32,4	59,6	183,8
Єнакієве	100	36,6	67,6	184,5
Дружковка	100	36,7	70,7	192,5
Чистяково	100	49,8	67,8	136,2
Сталіно	100	50,5	64,9	128,5
Слов'янськ	100	51,8	79,8	154
Маріуполь	100	54,2	66,9	123,3
Усуспільнений житловий фонд	100	39,2	66,4	169,3
Приватновласницький житловий фонд	100	69,3	83,3	120,1
Разом житловий фонд	100	54,6	75,1	137,4

Дані таблиці дають змогу стверджувати що процес відбудови житлового фонду в області відбувався нерівномірно. Оскільки час, коли ще йшла війна, дає можливість зробити висновок, що завдання розв'язували у найбільш раціональний спосіб – насамперед ремонтувалися вцілілі і найменш пошкоджені об'єкти. Також вирішальне значення мала допомога відомств в орбіті діяльності яких знаходилися певні населенні пункти. Так великий залізничний вузол Дебальцеве наприклад, найбільш постраждале відновлюється дуже швидкими темпами, в тому числі і за рахунок допомоги залізничного відомства. Також звертає на себе увагу те, що в більшості випадків значне збільшення житлової площі відбувається наприкінці війни.

В сільській місцевості як і в містах значну частину житлового фонду було зруйновано. Оскільки приватновласницький житловий фонд найменше постраждав внаслідок окупації то за планами керівництва його відбудова мала покращити стан із забезпечення житлом на селі. Будівництво тут відбувалося, головним чином, за рахунок населення на кредити що надавалися Центральним комерційним банком СРСР. Їх видавали терміном до 7 років на суму до 10 тис. крб., пільги надавалися інвалідам Великої вітчизняної війни, сім'ям партизан та військовослужбовців. Місцеві органи влади та керівництво підприємств мали всіляко сприяти індивідуальним забудовникам. Населення дуже залежало від державної допомоги, але її потенціал у колгоспах дуже різнився порівняно з можливостями великих підприємств.

Відбудова житлового господарства Сталінської області в 1943-1945 рр.[16]

	Відновлено будинків та знову збудовано, в тому числі відбудовано частково	Знову збудовано будинків	Знову збудовано будинків %	Кількість мешканців, що були поселені	Кількість мешканців, що були поселені в середньому в один будинок	Сума кредитів наданих для індивідуального будівництва (тис. крб.)	Сума кредиту в середньому на одного мешканця крб.
Данні по містах обласного підпорядкування, в тому числі підпорядкованих їм міських поселеннях	20 588	753	3,657	190 962	9	11 839	61,997
в т.ч. по м. Сталіно	2 105	50	2,375	45 037	21	5 630	125,008
По інших містах та міських поселеннях	17 242	1 657	9,610	66 904	4	3 229	48,263
Разом по всіх містах та міських поселеннях	37 830	2 410	6,371	257 866	7	15 068	58,433
По сільській місцевості	20 845	7 145	34,277	83 080	4	4 027	48,471
Разом по області	58 675	9 555	16,285	340 946	6	19 095	56,005

Таблиця показує що процес відбудови в міських та сільських поселеннях має значні відмінності. Найбільше нових будинків було збудовано в селах, оскільки тут надавалася перевага невеликим за кількістю мешканців. Відповідно кредити надавалися в залежності від вартості а значить і якості майбутнього житла, яке в сільській місцевості судячи з таблиці було більш дешевим. В містах навпаки більшу частину становили відновлені будинки призначені для більш високої кількості мешканців. Слід зазначити виключне становище обласного центру міста Сталіно та міст обласного підпорядкування по всіх показниках відбудови житлового господарства. Оскільки міське населення переважало то загальні показники більше по міських поселеннях, які відповідно і стали в центрі уваги керівництва при формуванні житлової політики.

Отже, у повоєнні роки в умовах великої міграції, приросту міського населення, який значно перевищував динаміку зростання кількості житлової площі проблема забезпечення житлом набула особливого звучання. Більшість селян відновлювали своє помешкання власним коштом без допомоги держави, а в міських поселеннях майже 35% житла було зведено індивідуальними забудовниками. Головний тягар з відбудови житла регіону ліг на плечі його мешканців, позбавлені альтернативи вони власноруч змушені були покращувати своє становище. Прискорена відбудова, нехтування благоустроєм породжували проблеми екології міського довкілля і негативно впливали на здоров'я людей. Зокрема лише в 1949 році була прийнята спеціальна постанова, що визнаючи значні порушення санітарно-гігієнічних норм та забруднення повітря міст обмежувала будівництво шкідливих об'єктів [17].

У східному регіоні України завжди актуальною була проблема забезпечення питною водою. Після війни водопровідна мережа в жахливому стані це загрожувало гуманітарною кризою, яка могла мати жахливі наслідки для населення. За постановою ДКО СРСР від 16 листопада 1943 року планувалося якомога скоріше відновити греблі, водогони та насосні станції, ввести в дію 22 водоймища [18]. Крім того, зруйнованими були інші підприємства комунального господарства: лазні, пральні та міський транспорт.

Таблиця 5

Комунальне господарство Сталінської області в 1941, 1943-1945 рр. [19]

	На 01.01.1941	На 01.09.1943	Відносно 01.01.1941 %	На 01.01.1944	Відносно 01.01.1941 %	На 01.01.1945	Відносно 01.01.1941 %
Довжина одиночної водогінної мережі (км)	536,4	288,3	53,75	529,9	98,79	566,2	105,56
Довжина одиночної каналізаційної мережі (км)	124,2	31,2	25,12	35,8	28,82	122,7	98,79
Кількість лазень громадського користування	15	7	46,67	7	46,67	12	80,00

Кількість пралень громадського користування	6	3	50,00	3	50,00	4	66,67
Довжина одиночного трамвайного шляху (км)	195,9	-	-	30,4	15,52	105,2	53,70
Інвентарна кількість справних трамвайних вагонів	264	-	-	17	6,44	96	36,36

Наведенні данні свідчать що у відновленні водогінної та каналізаційної мереж були досягнення значні успіхи, в той же час як громадський транспорт розвивався дуже повільно. Відновлення лазень та пралень громадського користування було пов'язано з ліквідацією санітарно-епідеміологічних наслідків війни тому головним чином вони розвиваються після 1945 року. Характеризуючи відновлення соціальної сфери регіону в цілому, слід відмітити що основні показники до 1951 року вдалося відновити [20].

Окрім відбудови житлово-комунального господарства важливе значення мало забезпечення населення товарами широкого вжитку та продовольством через мережу підприємств торгівлі та громадського харчування. Наприклад в грудні 1944 року щоденна норма хліба була для робітників – 500-700 гр., службовців – 300-450 гр., для утриманців – 200-300 гр.[21]. Практикувались видача населенню картоплі для домашки при випіканні хліба, чи на заміну крупи [22]. Доволі часто траплялися перебої з постачанням, крім того існували значні недоліки у нормуванні продуктів. За такими нормами продукти розподілялися через різноманітні підприємства.

Роздрібна мережа складалася з установ Наркомату торгівлі, Центросоюзу, відділів робітничого постачання, які в свою чергу поділялися на магазини, кіоски; крім того громадське харчування складалося з фабрик-кухонь, столових, ресторанів, закусочних та буфетів.

Таблиця 6

Відновлення та розвиток підприємств торгівлі та громадського харчування Сталінської області в 1943-1945 рр. [23]

	Кількість підприємств на 01.01.1941	Кількість підприємств на 01.09.1943	Відносно кількості на 01.01.1941 %	Кількість підприємств на 01.01.1944	Відносно кількості на 01.01.1941 %	Кількість підприємств на 01.01.1945	Відносно кількості на 01.01.1941 %
Мережа державної роздрібно-торгівлі (магазинів, кіосків та ін.)	8270	724	8,75	1555	18,80	2626	31,75
в т.ч. у містах	6234	363	5,82	1079	17,31	2098	33,65
в т.ч. у селах	2036	361	17,73	476	23,38	598	29,37
Кількість в селах відносно кількості в містах %	32,66	99,45		44,11		28,50	
Мережа підприємств громадського харчування (столових, ресторанів, закусочних)	2322	232	9,99	740	31,87	1249	53,79
в т.ч. у містах	2168	215	9,92	709	32,70	1138	52,49
в т.ч. у селах	154	17	11,04	31	20,13	111	72,08
Кількість в селах відносно кількості в містах %	7,10	7,91		4,37		9,75	

Таким чином, відновлення мережі роздрібно-торгівлі відбувалося дуже швидкими темпами. В селах вдалося більш швидко відновити роботу підприємств торгівлі оскільки, як добре видно з таблиці, вона там краще збереглася. Значне зростання міського населення призвело до того, що к кінцю війни обсяги зростання міської мережі значно перевищили аналогічні показники на селі. Також, це пояснюється тим, що в селах, як і раніше, переважали установи Центроспілки, в той час як в містах – Наркомату торгівлі та новостворених відділів робітничого постачання. Останні повинні були забезпечувати постачання працівників підприємств регіону, промисловість якого мала загальносоюзне значення.

Таблиця 7

Кількість підприємств торгівлі та громадського харчування Сталінської області в 1941,1944-1945 рр. [24]

	Підприємств торгівлі	Підприємств громадського харчування
Кількість підприємств роздрібно-торгівлі разом по області на 01.01.1941	8270	2322

на 01.01.1944	1555	740
на 01.01.1945	2627	1249
В т.ч. Наркомату торгівлі		
на 01.01.1941	4379	1752
на 01.01.1944	277	141
на 01.01.1945	452	177
В т.ч. Центроспілки		
на 01.01.1941	2050	154
на 01.01.1944	476	31
на 01.01.1945	629	114
В т.ч. Відділів робітничого постачання		
на 01.01.1941	-	-
на 01.01.1944	657	568
на 01.01.1945	1219	951

Наведенні дані показують що мережа Центроспілки відновлювалася швидкими темпами, але підприємства робітничого постачання переважали за обсягами розвитку усі інші та становили більшість на протязі всього періоду відновлення господарства регіону. Значне місце у забезпеченні населення товарами мала відігравати державна комерційна торгівля, а продовольством індивідуальне городництво робітників та службовців [25].

Таким чином, політика Радянської держави відносно відновлення соціальної сфери Сталінської області підпорядковувалася загальному курсу на розвиток передусім стратегічних галузей промисловості. В руслі цього вирішувалися найбільш нагальні проблеми: відбудова житлового господарства, постачання населення продуктами та товарами через роздрібну мережу, забезпечення водою та іншими найбільш необхідними побутовими послугами. Причому перевага надавалася містам – адміністративним та промисловим центрам регіону.

Забезпеченість соціальними благами була потужним важелем впливу на населення. Керівництво підприємств мало можливість значно покращити соціально-побутові умови власних робітників наприклад за рахунок надання житла, пільг при отриманні кредиту на індивідуальне будівництво або забезпечення товарами та продовольством через відділи робітничого постачання. Таке свідомо нерівне становище населення області повинно було призвести до потрібних керівництву наслідків. В той же час це викликало значні диспропорції у просторовому та соціальному охопленні всього населення області державною допомогою.

У період відбудови господарства ускладнилася екологічна ситуація у містах. Велика кількість промислових підприємств із шкідливим виробництвом, застаріле устаткування підприємств, системи водогону, каналізації, віджили методи очищення питної води й архаїчні способи знезаражування стоків, незадовільний стан транспортної мережі – все це відчуває на собі населення міст і донині.

Література

1. 3 1961 року - Донецької області.
2. Ляшенко Л.И. История народного хозяйства СССР. - М.: Госполитиздат, 1948.- Т.2. -738 с; Марзеев А. Н. Санитарные последствия разрушения городов Украиньв период войны оккупации // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды 2-й конференции 17-19 декабря 1947 р.: в 2-х т. Т. 2.- М., МАН СССР, 1948.-180 с.
3. Історія УРСР: В 10 т./ Голов. ред. Ю.Ю. Кондуфор. - К.: Наукова думка, 1967. - Т.1-2; Історія селянства Української РСР: В 2-х т. - К.: Наукова думка, 1967. - Т.1-2; Історія робітничого класу Української РСР: в 2-х т. - К.: Наукова думка, 1967. - Т.1-2; Історія міст і сіл Української РСР: Донецька область. - К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. -С. 992; Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасса в 1946-1950 гг.: Исторический очерк. - Донецк: Донбасе, 1974. - С152. История рабочих Донбасса. В 2-х т./ Гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.2.; Сидоренко П.А. КПСС в борьбе за повышение жизненного уровня и улучшение условий рабочего класса угольной промышленности Донбасса в годы четвертой пятилетки // Труды Донецкого индустриального института. Серия «Общественные науки». Донецк, 1959. - Т.47. -Выш. 2. - С.59-78; Ларін А.Ф. Боротьба Комуністичної партії за відбудову житлового фонду і комунального господарства УРСР (1943-1945) // Наукові праці з історії КПРС. -1975.-Вип.76.-С.132-138.

4. Вронська Т. В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). - К.: Інститут історії НАН України, 1995. – 82. Дудник В.М. Визволення та відбудова міст Полтавської області 1943-1945 рр. // Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. праць.- Вип. 12.- К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 16-23.; Дудник В. М. Розв'язання кадрових проблем в процесі відбудови українських міст після Другої світової війни. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. праць. - Вип. 7. Ч. 2. - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - С. 215-225; Добров П.В., Есип І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - Донецк: ООО фирма "Друк-Инфо", 2000. - 240 с.
5. Социальная политика: Толковий словарь. - Изд-е 2-е перераб. и доп./ Общ. ред. д.з.н. проф. Н.А. Волгин, отв. ред. д.з.н. проф. Б.В. Ракитский. - М., 2002. - С. 395-397.
6. Українські міста в роки фашистської окупації // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. праць. - Вип. 13. - К.: Інститут історії України НАН України, 2001.-С. 349-390.
7. ДАДО. - Ф. Р - 4249, оп. 1, спр. 199, арк. 5.
8. Підраховано за даними: Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Сб. докум. и материалов (Сост.: В.И. Лебедев (отв.ред.) и др.: Редкол. Е.Д. Клефон (отв.ред.) и др.; Парт, архив Донецкого обкома Компартии Украины. Донецкий обл. гос. архив. - Донецк: Донбасе. 1982. - С. 251
9. Таблица складена за даними: ДАДО. - Ф. Р - 4249. оп. 1. спр. 199. арк. 10-11.
10. Постановление Государственного Комитета Оборонны. 26 октября 1943 г. О первоочередных мероприятиях по восстанавлению угольной промышленности Донецкого бассейна (извлечение) // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам в 5-ти т. 1917-1967 гг. Сборник документов за 50 лет. - М.: Политиздат, 1968. -Т.3.-С. 169-183.
11. Постановление Государственного Комитета Оборонны, 23 мая 1944 г. О создании индустриальной базы для массового жилищного строительства (извлечение) // Решения партии и правительства ... - С. 200-205; Постановление Государственного Комитета Оборонны, 29 мая 1944 г. О мероприятиях по восстанавлению индивидуального жилищного фонда в освобожденных районах и усилению индивидуального жилищного строительства в городах и рабочих поселках СССР (извлечение) // Решения партии и правительства ... - С. 205-207.
12. ДАДО. - Ф. Р - 4249, оп. 1, спр. 199, арк. 85-86.
13. Добров П.В., Есип І.М. Трудовая деятельность женщин Донбасса в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - Донецк: ООО фирма "Друк-Инфо", 2000 - С.156-173.
14. Під узагальненими житловим фондом розуміється фонд, що належав державі (місцевим радам народних депутатів, державними підприємствам, організаціям, установам), а також громадським організаціям, житловій кооперації та колгоспам.
15. Таблица складена за даними: ДАДО. - Ф. Р - 4249, оп. 1, спр. 199, арк. 85-86.
16. Там само.
17. Постановление Совета Министров СССР, 29 мая 1949 г. О мерах борьбы с загрязнением атмосферного воздуха и об улучшении санитарно-гигиенических условий населенных мест) // Решения партии и правительства - С. 590-593.
18. Постановление Государственного комитета оборонны, 16 ноября 1943 г. О неотложных мероприятиях по восстанавлению системы водоснабжения Донбассводтреста и предприятий Наркомчермета в Донбассе // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам - М., 1957. - Т.2. - С. 816.
19. Таблица складена за даними: ДАДО. - Ф. Р - 4249, оп. 1, спр. 199, арк. 10-11.
20. ДАДО. - Ф. Р - 4249, оп. 1, спр. 199, арк. 1.
21. ЦЦАВО. -Ф. 2, оп. 7, спр. 1236, арк. 3.
22. ЦЦАВО. - Ф. 2, оп. 7, спр. 7261, арк. 67.
23. Таблица складена за даними: ДАДО. - Ф. Р - 4249. оп. 1, спр. 199, арк. 10-11.
24. Таблица складена заданими: ДАДО. - Ф. Р - 4249, оп. 1, спр. 199. арк. 91.
25. Постановление Совета Народных Комисаров СССР. 19 февраля 1944 г. О мерах по дальнейшему развитию и улучшению индивидуального и коллективного огородничества рабочих и служащих в 1944 году Решения партии и правительства ... -С. 188-190.

В статье рассматриваются проблемы политики Советского государства относительно восстановления социальной сферы Сталинской области. Анализируются основные направления политики и последствия для населения региона.

In clause the problems of politics of the Soviet state concerning restoration of social sphere of Stalin area are considered. The basic directions of politics and consequence for the population of region are analyzed.

УДК 94(477)»19/20»

Болотських М.В.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ (ЗЛАМ ХХ – ХХІ СТ.)

Розглянуті взаємопов'язані аспекти здійснення земельної реформи в Україні та її еколого-соціальних передумов та наслідків.

Безпека країни, життєдіяльність, добробут, здоров'я людей залежить не тільки від характеру державного устрою, політики певного уряду, розвитку народного господарства, а й від екологічної ситуації. Вона зумовлюється певними обставинами кліматичного характеру, явищами у самій природі. Водночас на її стан впливає екологічна політика – складова частина соціально-економічної та науково-технічної політики суспільства і держави, спрямована на охорону навколишнього середовища, раціональне використання та відновлення природних ресурсів, зберігання і розвиток довкілля для забезпечення нормальної життєдіяльності й екологічної безпеки людини. Її здійснення пов'язане з обмеженнями у розвитку природних і суспільних територіальних систем на усіх рівнях – від глобального до локального.

Багатоплановою є екологічна функція аграрної політики. Вона спрямована на: а) припинення деєкологізації сільськогосподарського виробництва і ліквідації надміру шкідливих наслідків, нанесених галузі внаслідок недопустимо тривалого нехтування вимогами охорони навколишнього середовища, особливо в частині охорони ґрунтів, припинення ерозійних процесів, хімічних забруднень; б) забезпечення збільшення обсягів екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

Екологічна функція аграрної політики своєрідно виявляється в процесі здійснення земельної реформи, основою якої є утвердження різних форм власності та принципів ринкової економіки.

Розгляд основних аспектів еколого-соціальних наслідків здійснення аграрної загалом та земельної реформ має не тільки суто теоретичний, але й практичний вимір. Цим і обумовлюється актуальність піднятої у статті проблеми.

При оцінці стану наукової розробки проблеми враховано, що проблеми екологічної ситуації розкриваються у працях з питань становлення і розвитку громадянського суспільства, статусу та діяльності громадських об'єднань та здійснення аграрної та земельної реформ в Україні у досліджуваний період [1].

Вивчені й праці, в яких спеціально розглядаються суть та особливості сільськогосподарської екології [2].

Спираючись на праці попередників, автор статті поставив за мету дослідити соціальні наслідки реалізації екологічних умов при здійсненні земельної реформи в сучасній Україні.

За період існування незалежної України державними органами влади була прийнята низка законів, указів Президента, постанов Кабміну та інших державно-нормативних актів, що регламентували забезпечення соціальних гарантій в екологічній сфері. Серед них, насамперед, визначені ті, що стосуються пільг учасникам ліквідації Чорнобильської аварії та доплат мешканцям забруднених в екологічному просторі територій. Звучному в цьому сенсі постали безкоштовні автомобілі, що видавалися ліквідаторам Чорнобильської аварії в усіх областях України.

У центральних органах виконавчої влади питаннями екологічної безпеки України безпосередньо займаються: віце-прем'єр-міністр з питань розвитку агропромислового комплексу; Міністерство внутрішніх справ України; Міністерство охорони навколишнього природного середовища; Міністерство України з питань надзвичайної ситуації та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Вирішення агроекологічних проблем віднесено до виконавчих структур, які здійснюють безпосереднє керівництво агропромисловим комплексом: Міністерство аграрної політики України, Міністерство охорони здоров'я, державні комітети по водному транспорту, по земельних ресурсах, лісового господарства тощо.

Зусиллями місцевих державних адміністрацій та органів самоврядування була налагоджена адресна допомога. Характерно, що вона здійснювалася і по лінії учасників впровадження аграрної та земельної реформ, причому не тільки в місцях, що забруднені радіацією, але й в інших екологічно небезпечних місцевостях.

У Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (червень 1991 року) визначені екологічні права та обов'язки громадян (у другому розділі).

Кожний громадянин України має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних та господарських органів, установ та організацій з цих питань;

в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання експертизи;

д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

е) одержання в установленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;

є) участь в проведенні громадської екологічної експертизи;

ж) одержання екологічної освіти;

з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Визначену роль у затвердженні соціально-прийняттого для демократичної країни стану еколого-соціальних пільг відіграли політичні партії та громадський рух.

У програмах політичних партій екологічного спрямування визначені цілі та конкретні завдання з проблем державотворення і суспільно-політичного розвитку України.

Партія зелених України виступає: а) за гармонізацію глобальних та національних інтересів на основі неухильного забезпечення прав людини та прозорості влади, її відповідальності суспільству, постійного узгодження екологічних та економічних чинників розвитку; б) за незворотність демократичних перетворень в Україні, за послідовне реформування влади, за перерозподіл повноважень між Президентом, парламентом та Кабінетом Міністрів з метою побудови гармонізованої системи противаг; в) за прозорість влади; г) за громадський контроль над владою, як умови запобігання нового утвердження авторитаризму; д) за децентралізацію і розширення прав регіонів із збереженням унітарного устрою; е) за руйнування корупційного середовища у владних структурах.

Завдання щодо соціально-економічного розвитку пов'язуються із вирішенням екологічних проблем. Визначено, що у цьому плані Партія зелених прагне забезпечити екологічно збалансований (сталий) розвиток усіх сфер соціальної діяльності і галузей господарства.

У галузі зовнішньої політики Партія зелених виступає за європейську інтеграцію як умови долучення до національних гуманістичних цінностей, реального підпорядкування національних правил суспільного співжиття нормам багатосторонніх міжнародних правових актів, незалежної Європейської конвенції прав людини. До пріоритетних завдань віднесено домагання партії, щоб усі проблеми міжнародних відносин вирішувалися мирним шляхом, без застосування сили.

Програмні цілі Партії екологічного порятунку «ЕКО+25%» конкретно розкриті у документі «Чотири кроки Партії екологічного порятунку «ЕКО+25%». У ньому акцентовано, що першочерговим кроком на шляху комплексного оздоровлення України, партія здійснила ряд ефективних заходів. По-перше, за участі відповідних спеціалістів детально визначила на карті України рівень забруднених всіх регіонів. По-друге, налагодила зворотнім зв'язок з людьми, котрі мешкають в екологічно несприятливих для життя місцевостях. Станом на початок 2005 р. року від них отримано понад 500 тисяч листів. По-третє, запровадила Всеукраїнський єдиний реєстр громадян, які мають законне право на отримання екологічної надбавки. Люди, які надсилають на адресу Партії заповнену анкету, включаються до Реєстру та отримують іменні свідоцтва про це. По-четверте, активно добивається запровадження в Україні механізмів Кіотського протоколу, щоб отриманні завдяки їм кошти, а це 10 мільярдів гривень, були використані винятково на екологічні доплати населенню та на модернізацію виробництва. По-п'яте, партія підготувала і надіслала до Верховної Ради України законопроекти про надання забрудненим територіям відповідного статусу та запровадження для їх жителів 25-відсоткової надбавки [3]. У законопроектах йдеться про громадян, котрі проживають на територіях, визнаних зонами екологічного лиха (Наддніпрянина, Донбас, Кіровоградщина, райони, що потерпіли від Чорнобильської трагедії). Характерно, що рекомендується спочатку усім громадянам, що проживають у вказаних регіонах, виплачувати 25 відсотків від сум їхніх зарплат, пенсій, стипендій, інших виплат. На наступних етапах Партія екологічного порятунку передбачає запровадження диференційних виплат. Тобто, для тих, у кого заробіток обраховується в тисячах, залишиться 25-відсоткова норма. А чий ставки мінімальні, зможе розраховувати на збільшену надбавку.

Місцеві організації партії організували громадські приймальні, де кожний бажаючий може отримати відповідні консультації, отримати вичерпні відповіді на запитання про цілі і завдання партії, про суть програми «ЕКО+25%», ознайомитися із спеціальною літературою. Працівники громадських приймальних приймають документи, на основі яких певні особи включаються до Всеукраїнського реєстру громадян України, які потребують екологічної надбавки.

Більш широко охоплювали своїми заходами громадські екологічні організації, яких у 2005 році в Україні було понад 400.

Громадські організації представляють собою масові об'єднання громадян, котрі виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою.

Їх характерною ознакою є документальне оформлення мети й завдань, і організаційно-структурне забезпечення.

Громадські організації за своїм статусом, структурою, формами і методами діяльності відрізняються від політичних партій та рухів. Політичні партії є об'єднаннями громадян – прихильність певної загальнонаціональної програми соціального розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі. Громадські рухи – це структурно неоформлені масові об'єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність котрих, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних часткових завдань, після вирішення яких вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадські організації [4].

У Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (червень 1991 року) визначені екологічні права та обов'язки громадян (у другому розділі).

Кожний громадянин України має право на: а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище; б) участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних та господарських органів, установ та організацій з цих питань; в) участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; г) здійснення загального і спеціального використання експертизи; д) об'єднання в громадські природоохоронні формування; е) одержання в установленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення; є) участь в проведенні громадської екологічної експертизи; ж) одержання екологічної освіти; з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Активну боротьбу за стабільну екологічну безпеку України ведуть громадські організації. У 1987 році почала діяти Українська екологічна асоціація «Зелений світ» (далі – УЕА «Зелений світ»). Поштовхом до її заснування послужила Чорнобильська трагедія. У 1989 році вона об'єднувала більш як у 300 самодіяльних екологічних об'єднаннях (гуртках, клубах, центрах, комітетах) майже півмільйона чоловік (вчені, діячі культури, письменники, журналісти, медики, працівники аграрного сектора, студенти вузів) [5].

Наприкінці 1989 року в Києві відбувся перший з'їзд асоціації. У програмі, прийнятій з'їздом, та спеціальному зверненні до Верховної Ради визначено, що «Зелений світ» вважає за необхідне: зупинити найбільш відсталі й економічно небезпечні промислові підприємства у містах Маріуполі, Запоріжжі, Дніпродзержинську, Комунарску, Черкасах та інших, де гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у повітрі і воді перевищені в десятки та сотні разів; максимум коштів і фондів направити на перепрофілювання, реконструкцію та модернізацію діючих підприємств, на будівництво очисних споруд, на очистку землі, води й повітря, на оздоровлення людей; закрити Чорнобильську АЕС, зупинити розбудову та розширення усіх атомних електростанцій в Україні та зосередити всі сили на здійсненні гарантованої безпеки діючих АЕС; розробити й прийняти дійові економічні заходи для стимулювання переходу підприємств на енергозберігаючі та екологічно чисті технології, для докорінного зменшення витрат палива, тепла і електроенергії у промисловості, комунальному господарстві, на транспорті; вдатись до радикальних дій для припинення біологічного та хімічного забруднення водних ресурсів України, притягнення винуватців до кримінальної відповідальності; звести до мінімуму вирубку лісів, особливо в Карпатах, припинити осушення плавнів та боліт, вирівнювання русел рік, будівництво зрошувальних каналів і водойм; зменшити використання мінеральних добрив, відмовитись від застосування пестицидів і гербіцидів у землеробстві, а також біопрепаратів у тваринництві, вдатись до зберігаючих методів обробки ґрунту; вжити дійових заходів для збільшення заліснених площ України, відродження вирубаних лісів, водоохоронних зон рік, плавнів, різко збільшити площі луків, пасовищ, заказників та заповідників; припинити п'юндрувати архітектурну і ландшафтну уніфікацію території України, заохочувати житлове будівництво за індивідуальними проектами, відродження культурної та природничої своєрідності регіонів і областей України; домагатись перетворення України на зону, вільну від ядерної зброї.

Українська екологічна асоціація «Зелений світ», відповідно до її статуту, виконує такі основні завдання: залучення громадськості до активної діяльності з сприяння вирішенню екологічних проблем України; сприяння забезпеченню громадян України права на здорове середовище проживання; здійснення широкого співробітництва з вітчизняними і міжнародними громадськими організаціями, що виступають за екологічну безпеку, захист прав людини, мирну співпрацю у всьому світі; проведення громадських екологічних експертиз проектів розміщення, будівництва та реконструкції промислових підприємств, об'єктів енергетики, транспорту, сільського господарства із залученням фахівців та громадськості, висвітлення їх в органах масової інформації; здійснення громадського контролю за дотриманням природоохоронного законодавства та раціонального використання природних ресурсів; участь у розробці законодавчих актів у галузі охорони навколишнього середовища, екологічно обґрунтованих програм розвитку промисловості, об'єктів енергетики, транспорту, сільського господарства, а також в підготовці проектів, постанов та рішень, в тому числі альтернативних, що стосуються збереження та оздоровлення

довкілля; порушення питань перед державними та правоохоронними органами про притягнення до адміністративної, матеріальної та кримінальної відповідальності службових осіб, діяльність або бездіяльність яких призводить до екологічних правопорушень; сприяння формуванню в суспільстві екологічного світогляду та виховання екологічної культури населення України; наполеглива боротьба з припинення діяльності забруднюючих підприємств, перепрофілюванню або вдосконаленню технологій виробництва, які зумовлюють деградацію природного середовища і негативно впливають на здоров'я людини.

На початку 90-х років ХХ століття зросла роль громадських організацій у справі охорони природи. Активізувала свою діяльність УЕА «Зелений світ», установчий з'їзд якої відбувся у жовтні 1989 року. На базі асоціації була створена Партія зелених України, установчий з'їзд якої відбувся 28-29 вересня 1990 року. Її головою був обраний відомий письменник, лікар за професією, лідер «Зеленого світу» Ю.Щербак. Він став першим міністром охорони природи в незалежній Україні. Головною метою політичної програми партії проголошено формування екологічно солідарного суспільства, в якому інтереси людини, груп громадян, кожної нації гармонійно поєднувались «з вищими біосферними законами природи» [6].

У 1990-1992 роках асоціація «Зелений світ», яка налічувала понад 300 тисяч осіб, була не тільки суто екологічною, але й суспільно-політичною організацією. Її заходи сприяли зосередженню уваги суспільства на найбільшій проблемі екології, впливали на формування природоохоронної політики держави, підприємств, залучення значної кількості громадян у рух зелених. Такі заходи систематично проводилися серед сільського населення Донеччини, Придніпров'я, Миколаївщини, Буковини, Тернопільщини, Хмельниччини, Криму.

Українська екологічна асоціація «Зелений світ» наділена правом: виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові й немайнові права; представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів у державних органах, установах, громадських організаціях; організувати і проводити наукові конференції, семінари, лекції, конкурси, фестивалі, святкові заходи, прес-конференції, пікетування, мітинги, демонстрації та інші заходи з екологічних питань; ознайомлювати громадськість з провідними ідеями та досягненнями в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, забезпечувати гласність результатів екологічних спостережень та експертиз; проводити наукові роботи та дослідження з питань природокористування та екології; створювати банк інформації УЕА «Зелений світ» про екологічну ситуацію в Україні; одержувати від органів державної влади і управління та органів місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своєї мети та завдань; розповсюджувати інформацію і пропагувати свої ідеї та мету; заснувати засоби масової інформації; займатися видавничою діяльністю; вносити пропозиції до органів влади та управління; укладати необхідні міжнародні угоди, а також брати участь у здійсненні заходів, що не заперечить міжнародним зобов'язанням України; здійснювати юридичну діяльність; створювати громадську екологічну інспекцію УЕА «Зелений світ» та її охорони на місцях; засновувати або вступати в міжнародні громадські (неурядові) організації, утворювати міжнародні спілки об'єднань громадян; здійснювати господарську та іншу комерційну діяльність шляхом створення госпрозрахункових установ і організацій із статусом юридичної особи (в тому числі екологічний фонд УЕА «Зелений Світ»), засновувати підприємства [7].

В цей же час в Україні активно діяла екологічна організація «Грінпіс-Україна», заснована як національне відділення всесвітнього відомого «Грінпіс-Інтернешнл». Вона проводила кампанії з захисту природних ресурсів, за енергозбереження та альтернативну енергетику, проти ввезення на територію України шкідливих речовин [8].

На початку 90-х років ХХ століття почали діяти й нові громадські екологічні організації.

У 1991 році в Україні було засновано Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації: Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобиля, «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», Національний екологічний центр «Довкілля», Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама – 86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Дитина і довкілля», «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досьє» (школа юних еколого-журналістів), молодіжна організація «Зелена Україна», тому існуючі до проголошення державного суверенітету і незалежності України та новостворені громадські екологічні організації проводили спільні заходи щодо охорони навколишнього природного середовища України.

Культурно-просвітницьким, науково-технічним, творчим об'єднанням громадян є Центр гуманістичних технологій АЛАХАР, розташований у Чернігові. На початку 1996 року він розробив програму «Екологія і культура». У квітні 1996 року на його базі відбувся міжнародний науково-практичний семінар «Освіта як шлях вирішення гуманітарних, соціально-економічних і екологічних проблем». У 1997-1999 роках Центр створив свої філіали у Київській і Житомирській областях, які організували і проводили семінари та конференції, лекції, бесіди з проблем екології серед студентської та учнівської молоді [9].

В цей же час у 22 областях України діяли 45 студентських дружин з охорони природи, які об'єднували 1500 студентів. Відповідно до «Положення про студентські дружини з охорони природи» члени вказаних дружин брали участь у проведенні громадських експертиз екологічної ситуації в певних регіонах, були учасниками заходів, спрямованих на ліквідацію певних стихійних негараздів [10].

Масовою стала Всеукраїнська екологічна ліга (ВЕЛ), яка з'явилася в 1997 році. З першого дня свого існування вона об'єднує у своїх лавах видатних вчених, громадських діячів, депутатів Верховної Ради, учителів, підприємців, державних службовців з усіх регіонів України.

У 2005 році організації та осередки ліги діяли в усіх обласних і районних центрах, 180 містах, включаючи Сімферополь – центр Автономної Республіки Крим, Київ, Севастополь. Чисельність членів ліги становила понад 10 тисяч осіб.

Метою діяльності ліги, як це визначено у її статуті, є покращення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян.

Ліга здійснює активну роботу щодо припинення діяльності підприємств, які завдають шкоди навколишньому середовищу та здоров'ю населення, бере участь у громадській експертизі. Щороку з ініціативи відбуваються природоохоронні акції «Збережи ялинку», «Нове життя джерел», «Посади своє дерево» та конкурси «Мій голос я віддаю на захист природи», «Краще шкільне подвір'я». З ініціативи ліги, при безпосередній участі її членів проводиться закладання «Парків тисячоліть».

Важливим напрямком роботи Ліги є інформація про стан довкілля, найактуальніші екологічні проблеми та шляхи покращення екологічної ситуації в державі. З цією метою видається бібліотечка з методичними розробками для освітян та серія карт України екологічної тематики.

Періодично проводяться науково-практичні конференції з проблем захисту довкілля.

Визнання вітчизняних і зарубіжних наукових кіл здобули міжнародні форуми «Шляхи розв'язання екологічної проблеми Карпатського регіону у контексті спільної діяльності державних і громадських організацій», «Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи», «Стан земельних ресурсів: проблеми, шляхи, вирішення», які проводилися у 2000-2002 роках.

З ініціативи Ліги у 1999-2004 роках тричі проводилися парламентські слухання «Про дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямки реалізації та вдосконалення екологічної політики».

Всеукраїнська екологічна ліга приділяє постійну увагу екологічному вихованню молоді. Цьому сприяє діяльність Всеукраїнської дитячої спілки «Екологічна варта», заснована з її ініціативи. Для дітей і молоді організуються оздоровчі екологічні табори, експедиції, пізнавальні екскурсії та інше. Працює школа «Молодих лідерів – екологів». Щороку проводяться всеукраїнські студентські конференції з проблем захисту довкілля [11].

Громадські екологічні організації України при визначенні своїх стратегічних і оперативних завдань керуються парадигмами енвіронменталізму (від англ. environment – оточення), яке свідчить про відмову від антропоцентризму щодо природи і навколишнього середовища. Під поняттям «середовище» (оточення) за документами ЄЕС, розуміють сукупність елементів, які у своїй взаємодії складають простір і умови життя людини.

До появи енвіронменталізму екологічний рух від самого початку концентрувався на захист природи від людини з метою подальшого використання її для власних потреб. Енвіронменталізм орієнтує, головним чином, на виживання людини як біологічного виду. Найважливішою умовою вирішення цього завдання являється якість середовища.

До появи енвіронменталізму охорона природи здійснювалась, переважно, у вигляді локальних акцій, була дещо пасивною за своїм характером. Безумовно, що й таким шляхом можна вирішувати екологічні проблеми, Однак, екологічну кризу можливо подолати тільки сприймаючи її як питання життя взагалі, життя людини на Землі, існування людської цивілізації. Енвіронменталізм у цьому розумінні є більш активний масштабний за своїми проявами в силу усвідомлення людством екологічного імперативу. Адже не можна припустити, щоб руйнуючи природу, людина, людство знищили себе. З урахуванням цього, головне завдання енвіронменталізму як мислення полягає у розумінні людством того, що виживання можна досягти тільки шляхом фундаментальних змін і перегляду всіх цінісних орієнтацій, переоцінки умов соціально-екологічного і техніко-технологічного розвитку. Це й визначило, що основою нової парадигми, визначеною енвіронменталізмом є створення суспільства нового типу, погляди якого спрямовані на досягнення сумісності з екологічними можливостями, забезпеченню подолання наслідків неадекватної політики щодо довкілля, обумовленістю соціальної нерівності з деградацією біосфери [12].

За рекомендацією громадських екологічних об'єднань органи державної влади затверджують громадських інспекторів охорони навколишнього природного середовища, які: а) беруть участь у проведенні спільно з працівниками органів державного контролю рейдів та перевірок додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про охорону навколишнього природного середовища, додержання норм екологічної безпеки та використання природних ресурсів; б) проводять перевірки і складають протоколи про порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища і подають їх органами державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища та правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності; в) подають допомогу органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища в діяльності по запобіганню екологічних правопорушень.

В Україні діють різні за статусом і спрямуванням громадські екологічні об'єднання, рухи і організації. У травні 1991 року була зареєстрована Партія зелених України (голова партії В.Кононов). У її програмі

визначено, що вона домагається формування в Україні «екологічно солідарного» суспільства, в якому інтереси людини, груп громадян, кожної нації «гармонічно поєднувалось би з іншими біосферними законами природи» [13].

В цей же час вже діяли громадські екологічні організації. Першою національною неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрована у 1987 році. У 2005 році вона мала понад 100 регіональних осередків в усіх регіонах України. Найчисельніші організації діяли у найбільш екологічно забруднених регіонах – на Донеччині, Придніпров'ї, Миколаївщині, Буковині, Тернопільщині, Хмельниччині, в Криму.

У 90-х роках ХХ століття були засновані Українське товариство охорони здоров'я, Національний екологічний центр «Довкілля», «Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобиль», Комітет порятунку Дніпра та малих рік, Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама – 86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Дитина і довкілля», «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досьє» (школа юних екологів-журналістів). Кожна з вказаних організацій проводила певні заходи серед населення.

Водночас проводилися спільні акції, організація яких координувалася асоціацією «Зелений світ» і Міністерством охорони природи. У 1991-1992 роках проведені круглі столи «Енергетика незалежної України і екологічна безпека», «Урбанізація і навколишнє середовище». Масового характеру набрала акція «Дерево».

З 1994 року почали діяти Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль», Всеукраїнський дитячий союз «Екологічна карта», Всеукраїнський благодійний фонд «Паросток», Українське товариство птахів, Всеукраїнська екологічна ліга, Національна асоціація природоохоронних територій. 29 листопада 1996 року Міжнародній організації «Союз Чорнобиля» надано статус спеціального консультативного органу при Організації Об'єднаних Націй.

У 1997 році засновано Міжнародний благодійний фонд техногенної безпеки України. Його основною метою є сприяння у здійсненні загальнодержавних, регіональних і місцевих програм щодо підвищення техногенно-екологічної безпеки України, надання допомоги юридичним і фізичним особам, діяльність яких спрямована на попередження і реагування на надзвичайні ситуації, та населенню, яке перебуває в зонах надзвичайних ситуацій або стихійних лих; надання соціальної допомоги колишнім військовослужбовцям та співробітникам Цивільної оборони України [14].

Фонд виконує ряд цільових благодійних програм, в тому числі програму «Соціальні та екологічні проекти». Вона здійснюється шляхом співпраці з вітчизняними та міжнародними організаціями з реалізації актуальних проектів, спрямованих на вирішення проблем техногенної та екологічної безпеки, а також на соціальний захист населення постраждалого внаслідок надзвичайних ситуацій.

За роки існування (1997-2005 роки) Фонд організував благодійну допомогу особам, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій більш як на 20 мільйонів гривень.

Фонд є активним учасником низки громадських акцій, приурочених, зокрема, до «Дня громадських організацій м. Києва», «Міжнародного дня захисту дитини», «Дня рятувальника» та інші [15].

У другій половині 90-х років ХХ століття і перші роки ХХІ століття сформувалась значна кількість громадських екологічних організацій на регіональному рівні. У 2005 році в Україні діяло понад 450 громадських організацій, що спрямовують свої зусилля на захист природи та вирішення соціальних проблем, пов'язаних із погіршенням екологічної обстановки. Вони організують і проводять заходи щодо роз'яснення населенню законодавчих і нормативних актів з проблем екології, інформування його про екологічну обстановку. Серед них найбільш дійовими є «Дні довкілля», акції під девізом «Жива вода», «Джерело», «Транспорт і навколишнє середовище».

Громадські екологічні організації ініціюють прийняття законодавчих і нормативних актів з питань поліпшення матеріального становища чорнобильців, осіб, які постраждали від екологічних негараздів (катастрофи у шахтах, радіоактивне забруднення ґрунтів).

Своєрідною за складом і завданнями є добровільна, незалежна, неприбуткова масова екологічна організація «Українське товариство охорони природи». Її вищим органом є Всеукраїнська рада. При її президії діють громадські галузеві секції: охорони земельних ресурсів, охорони надр, водних ресурсів, атмосферного повітря, тваринного світу, лісів, заповідної справи, правових засад, природокористування, юнацька, психоекології. Товариство має широку мережу місцевих організацій: Кримську республіканську, 24 обласні, 480 міських і районних, 29500 первинних осередків. Членами товариства є представники усіх соціальних верств населення України. Серед них люди різних вікових категорій. Значним є питома вага учнів загальноосвітніх шкіл та студентської молоді.

Статутом визначено, що товариство має на меті: а) збереження здоров'я народу України; б) відтворення сприятливого для життя, оточуючого природного середовища; в) захист екологічних прав громадян, їх участь у заходах по охороні природи, раціональному використанню природних багатств; г) виховання дбайливого ставлення людей до природи у сфері виробництва й побуту; д) налагодження незалежної громадської служби спостережень за станом навколишнього середовища. Для досягнення своєї мети товариство розробляє, пропагує й забезпечує виконання своєї природоохоронної програми: бере участь у

розробці й виконанні державних екологічних програм; здійснює громадський контроль за дотриманням природоохоронного законодавства; вносить до відповідних органів пропозиції про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду; для проведення просвітньої діяльності, виховання й освіти може створювати екологічні культурно-освітні заклади, народні університети, учбові комбінати, організує лекції, виставки, конкурси, благодійні акції, має власні друковані органи; може вступати в міжнародні зв'язки з питань, що відносяться до його статутної діяльності [16].

Характерно, що проблеми, пов'язані із екологічною безпекою, були відображені у передвиборних програмах усіх політичних партій та блоків, які брали участь у виборчій кампанії до парламенту в березні 2006 року.

Ще восени 2005 року ініціативна група десяти українських неурядових організацій екологічного спрямування заявила про свої наміри вплинути на зміст передвиборчих програм партій і стимулювати зміни, пов'язані з екологізацією політики розвитку країни та створенням умов для рівної участі жінок і чоловіків в державному управлінні. «Пропорційна система виборів надає громадянам потенційну можливість обрати політику розвитку держави, визначити її ідеологічні та управлінські засади за програмами партій, що йдуть на вибори. Нам не однаково, які політичні сили отримають мандат на управління державою в наступні п'ять років. Ми вважаємо за необхідне ще на стадії формування передвиборчих програм партій вплинути на їх зміст, визначити їхні принципи забезпечення економічного розвитку держави, дати їм еколого-соціальну оцінку і розповсюдити цю інформацію якомога ширше серед виборців» [17], - сказано в заяві, яка була надіслана керівникам партій – лідерам політичних та медіа рейтингів.

За результатами аналізу програм двадцяти двох партій згідно з критеріями, які були викладені у заяві, можна навести наступні дані: тільки дві партії в поняття «якість життя» та добробут українців включили екологічну складову, у більшості випадків добробут громадян пов'язувався лише з економічним ростом; лише чотири партії з першої рейтингової двадцятки вважали екологічно збалансований розвиток як такий пріоритетом, а одна з них ставить сталий розвиток за мету; тринадцять партій назвали екологічну безпеку однією з головних підвалин державної політики, але дві з них вважають генну інженерію екологічно безпечною високою технологією; одна партія своїм засадним принципом визначила відмову від ядерної енергетики. Дев'ять – визначили енергоефективність, енергозбереження та розвиток альтернативних (відновлювальних) джерел енергії пріоритетом, але три з них виступили за подальший розвиток атомної енергетики в Україні; чотири партії включили в свої програми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи; шість партій збирались розвивати інфраструктуру в сільській місцевості.

Найбільш широко проблеми екологічної безпеки розкриті у програмах соціально-екологічних партій.

Зокрема, у програмі соціально-екологічної партії «Союз. Чорнобиль. Україна» наголошено на необхідності: розробки екологічної моделі України «Сучасний стан і перспективи» на підставі детального звіту про зміни якості повітря, ґрунту, здоров'я різних груп населення за останні 20-25 років; створення мережі регіональних центрів екологічної реабілітації; створення механізмів обов'язкового виконання екологічного законодавства України та жорстку систему відповідальності за його порушення; розробки та затвердження комплексної програми екологічної реабілітації зон, постраждалих від Чорнобильської катастрофи; взяття під постійний громадський контроль будівництва об'єкту «Укриття» четвертого енергоблоку ЧАЕС. Партія виступає проти перетворення України загалом і чорнобильської зони у могильник для радіоактивних і хімічних відходів всього світу; використання виробничих технологій, що забруднюють природне середовище; варварського не обґрунтованого потребами держави розграбування природних ресурсів країни [18].

У програмі Партії зелених України питання екологічної політики домінують. При цьому вони розглядаються у взаємозв'язку із соціальними проблемами.

Зелені виступають за: беззастережне забезпечення конституційного права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на можливість відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, за захист екологічних прав громадянина; ефективний захист довкілля, що здійснюється в контексті інтегрованої екологічної політики, котра органічно співвідноситься зі всіма сферами життя суспільства, визначально впливає на всі види діяльності; формування засад екологічно стійкого, сталого розвитку; розв'язання техногенних проблем довкілля на основі реструктуризації та модернізації виробництва, заміщення енерго- та ресурсомістких технологій, що мають органічно поєднуватись із прямими природоохоронними заходами; енергозбереження і високу енергоефективність, за широке використання відновлюваних джерел енергії, біопалива, за неядерну енергетичну стратегію розвитку країни.

Сучасний стан водних ресурсів – загроза національній безпеці, тому національним пріоритетом повинен стати захист поверхневих і підземних вод від забруднення. Обсяг і стан водних ресурсів, стан атмосферного повітря, ґрунтів зумовлюється, зокрема, станом лісів, тому зелені виступають за збереження лісів України, за повну заборону експорту лісу, за його інтенсивне відновлення; за впровадження Національної Програми захисту орних земель від ерозії; за розвиток природно-заповідної справи, як

необхідної умови розв'язання комплексу природоохоронних проблем за складання реєстру земель резервованих для створення об'єктів природно-заповідного фонду, що не підлягатимуть приватизації чи відчуженню в інший спосіб; за впровадження Державної програми відродження історично-культурної та природної спадщини; за збереження природного і культурно-історичного довкілля.

Партія зелених України виступає за створення якісної та надійної сервісної та соціальної інфраструктури, за якісну систему охорони здоров'я, за ефективну соціальну політику, за дієву соціальну підтримку постраждалих від екологічного і техногенного лиха, катастрофи на ЧАЕС; вважає, що в центр екологічно-свідомої господарської політики – необхідно поставити Людину! [19].

В Україні майже половина чоловіків та понад третина жінок не доживають до пенсійного віку, тому Партія екологічного порятунку «ЕКО+25%» вважає, що в Україні, як невідкладне, постало завдання рятувати людей від шкідливого впливу на їх здоров'я і життя забрудненої виробничою діяльністю природи, Україна гостро потребує побудови суспільства соціальної справедливості, де у молоді є реальні перспективи, а літнім людям гарантований захист і піклування. У своїй програмі вона передбачала добитися 25-відсоткової надбавки до зарплат, пенсій, стипендій, всіх видів соціальних допомог 15 мільйонам громадян, котрі мешкають на забруднених територіях [20].

Своїм першочерговим кроком на цьому шляху партія визначила запровадження в життя положення статті 50 Конституції України щодо гарантування громадянам право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. З цією метою, за участю спеціалістів детально визначено на карті України рівень забруднення всіх регіонів; налагоджено зворотний зв'язок з людьми, котрі мешкають в екологічно несприятливих для життя місцевостях; запроваджено Всеукраїнський єдиний реєстр громадян, котрі мають законне право на отримання екологічної надбавки. Партія почала активно добитися запровадження в Україні механізмів Кіотського протоколу. Отримані завдяки їм кошти, а це 10 мільярдів гривень, мають бути використані винятково на екологічні доплати населенню та на модернізацію виробництва.

Таким чином, аналіз, що проведений у статті, показує важливу роль, по-перше, суто соціальних чинників соціально-екологічного спрямування державної політики, по-друге, значення громадського екологічного руху у їх затвердженні.

Подальший пошук можна здійснювати у таких напрямках: 1) визначення пріоритетних завдань стосовно реалізації еколого-соціальної програми діяльності урядових і неурядових організацій; 2) вивчення діяльності самоврядних структур стосовно реалізації екологічної допомоги населенню в ході здійснення сучасної аграрної реформи.

Література

1. Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) // Л.Ю.Беренштейн, П.П.Панченко, О.П.Реєнт, С.С. Коломієць та ін. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999; Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоритичні засади та соціокультурні передумови демократичних трансформацій в Україні. – Львів «Червона калина», 2002.; Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. – Донецьк: Донецький національний університет, 2002; Богомаз К. Політичні партії і громадські організації України. – К.: Знання, 1992; Базовкіна С., Кремень В. Партії та громадські об'єднання України. – К.: Либідь, 1992; Кропивко О.М. Громадські об'єднання України в реформуванні аграрного сектора АПК (1991-1995 роки). Автореф. дис... канд. іст. наук // Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка. – К., 1997; Государство и природа. – Симферополь: Крымская ассоциация «Экология и мир», 1999; Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000; Живора С.М. Аграрна реформа в Україні (1991-2001 роки). Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2002; Корнієнко В.В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002 рр.): історичні уроки та наслідки. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Луганськ, 2003; Царенко О.М. Еколого-економічні проблеми розвитку агропромислового виробництва. – К., 1998; Мордвінов О.Г. Природокористування в аграрній сфері перехідної економіки України. – Ніжин, 2000; Крисаченко В.С., Хилько М.І. Екологія. Культура. Політика. Концептуальні засади сучасного розвитку. – К., 2002; Шмандій В.М., Солошич І.О. Управління природоохоронною діяльністю. – К., 2004; Влияние технологических особенностей на предупреждение кризисных ситуаций в земледелии (в условиях бассейна реки Северский Донец). – Луганск, 2005 тощо.

2. Сільськогосподарська екологія // Макушко В.С., Мельничук Д.О., Вальвас В.С. – К.: Урожай, 1991; Научные основы экологического земледелия // Круть В.М., Фесенко Г.Г., Шикуль Н.К. и др. – К.: Урожай, 1995 тощо.
3. Вечірній Київ. – 2006, 17 січня.
4. Громадські організації та рухи // Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 77.
5. Поточний архів Української екологічної Асоціації «Зелений світ». Звіт управління про діяльність у 1989 році. – 1990. Січень. – С. 1-2.
6. Зелений світ. – 1993. - № 1.
7. Поточний архів Української екологічної Асоціації «Зелений світ». Стенограма першого з'їзду. Грудень, 1989. – С. 86-93.
8. Ковпак Л.В. Збережемо природу! Діяльність громадських екологічних організацій. - К., 2002.
9. Центр гуманістических технологій АЛАХАР. Итоги и достижения (1994-1999) – Чернигов, 1999.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2363. Арк. 18-20.
11. Всеукраїнська екологічна ліга // Хто є хто. Партії та політики ХХІ століття. – К., 2002. – С. 28-29; Поточний архів Всеукраїнської екологічної ліги. Інформація про освітньокультурну діяльність Всеукраїнської екологічної ліги. 2004. Листопад.
12. Енвайронменталізм. // Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 118-119.
13. Статут Партії зелених України. – К., 1991. – С. 3.
14. Поточний архів Міжнародного благодійного фонду техногенної безпеки України. Статут Міжнародного благодійного фонду техногенної безпеки України. – С. 1-2.
15. Поточний архів Міжнародного благодійного фонду техногенної безпеки України. Доповідь про діяльність Міжнародного фонду техногенної безпеки України за п'ять років (1998-2003). – 2004. Січень.
16. Рідна природа. Науково-популярний екологічний журнал. – К.: Рідна природа, 2001. – С. 85.
17. Поточний архів Всеукраїнської громадської організації «Мама-86». Довідка «Екологи аналізують екологічну складову програм політичних партій». 8 листопада 2005 року.
18. Урядовий кур'єр. – 2006, 2 березня. - № 42.
19. Урядовий кур'єр. – 2006, 14 березня. - № 48.
20. Вечірній Київ. – 2006, 17 березня.

Рассмотрены взаимосвязанные аспекты осуществления земельной реформы в Украине и ее эколого-социальные предпосылки и последствия.

The associate aspects of realization of the landed reform are considered in Ukraine and its ecology-social pre-conditions and consequences.

УДК[631.4+631.8]:061.62(091/092)''19''

Вергунов В.А.

І.С. ЖУКОВ – ДИРЕКТОР ВСЕУКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АГРОГРУНТОЗНАВСТВА ТА ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1932–1933)

В статті розглядається діяльність І.С. Жукова як директора Всеукраїнського Національного інституту агрогрунтознавства та хімізації сільського господарства (1932-1933).

Нещодавно Указом Президента України Інституту землеробства УААН було надано статус Національного наукового центру. Це, безперечно, визначна подія у житті колективу інституту, якому належить значний внесок у становлення і розвиток вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, передусім, у галузі землеробства. Не менше значущі здобутки установи з питань ґрунтознавства, агрохімії, селекції та насінництва, кормовиробництва і луківництва, а також підготовки фахівців вищої кваліфікації.

Можна вважати, що це нова віха поступу в історії славетного інституту. Тому є потреба ще раз переглянути або дослідити періоди становлення інституту та місце окремих особистостей у подальшому розвитку установи, особливо в умовах відтворення національної ідеї.

За повоєнну радянську добу було створено історію установи, що відповідала духу того часу [6,7]. За часів незалежності, в першу чергу завдяки зусиллям і новій філософії директора академіка В.Ф. Сайка, дещо розширено часовий термін історії існування інституту, що дозволило у 2000 році на державному рівні відсвяткувати 100-річний ювілей установи [2]. Основною розбіжністю обох історій є власне те, що можна вважати першоосновою інституту. Якщо в 1975–1986 роках це була Центральна агрохімічна лабораторія, очолювана академіком О.І. Душечкіним, то у 2000 році – Контрольно-насіenneва станція з відділенням для сільськогосподарсько-хімічних аналізів при Південноросійському товаристві заохочення землеробства і сільської промисловості на чолі з професором П.Р. Сльозкіним [10]. Є всі підстави вважати, і це підтверджено відповідними архівними документами, що обидві історії мають право на існування. Потрібно віддати належне академіку В.Ф. Сайку, який, взявши до уваги нові історичні факти, вніс відповідні зміни у статтю, присвячену 100-річчю інституту. Геніальний В.І. Вернадський свого часу сказав: “Я зробив так, а Ви зробіть краще!”. Ми не ставимо завдання написати кращий нарис історії інституту, бо це неможливо. За словами того ж Вернадського, з часом будуть з’являтися нові факти і тлумачення, завдяки яким кожне нове покоління заново переглядатиме свою історію. Тому до основних завдань статті на основі матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України слід віднести такі: 1. Уточнити окремі моменти історії створення ВУНДІ агрогрунтознавства та хімізації сільського господарства; 2. Розглянути життєвий шлях І.С. Жукова і його діяльність на посаді директора ВУНДІ агрогрунтознавства та хімізації сільського господарства.

У 1999 р. вийшов друком спеціальний випуск міжвідомчого тематичного наукового збірника “Землеробство” за №73, що містив 27 історичних нарисів про діяльність Інституту землеробства УААН як наукової установи. Двадцять п’ять з них фактично репрезентували як здобутки власні наукові школи за майже сторічний період, що успішно функціонують в установі й нині. Окреме місце посідає діяльність інституту з підготовки фахівців вищої кваліфікації, що за авторською статтею розпочалася з 1945 року [5]. Вихід збірки фактично сформував вже третю “історію” створення інституту.

Проаналізувавши статті академіків В.Ф. Сайка та Г.А. Мазура, а також професора Е.Г. Дегодюка, можна зробити висновок, що існують певні недоречності стосовно історії інститутизації закладу. Так, В.Ф. Сайко стверджує, що на основі Київської крайової контрольно-насіenneвої станції, яку очолював О.І. Душечкін, у 1928 році було створено Український науково-дослідний інститут агрохімії і ґрунтознавства, директором якого було призначено Г.І. Жукова (1928–1932 рр.) [2, с. 4]. У прекрасній статті, з точки зору історії науки, професора Е.Г. Дегодюка йдеться вже про Київську крайову сільськогосподарську дослідну станцію, що функціонувала до 1928 року і про Український науково-дослідний інститут ґрунтознавства і хімізації сільського господарства з 1932 року та Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства з 1935 року [3, с. 20]. У доповнення на с. 21–24 він пропонує власну, одну з перших в незалежній Україні, періодизацію розвитку агрохімічної науки на прикладі інституту. Фундаментальна стаття академіка Г.А. Мазура взагалі унікальна для істориків вітчизняного ґрунтознавства. Її автору вдалося також одному з перших в країні висвітлити розвиток київської школи цього напрямку науки. Крім того, він згадує про Центральну агрохімічну лабораторію, створену в 1928 році з відділами угноєнь і ґрунтознавства, що стала початком розвитку Інституту землеробства УААН. Автор стверджує, що на її основі у 1932 році й було створено Інститут ґрунтознавства і хімізації сільського господарства, який у 1936 році перейменовано в Український науково-дослідний інститут соціалістичного землеробства [4, с. 102]. Так хто з них пише дійсно історичну правду?

Маловідомою і довгий час не дослідженою залишається доля одного з директорів теперішнього Національного наукового центру “Інститут землеробства” УААН у 1932–1933 роках Жукова Івана Степановича. Відомості, що дійшли до нас, мають суперечливий характер. Офіційні біографічні архівні документи стосовно життя й діяльності Жукова відсутні й фрагментарні.

Лише нещодавно вдалося отримати деякі матеріали з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про Всеукраїнський науково-дослідний інститут агрогрунтознавства та хімізації сільського господарства при Всеукраїнській академії сільськогосподарських наук (1931–1933 рр.), а також архівні справи Народного комісаріату земельних справ УСРР та від проректора з учбової роботи Харківського національного аграрного університету професора Д.Г. Тихоненка.

Саме він люб’язно надав ксерокопію диплому І.С. Жукова про закінчення повного курсу Харківського інституту зернових культур у 1931 році. Цей документ свідчить, що народився Іван Степанович у 1894 році та вступив до Харківського сільськогосподарського інституту у 1928 році, прослухав теоретичний курс і виконав практичні заняття згідно з навчальним планом. Громадянинові Жукову Івану Степановичу на підставі положення про інститут, затвердженого ЦВК та РНК СРСР, було присвоєно кваліфікацію – “агронома- організатора соціалістичного зернового виробництва”. Свій диплом за №212 Жуков отримав на підставі власної заяви на ім’я директора Харківського інституту зернових культур Народного комісаріату освіти УСРР від 4.08.1933 року. Директор вузу дав дозвіл виписати диплом 14.09.1933 року, який Жуков отримує 9.10.1933 року. З цього видно, що на посаді директора ВУНДІ агрогрунтознавства та хімізації сільського господарства наявність диплому про вищу освіту була не обов’язковою. Крім того, що також є важливим на 9.10.1933 р., він був ще не репресований, хоча вже звільнений з посади директора інституту.

Перебіг подальших подій у житті І.С. Жукова, а також звірка його власноручно написаних документів, й особливо підписів, ставить під сумнів, що атестат про вищу освіту він отримував особисто.

Цікавий факт щодо Жукова дає документ ЦДАВОВ України (Ф. 27. – Оп. – 10. – Спр. 502. – Арк.302), датований 20.10. 1930 року, де в п.1. вказується: “Року 1925. Секція ґрунтознавства с.-г. Наукового Комітету НКЗС з ініціативи завідувача Луганським ОЗВ тов. Жукова (тепер зам. Директора Ін-ту ґрунтознавства) й керівника Секції проф. Махова дійсно почала роботу дослідження ґрунтів Луганської округи...” [11]. Тепер стає зрозумілим, чому згодом, у другій половині 1932 року, Жуков вже як директор інституту в межах дозволеного часом, по-людськи, відстоює Г.Г. Махова у конфлікті щодо агроінвентаризації ґрунтів України. До речі, згодом за це його виключають з партії та звільняють з посади директора, а потім репресують.

Тривалі архівні пошуки особистої справи І.С. Жукова увінчалися успіхом. Певною перепоною був той факт, що в офіційній історії теперішнього ННЦ “Інститут землеробства” УААН його директором у 1932 р. вважається Г.І. Жуков [2]. Тому й шукали прізвище Григорія Івановича Жукова у фондах ЦДАВОВ України по Наркомземсправ.

Пошук документів щодо історії створення Українського інституту ґрунтознавства, а також його передтечі – Центральної агрохімічної лабораторії дав нам Жукова вже Івана Степановича. Знайдена у ЦДАВОВ України справа №1181 “Жуков Иван Степанович” (ф. 27. – Оп. 17л “ОС”, Спр. 1448) дала досить повне уявлення про цю людину до моменту його переїзду на навчання до Харкова.

В автобіографії, датованій 11.05.1925 року, він пише про себе на момент очолювання Луганського окрземууправління: “Я крестьянин, родился в 1894 году в крестьянской семье, в селе Веселая Гора Луганского округа, Кам’янобрідського району”. Далі згадує про свого батька: «Отец занимался хлебопашеством, принадлежал к слою середняков, после смерти отца я вел хозяйство, благодаря войне оно пришло в упадок». У такій ситуації типовий для того часу вихід – йти на виробництво у місто. Луганський машинобудівний завод і до сьогодні залишається найбільшим не тільки в місті, а й у регіоні. Жуков працює на заводі чорноробом до моменту заняття міста німцями у 1918 році. Враховуючи, що ще з 17 квітня 1917 року він є членом КП(б)У, прийшлося знову повернутись до рідного села і вести власне господарство. Оскільки молодий Іван Жуков активно і всією душею прийняв лютневу революцію, то вступ до лав партії більшовиків можна вважати логічним вчинком. Як пише Іван, “...свое революционное крещение получил на заводе после февральской революции”. Жукова висувають на посаду голови Ревкому у Веселогоровській волості. Після першого відступу радянської влади після подій 1917 р. і повернення його на батьківщину влада волості небезпідставно переслідує більшовицького активіста, тепер вже підпільника, 15 червня 1918 р. заарештовує і кидає за ґрати. Червона Армія звільняє Жукова з гетьманських застінок, і він стає до її лав рядовим червоноармійцем. Згодом його, як комуніста, що мав якусь освіту: “окончил сельскую народную школу”, забирають спочатку до штабу Укріпленого району м. Курська, а потім до штабу 13-ї Армії, далі у 42-у дивізію політпрацівником. Після повернення з фронту у 1921 році його призначають спочатку головою Старо-Айдарського райвиконкому і в тому ж році – заступником голови Луганського Повітового виконкому, членом Президії та заступником завідувача Луганським окрземууправлінням і згодом обирають членом Президії окрвиконкому. Сам Іван Степанович вважав, так написано в автобіографії, що: “работой удовлетворён и считаю, что использован по прямому назначению”. Всі зміни на посадах, як він пише: “вызывались постановлением Парторганов”.

Знайдений в архіві “Личный листок ответственного работника СССР”, датований 15.02.1925 року, дещо доповнює окремі відомості про І.С. Жукова. Так, у п.6 щодо місцевостей СРСР, які добре знає про роботу, він вказує: Орловську, Тульську, Курську, Полтавську і Донецьку губернії. Не кажучи вже про рідну Луганщину. Вперше отримуємо інформацію, що сім’я Івана Степановича складається з дружини та двох дітей. Із профспілковою організацією металістів, як її член співпрацює з 1917 р., а з Всеробземлісом – з 1923 року. Також знаходимо відомості про його публіцистичну діяльність на сторінках місцевих газет та участь: “...на советских съездах и ведомственных”. Як він пише 15.02.1925 р., саме 3-їзд Рад прийняв рішення про його призначення головою Луганського Окрземууправління. Цікаво, що, незважаючи на існування вже СРСР, Жуков пише про себе як українця з володінням рідними українською і російською мовами.

Нова влада висувала дедалі складніші завдання щодо будівництва економіки країни, що потребували не тільки революційного запалу, а й професійних знань. Незважаючи на те, що, як пише Жуков: “...сейчас занимаюсь самообразованием по общественным и экономическим вопросам, но не по строгой системе”, цього було недостатньо. Тому партія направляє І.С. Жукова, як вірного лєнінця, на навчання до Харкова.

Подальшу долю І.С. Жукова спробуємо простежити за архівними документами ЦДАВОВ України (Ф. 1055, оп. 1, спр. 841, арк. 128-130). Документ має назву: “В комиссию ОБЛКК. Письменное пояснение к личной беседе с комиссией, состоящейся 9.06.1933 г.”. До історії появи цього документа, яку можливо вважати останньою офіційною сповіддю Івана Степановича, що збереглася у доступних державних архівних закладах, ми ще повернемося.

Цей документ заповнює прогалину відомостей про Жукова в період 1927-1933 років. З нього ми дізнаємося, що у 1927 році він навчається на рабфаці Харківського інституту сільського господарства, а також активно працює в гуртку лєнінізму під керівництвом викладача Марка. Крім того, знаходимо інформацію про активну участь Жукова в партійній, освітній (вів гуртки) та організаційній (був культурпроком партколективу, зав. оргвідділом) в інституті. До речі, партійна організація вузу на той час була

численною – близько 450 членів. Іван Степанович зарекомендував себе як вірний лєнінець і принциповий провідник партійних ідеалів. Не випадково після закінчення Харківського інституту зернового господарства (саме таку назву мав тоді Харківський сільськогосподарський інститут) його відібрали як найдостойнішого з колективу: "...хорошо подготовленного и выдержанного коммуниста..." на навчання до Інституту Червоної Професури при Московській Комакадемії. Крім того, йому прийшлося пройти ще дві відбіркові комісії для досягнення мети: 1) при ЦК КП(б)У, а 2) при ЦК ВКП(б). В Інституті Червоної Професури Жуков як слухач встиг здати тільки 10 тем, але згодом, передусім через сімейні обставини, повертається з Москви до Харкова. У цей період активно вкорінювався в життя лєнінський принцип висування "кухарок" у професори. Самих "кухарок" відбирали через широкомасштабні "чистки". Є відомості, що Жуков таку чистку пройшов у 1929 році при Харківському сільськогосподарському інституті: "...без всяких замечаний...". У випадку із І.С. Жуковим висування талановитих людей з досвідом практичної роботи для роботи в галузі аграрної науки виявилось, безперечно, вдалим експериментом, як показав час та архівні документи, що до нас дійшли.

Окремі доповнення, а також певні спростування відомостей про І.С. Жукова, що він особисто подає на 11.05.1925 року та 9.06.1933 року, містить "Особистий листок на відповідального робітника Українського інституту ґрунтознавства Жукова Івана Степановича", датованого 15.12.1930 року (ЦДАВОВ України, ф. 27, оп. 11, спр. 1428, арк. 27-28). Жуков на момент заповнення "листка" рахується заступником директора інституту. Стосовно національності пише про себе як українця і спеціально підкреслює, що на рідній мові "читає, пише", але виступає не на ній. Інших мов не знає. На грудень 1930 року він ще "студент ХЗІ", але у п. 13 "освіта" вказує, що має "закінчену вищу освіту" за спеціальністю агроном. Дещо не зрозуміло, враховуючи подану вище інформацію стосовно отриманого диплома. Скоріше, ця прикра помилка, пов'язана з навчанням у аспірантурі вузу.

Пункт 20 архівного документа згадує, що на утриманні у І.С. Жукова, крім жінки, вже троє дітей.

Також доповнює відомості про Івана Степановича п. 22 "Особистого листка". Так свою трудову діяльність він розпочинає у 1913 році шахтарем на "Копальні Перлина", а згодом, вже з 1914 року працює ресорником на заводі Гартмана (нині Луганський тепловозобудівний завод). Виявилось, що нетривалий час, протягом 1923-1924 років, Жуков працює головою Алчевського райвиконкому. І зовсім не очікуваною стала інформація, що на навчання його направили ще у 1925 році. Як пише сам Жуков: "1925-1930 – студент ХСГІ". Тоді як вірити виданому диплому про закінчення повного курсу Харківського інституту зернових культур у 1931 році? В ньому зазначено, що Жуков почав навчання в інституті з 1928 року! Мабуть, у період 1925-1927 років Іван Степанович таки навчався у ХСГІ, але на рабфаці.

Згідно із знайденими у ЦДАВОВ України (Ф. 1055, оп. 1, спр. 841, арк. 116-120) матеріалом, що має назву "Доклад партийно-комсомольскому собранию Укр. н/и института агропочвоведения и химизации с.х. на тему "Положение института"", можемо досить аргументовано, як кажуть, з перших рук, прослідкувати окремі сторінки сучасного ННЦ "Інститут землеробства" УААН зі слів його директора у 1932-1933 роках І.С. Жукова. Він пише: "Организация Института относится к концу 1929 г. и началу 1930 г. на базе научно-исследовательской кафедры почвоведения акад. Соколовского при Харьковском Ин-те с.х.". Такі дані відповідають дійсності стосовно Інституту ґрунтознавства [12], але не відповідають, як свідчать архівні документи, наказу НКЗС УСРР №167 від 7.04.1931 року щодо назви інституту, для якого на зібранні Іван Степанович робить доповідь. Тому з цим твердженням не можна погодитись, якщо говорити про ВУНДІ с.-г. ґрунтознавства. Жуков робить дуже цікавий висновок, який можна вважати достовірним, про причину, що спонукала згодом переїзд Інституту ґрунтознавства до Києва, а не навпаки – Інституту угноєнь (хімізації) до Харкова. "Сама организация ин-та на базе только научной кафедры была обречена на трудности, преодолеть которые возможно было только получением обстоятельного собственного помещения, что в условиях Харькова чрезвычайно трудно. Вследствие такого затруднительного положения о самостоятельном помещении перед Институтом постоянно стоял вопрос: быть ему или не быть?". Але це була перша причина переїзду та об'єднання у Києві.

Друга полягала у певному дублюванні обома інститутами (ґрунтознавства та Хімізації с.-г.) багатьох напрямів наукових досліджень. Взагалі постало питання про паралелізм у роботі. Ще до заснування обох інститутів і тоді, коли вони почали свою діяльність, як свідчать архівні документи, між Соколовським і Калачіковим велася гостра дискусія про пріоритетність кожної з установ і ліквідацію конкурента. У дискусії взяли участь провідні вчені того часу – О.І. Душечкін, Г.Г. Махов, Ф.І. Левченко та інші. У кожного була своя правда. Та й взагалі почали ставити питання, яка наука вище – агрохімія над ґрунтознавством або навпаки. Відповідь так і не було з'ясовано. Її вирішення згодом перейшло до новоствореного Інституту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства. Третьою причиною переїзду стало скорочення мережі дослідних установ або її оптимізація Наркомземсправ.

Були й інші причини, які остаточно привели Інститут ґрунтознавства до Києва. Деякою мірою втрутилась і політика. Після об'єднання Інституту ґрунтознавства та Інституту хімізації в одну установу шляхом ліквідації останнього його очолив з 7.04.1931 року в Харкові академік О.Н. Соколовський. Калачіков був затверджений заступником з наукової роботи в Києві. Однак, незважаючи на формальне приєднання, фактично функціонували два заклади. З часом тематика досліджень розширювалась, але залишилися не вирішеними питання матеріальної бази, приміщень, кадрів, координації досліджень,

узгодженість робочих програм тощо. Певну деструктивність вносила і перевантаженість О.Н. Соколовського, який з 22 травня 1931 року очолював Всеукраїнську Академію Сільськогосподарських наук. Він наполегливо відстоював доцільність знаходження інституту в Харкові. Хоча переїзд до Києва протягом другої половини 1931 року не знімався з порядку денного.

І тут в ситуацію втрутився партосередок інституту на чолі із І.С. Жуковим. Бюро осередку поставило питання про заміну Соколовського на посаді директора. Офіційні органи влади з боку ВУАСГН та НКЗС УСРР не погоджувались на це. Однак “демократичний централізм”, притаманний радянській епосі та партії, що набрав силу на початку 30-х років минулого століття, був переконливішим. Адже почалися не тільки чистки, перечистки, а й взагалі сфабриковані політичні процеси проти української інтелігенції з науково-освітнього середовища. Незважаючи на досить активну участь О.Н. Соколовського у процесі “Спілки визволення України” як громадського обвинувачувача поряд із секретарем ЦК КП(б)У П. Любченком, а також відомими письменниками О. Слісаренком та М. Рильським [13, С. 90], що якби свідчило про його лояльність новій владі та можливість розраховувати на її підтримку, з 1.03.1932 року інститут очолив новий директор І.С. Жуков [9]. Партія залишалась “направляющей і руководящей”.

Після цього позиція Соколовського про переїзд інституту до Києва стала позитивною. Він, як пише Жуков: “...лично был заинтересован в переезде Ин-та в Киев” (арк. 116 зв.). Оскільки Калачіков завжди висловлювався за об’єднання інститутів в Києві, консенсусу було досягнуто. Однак він наполягав, що “...кадры Харькова его не интересуют, так как кадров для Ин-та хватает якобы в Киеве”.

Президія ВУАСГН своїм рішенням погодила переїзд інституту до Києва, але висунула умову: “...вся материальная база (библиотека, лаборатории) остаются в Харькове и на их основе организуется самостоятельная научно-исследовательская кафедра почвоведения в системе Академии с обеспечением ее до конца бюджетного года средствами Ин-та”. Як виявилось згодом, ця сума становила 15000 карбованців, що теж негативно вплинуло на діяльність інституту вже в Києві протягом другої половини 1932 року.

Дискусія щодо переїзду науково-дослідних лабораторій з Харкова до Києва точилась між Соколовським і Жуковим саме в цей час. Із створенням станом на 1.01.1933 року двох обладнаних лабораторій (фізико-хімічної та агротехнологій) в Києві цю проблему було вирішено.

Переїзд інституту з Харкова до Києва почався у другій половині травня і закінчився наприкінці червня 1932 року. В цей час розгорнулися перші широкомасштабні роботи інституту на виконання державного замовлення з агроінвентаризації земель республіки. Ця тема – окрема сторінка в історії ННЦ “Інститут землеробства” УААН. Поряд із значимістю таких досліджень для подальшого розвитку вітчизняної дослідної справи вона має і трагічні моменти.

Слід сказати, що переїзд нової або основної дирекції до Києва відразу не зняв питання про приміщення для установи. Лише згодом було зайнято другий поверх, де розміщувалася Контрольно-насінна станція, яку переобладнали під фізико-хімічну та агроєкологічну лабораторії. Та й “Київська” частина не дуже люб’язно прийняла своїх колег із Харкова. Як пише Жуков: “В этом вопросе, как в фокусе, преломились школы и их отношение к запросам производства. Киевская часть Ин-та до времени переезда Ин-та работала только в лабораторных условиях, засиживалась целыми десятками лет в лаборатории, не дав, по сути, крупных практических работ за все время своего существования агрохимической лаборатории”.

З цим твердженням І.С. Жукова дозволимо не погодитись. Документи, що зберігаються в ЦДАВОВ України, дещо спростовують такі його звинувачення. Є досить аргументовані висновки Г.Г. Махова про іншу ситуацію. Він наголошував саме на теоретизації в діяльності ще передтечі Інституту ґрунтознавства в Харкові – його науково-дослідчої катедри (кафедри): “...3 Харківських ґрунтознавців один Віленський працює у полі!” (ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, спр. 9110, арк. 92а).

Незважаючи на нетривале керівництво інститутом, Жуков зробив досить багато для його становлення й розгортання наукової діяльності. Практично відразу за його активної участі було розроблено і затверджено Президією ВУАСГН п’ятирічний проблемно-тематичний план, не кажучи вже про узгодження його остаточної редакції на 1933 рік. Він має пряме відношення до розроблення структури інституту та зміцнення його відповідними фахівцями рівня професорів. Це Д.Г. Віленський – заст. директора з наукової частини, М.М. Годлін, В.А. Акімцев та інші. Знайшлося місце в інституті професорам О.І. Душечкіну та Г.Г. Махову. Згодом розгорнули свої наукові пошуки відомі вітчизняні вчені: Н.Б. Вернардер, С.С. Соболев, Г.М. Самбур, О.М. Вишенський. Співробітниками інституту були Грінченко, Лавренко, Попов, Гринь та інші. І.С. Жуков робив все можливе, щоб на роботу до інституту прийшли відомі вчені, такі як Лепікаш, Власюк – майбутній академік, згодом директор інституту Коновалов. Враховуючи, що всі перелічені особи є відомими вченими, І.С. Жукова можна вважати одним із організаторів і керівників аграрної науки. На жаль, його наукові публікації до нас не дійшли. Та й важко їх уявити, бо вуз він закінчив у 1931 році, а на момент призначення директором інституту був його аспірантом і заступником із господарської частини. Є відомості про публікації І.С. Жукова, присвячені загальним питанням організації землеустрою та ґрунтознавства в Україні.

Однак, незважаючи на організаторські здібності й безперечний талант керівника, Жуков став заручником часу. Партія, якій він так вірив і вірно служив, бо саме вона висунула його на керівні посади, в кінцевому підсумку застосувала принцип Тараса Бульби: “Я тебе породив, я тебе і вб’ю”.

В основі конфлікту між ним і партією були події, що розгорнулись у 1932 році щодо виконання робіт з агроінвентаризації земель. Початок їх збігся з переїздом інституту до Києва. Наслідки всіх відповідних негараздів цього не могли не вплинути на їхню результативність.

Жуков, на початковому етапі, організував від'їзд наявного персоналу інституту, включаючи всіх аспірантів, на експедиційні роботи. До речі, виконання робіт з виробничої агроінвентаризації територій було доручено УкрЗУ згідно з постановою Колегії НКЗС від 9.12.1931 року за №233. Відповідно до п. 2 постанови на інститут покладалось: "...проведення виробничої інвентаризації ґрунтів, пов'язавши цю роботу комплексом своєї н.-д. роботи", а також "...ця робота дає низку цілком конкретних матеріалів у справі кількісного та якісного обліку земель, уточнення спеціалізації та організації с.-г. виробництва обслідуваних регіонів та окремих радгоспів та колгоспів" (ЦДАВОВ України, ф. 1055, оп. 1, спр. 841, арк. 22).

У 1932 рік масштаб проведення виробничих агроінвентаризаційних земель у державних органів мав протиріччя. Прикладом є архівний документ "Випис з протоколу №6 Засідання Дирекції Ін-ту Агроґрунтознавства від 9.04.-32 р.", доповідав Гринь. З ухвали видно, що загальну схему проведення дослідних робіт у цілому було затверджено. Відділ фізико-хімії інституту визначив місця півстаціонарних дослідів у зонах діяльності експедиційних загонів. Наводимо в повному обсязі пункт 6 "Ухвали": "Відмітити, що розділ робіт показових, передбачених постановою Академії, від робіт загально-виробничих з агроінвентаризації – зовсім технічно неможливий, про що довести до відомої Академії з метою одержання від останньої належного рішення. При такому положенні, коли НКЗС вимагає інвентаризувати територію розміром 4000000 га, а С.-Г. Академія пропонує провести показову роботу на площі 600000 га, Інститут не може приступити до роботи й не може брати на себе відповідальність за вимоги зовсім протилежні з боку НКЗС і С.-Г Академії" (ЦДАВОВ України. – ф. 1055, оп. 1, спр. 788, арк. 2).

І.С. Жуков відчував і розумів, що відомчі неузгодженості, а також кадрові реалії – основна загроза проведенню агроінвентаризації. НКЗС миттєво зреагував на звернення директора інституту. Вчений секретар Усманський листом 18.04.1932 року до Президії ВУАСГН та голови Методбюро Виробничої Агроінвентаризації с.-г. території проф. Каплана попросив: "...У негайній листовій відповіді щодо обсягу з агроінвентаризації території України" (ЦДАВОВ України. – ф. 1055, оп. 1, спр. 788, арк. 1). Зрештою так і не визначились, бо польові роботи вже розпочалися. А винні завжди знайдуться.

У розісланому на початку 1933 року документі, що знайдено у ЦДАВОВ України, президент ВУАСГН академік О.Н. Соколовський дає детальне обґрунтування завдань агроінвентаризації, з визначенням шляхів фінансування, а також механізму виконання. Він мав назву: "Уваги до справи виробничої інвентаризації с.-г. територій, як основи реконструкції с.-г. на Україні". Соколовський пише: "Роботу малося провести протягом 3-х років, ...оплату проводити за рахунок зацікавлених організацій, основним джерелом оплати мусили бути кошти колгоспів та радгоспів" (ЦДАВОВ України, ф. 1055, оп. 1, спр. 841, арк. 24).

Жуков покладав великі сподівання на зміцнення авторитету інституту за рахунок участі в роботах по агроінвентаризації земель. Він писав: "Значение агроинвентаризационных работ в украинском почвоведении представляют исключительное, как для планирования удобрений, так и для новой постановки теоретических вопросов почвоведения... Посредством их можно теперь найти точки опоры для сочетания теоретических вопросов с практикой с. хозяйства".

Оперативне науково-технічне керівництво агроінвентаризацією було доручено професору Г.Г. Махову, за яким було закріплено керівництво ґрунтовою частиною, а помічниками були: Лавренко – по ботанічній, Грінченко – по фізико-хімічній, Нестеров – по агротехнічній частині.

Під орудою Махова, за активної участі всіх ланок Українського землеустрійного управління планувалось виконання робіт у 1932 році на площі 3,5 млн. га. Підготовчі організаційні роботи проводили також з участю новоствореної ВУАСГН. На базі Інституту агроґрунтознавства Наркомзем підготував на чотиримісячних курсах майже 300 техніків та ґрунтознавців для конкретної участі в цьому заході. Було проведено спеціальну конференцію. Однак все відбувалося як у кращі революційні часи – поспіхом.

Кінець кінцем, замість запланованих 3,5 млн. га було обстежено 1,7 млн. га, а за свідченнями Жукова – тільки 929455 га.

І тут почалося! Знову по-ленінськи – облік і контроль. Відповідні органи почали рахувати витрачені кошти, яких, за відомостями О.Н. Соколовського та І.С. Жукова, "дали не стільки, скільки обіцяли". А на Україні були неврожай і голод. Не спрацювала і система УкрЗУ. Кадри виявились зовсім не підготовленими. Потрібні були, як і завжди, винуватці. Першою жертвою став Г.Г. Махов, якого звільнили у грудні 1932 року. У партійній пресі з'явились публікації про шкідництво вчених інституту. У Київській газеті "Пролетарська правда" №162 від 23.07.1933 року В. Кононенко друкує статтю "У полоні класового ворога", у передмові до якої він пише: "В Київському науково-дослідному інституті ґрунтознавства та агрохімізації сільського господарства керівництво категорично заперечувало проти посилення людей на село, кажучи, що "люди на колесах історії не роблять". Матеріал був підготовлений після засідання Партійної колегії обласної контрольної комісії 27.06.1933 року. Згідно з її рішенням Жукова, секретаря партосередку Шахуньянца та голову МК Лихолята було виключено з партії. Вперше на відкрите засудження було виставлено питання так званої – "Маховщини". Вченому в провину, крім загального провалу робіт з виробничої інвентаризації в Україні, також ставилося складання такої характеристики придатності ґрунту в Кременецькому районі, що

не відповідала дійсності. Його учень Піонтковський, як виявили контролюючі органи, неправильно склав карту ґрунту Миколаївського району. Колега Махова – Чинтулов вчинив те саме стосовно Макіївського і Горлівського районів Донбасу, а професор Левченко – Черняхівського та Коростишевського районів. На цьому фоні директор Жуков, як пише автор статті: “розвинув “теорію черговості”, мовляв, “раніш треба освоїти старий науковий багаж, дійти до того, щоб написати таку книжку як Махова “Ґрунти України”, а потім уже починати методологічну критику й боротьбу”. На підставі цього Кононенко робить, на його думку обґрунтований висновок: “Ось чому не випадково, що діамат і політекономія випала з програми підготовки аспірантури інституту” (ЦДАВОВ України, ф. 1055, оп. 1, спр. 841).

Вихід такої статті в той час – це майже вирок. А ще були різні комісії: НКЗС, ВУАСГН, самоперевірки, засідання бюро партосередку, зібрання колективу, листи каяття. Прикладом може бути лист до газети “Пролетарська правда” О. Грінченка від 5.08.1933 року (ЦДАВОВ України, ф. 1055, оп. 1, спр. 841, арк. 38-40).

Взагалі все, що пов’язано з подіями стосовно агроінвентаризації ґрунтів у 1932 році, місця в цьому процесі І.С.Жукова, Г.Г. Махова та Всеукраїнського науково-дослідного інституту агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства, Всесоюзної Академії Сільськогосподарських Наук і О.Н. Соколовського, потрібно детально дослідити. Враховуючи, що це теж історія теперішнього ННЦ “Інститут землеробства” УААН. Можливо, постане потреба декого і взагалі реабілітувати. У першу чергу – Івана Степановича Жукова, який, власне, вважав, що: “...істинної причиною положення вщей с роботами являлось желание со стороны УЗУ дискредитировать институт” (л. 118 зв.). До речі, про це “натякає” і О.Н. Соколовський.

Нами знайдено досить цікавий архівний документ, який деякою мірою може прояснити або дати відповідь щодо долі І.С. Жукова. Це протокол №25 засідання Президії Всеукраїнської Академії С.-Г. Наук від 25 червня 1933 року (ЦДАВОВ України. – ф. 1055, оп. 1, спр. 1332, арк. 46 зв.). Другим пунктом зібрання була доповідь проф. Є. Лавренка “Про стан складання карти ґрунтів України”. В ухвалі по доповіді в п. 4 знаходимо: “Згідно постанови наради від 15.V. – 33 р. за головування Директора УІАХ проф. Віленського, затвердити такий склад редколегії: акад. Соколовський, д. Віленський, Грінченко, Крупський, Лавренко та Соболев”.

З цього випливає два важливих моменти: 1. І.С. Жукова вже звільнено з посади директора інституту і 2. Д.Г. Віленський очолив установу після І.С. Жукова. Такий факт в історії ННЦ “Інститут землеробства” УААН взагалі невідомий. Деякою мірою його підтверджує О.М. Грінченко у своїх спогадах [1, с. 16], однак він називає 1935 рік. Хоча з офіційних біографічних відомостей про Віленського відомо про його переїзд наприкінці 1933 року до Москви [8, с. 116].

Згаданий архівний документ також дає змогу з’ясувати історію створення карти ґрунтів України в масштабі 1: 1000000. У п. 1 “Ухвали” читаємо: “Зважаючи на те, що з одного боку карта ґрунтів України видана 1926 р. за редакцією проф. Махова вже давно розійшлася, а з другого боку через те, що в ній не вистачає важливих агрономічних вказівок, на наявність гострої потреби в такій карті з боку плано-господарч. організацій, дослідчих та навчальних закладів, визнати за конче потрібне скласти на видати нову карту... У зв’язку з цим вважати за своєчасну ініціативу укр. Інституту Агроґрунтознавства та хімізації...” Таким чином, до створення найбільш відомої довоєнної карти ґрунтів України має пряме відношення й теперішній ННЦ “ІЗ” УААН. Однак у п. 5 зазначено: “Беручи до уваги, що в складанні карти ґрунтів значну участь (на 50%) приймають співробітники лабораторії хімізації. ВУАСГН (а саме: акад. Соколовський, Грінь, Грінченко, Крупський) вважати за потрібне зазначити це на карті, як виданої від двох установ: Укр. Ін-та Агроґрунтознавства та Лабораторії Хімізації ВУАСГН”. Таким чином, справедливості начебто відновлено. Але чомусь забули про Жукова, не кажучи вже про Махова, на основі карти якого і створювалась нова. Забули? Ні! Так і потрібно. Бо все під Богом, а прізвища Богів завжди відомі.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

Встановлено, що Івана Степановича Жукова потрібно вважати видатним громадським діячем і організатором вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи у кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. Висновок ґрунтується на отриманій архівній інформації щодо його діяльності стосовно розвитку землеустрою та ґрунтознавства в Україні.

До найвищих здобутків у діяльності І.С. Жукова слід віднести керівництво науковими роботами на посаді директора ВУНДІАГ та ХСГ, дослідженням ґрунтів в Україні, результатом якої буде створення у 1935 році карти ґрунтів республіки у масштабі 1:1000000, а також співавторство у розробленні першої карти ґрунтів Луганської округи.

Досліджуючи наукову спадщину І.С. Жукова на основі архівних матеріалів ЦДАВОВ України нами встановлено, що до числа директорів теперішнього ННЦ “Інститут землеробства” УААН слід віднести : 1. академіка О.Н. Соколовського в період 7.04.1931-1.03.1932 рр. та 2. професора Д.Г. Віленського – 25.06.1933-11.1933 рр. У період 1.03.1932-25.06.1933 рр. Всеукраїнський науково-дослідний інститут агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства очолював І.С. Жуков.

Доведено, що з моменту створення до 2 травня 1932 року Всеукраїнський науково-дослідний інститут агроґрунтознавства та хімізації сільського господарства на чолі з академіком О.Н. Соколовським функціонував у Харкові і мав філію у Києві.

Література

1. Гринченко А.М. Кафедра почвоєдіння Харківського державного аграрного університету імені В.В. Докучаєва: Історичний очерк (1894–1979 гг.). – Х., 1994. – 35с.
2. Сайко В.Ф. Становлення Інституту землеробства Української академії аграрних наук // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. – К., 1999. – №73. – С.3–19.
3. Дегодюк Е.Г. Шляхи поступу агрохімічної науки в Україні – у вимірі часу Інституту землеробства // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. – К., 1999. – №73. – С.19–27.
4. Мазур Г.А. Науковий доробок ґрунтознавців // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. – К., 1999. – №73. – С.101–111.
5. Вергунов В.А. Діяльність з питань планування, координації, патентно-ліцензійного і інформаційного забезпечення розробок та підготовки наукових кадрів // Землеробство: міжвід. темат. наук. зб. – К., 1999. – №73. – С.188–194.
6. Украинский научно-исследовательский институт земледелия. – К.: Реклама, 1975. – 40 с.
7. Киев. Энциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого, Изд.3-е (доп.). – К.: Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии. – 1986. – С.216.
8. Соболев С.С. Д. Г. Виленский (1.VII. 1892 – 13.II. 1960 гг.) // Почвоведение. – АН СССР, Изд-во АН СССР. М. – 1960. – №10. – С.116–119.
9. Новосад Н. В'язень під номером 11 (Невідома сторінка з життя академіка О.Н. Соколовського) // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. пр. / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – К., 2005. – Вип.20. – С.126–135.
10. Вергунов В.А. З історії створення Інституту землеробства Української академії аграрних наук // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. Вип. 6. – Київ, Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. – К., 2000. – С. 88-89.
11. Вергунов В.А. Професор Г.Г. Махов (1886-1952) та карта ґрунтів Луганської округи (до 80-річчя створення) // Внесок Донбасу в розвиток вітчизняного промислового потенціалу (матеріали Міжнародної наукової конференції). – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 198-201.
12. Вергунов В.А. Академізація вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи: історико-науковий аналіз // Нариси з історії природознавства і техніки: Зб. наук. праць. – Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України, Українське товариство істориків науки. – К.: Фенікс, 2005. – Вип. 45. – С. 167-182.
13. Боголюбоченко А. Спілка визволення України (СВУ) // Злочин / Упорядник Петро Кардаш. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 2-ге вид. – С. 89-104.

В статье рассматривается деятельность И.С. Жукова как директора Всеукраинского Национального института агропочвоведения и химизации сельского хозяйства (1932-1933).

In the article the activity of I. S. Schucov is analyzed.

УДК 94(477)»18»

Вихватенко М.Т.

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОЛЕТАРИАТУ В УКРАЇНІ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

В статті розглядаються передумови формування пролетаріату в Україні у дореформений період

Вивчення питання формування промислового пролетаріату в Україні залишається актуальним. В першу чергу на це впливає той фактор, що промисловий пролетаріат – це, по-перше, сукупність людей, які мешкають на тій чи іншій території. По-друге, сукупність має певні соціальні ознаки, певну класову структуру, певні економічні взаємовідносини.

Формування промислового пролетаріату на території України має свої особливості та характерні риси, обумовлені особливістю історичного розвитку різних територій, які сьогодні відповідають сучасній території України. Треба враховувати і той факт, що у суспільному виробництві людина виступає як виробник матеріальних благ і духовних цінностей. Одночасно саме населення є споживачем виробленої його працею частки сукупного суспільного продукту. Таким чином, населення впливає на розміщення господарства і як виробник і як споживач створених в процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей. Тобто носієм трудового початку є людина. „Першою виробничою силою всього людства є робітник, трудящийся” [6]. Саме пролетаріат, який виник внаслідок соціально-економічних змін в Росії протягом століть, стає одним із головних чинників змін в історичному розвитку, не тільки окремих територій, а й держави. Бо саме пролетаріат – „один з двох (поряд з буржуазією) основних класів капіталістичного суспільства; клас найманих робітників, позбавлених власності на засоби виробництва, і внаслідок цього змушений продавати свою робочу силу власникам засобів виробництва – капіталістам. Пролетаріат – найреволюційніший клас суспільства” [12].

Актуальність дослідження цієї проблеми полягає ще в тому, що комплексного її дослідження в Україні не проводилось. Вийшло багато праць у 20-30 роки, в яких досліджувалась історія формування промислового пролетаріату в Росії. Серед цих робіт слід відзначити праці Рашина А.Г. „Формування промислового пролетаріату в Росії” (1840), Балабанова В. „Нариси історії робітничого класу в Росії” (1923), а також працю Ф. Лось „До питання про формування робітничого класу на Україні”. Серед сучасних авторів, які досліджували формування промислового пролетаріату в Україні можна назвати праці Довжука І.В., Подова В.І., Курило В.С. Однак, на жаль, в їх працях ця проблема вивчалася на прикладах окремих територій: Донбасу, Наддніпрянщини. Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XVIII початок XX століття. Саме за цей час відбулися докорінні зміни у складі території Росії, до якої вже входила більшість українських земель, а також соціально-економічні зміни, які привели до формування промислового пролетаріату.

Витоки промислового пролетаріату слід шукати наприкінці XVII – початку XVIII століття, коли більш чітко почали відокремлюватись райони, де переважало те чи інше виробництво. Саме поступове районування ремісничого виробництва, яке було обумовлене загальним економічним прогресом в державі, сприяло подальшому відокремленню ремесла від сільського господарства, розвитку дрібного товарного виробництва, появи мануфактур. Хоча говорити про територіальне поділення праці навіть у XVII ст. можливо лише в загальних рисах.

В цей час панували дрібні промисли, переважала ручна праця, часто ремісник був ще тісно пов'язаний із землею [2]. Підйом економічного розвитку держави викликав зміни в ремісничому виробництві: удосконалювались техніка, знаряддя праці, поглиблювалась спеціалізація ремесел. При повсюдному і широкому розвитку ремісничого виробництва зберігається та посилюється існуюче здавна розділення на міське і сільське ремесло. Ремесло стає значно ширше та різноманітніше, з'являється ціла низка нових професій, які мали типовий міський чи сільський характер. Спостерігається поступове відокремлювання деяких районів, які мали спеціалізацію на виробництво деяких ремісничих виробів. Зростає кількість міст та міського населення. В другій половині XVI ст. кількість міст в Російській державі зросла до 220. До середини XVII ст. їх було (без України та Сибіру) вже 226. Значна кількість міст була на Лівобережній Україні (в 60-ті роки XVII ст. – 89) [2].

На початку XVIII ст. Петро I замість подвірних вводить подушні податки. Це потребувало змін системи обліку. З 1719 по 1721 рік в Росії був проведений перший подушний перепис населення. В 1722 році його результати піддалися перевірці. Саме тому перепис податного населення в Росії отримав назву ревізії [14]. Встановлена система обліку населення проіснувала до середини XIX ст. Всього було проведено 10 ревізій. Починаючи з 1897 року, в Росії почали проводити переписи населення. Основні напрямки міжрайонних міграційних потоків на території нашої держави починаючи з XVI ст., були досить стійкими. Внутрішні міграції (їх напрямки, інтенсивність, склад мігрантів) визначалися рівнем урбанізації, ступеню розвитку виробничих сил, внутрішніми відмінностями в господарстві, характером суспільних відносини в окремих районах держави.

Можна виділити три етапи в розвитку міжрайонних міграцій в Росії. Перший охоплює XVI – початок XIX ст. і пов'язаний з повторним заселенням спустошених внаслідок татаро-монгольської навали лісостепових і степових районів (Дикого поля). Заселення йшло як вільними, втікшими від кріпосної залежності селянами (донське, запорізьке козацтво), так і примусово переселеними державою, або окремими поміщиками своїх кріпосних для обробки землі у наново приєднаних районах, праці на гірничих заводах, несення сторожової служби. Саме велика частина переселенців осідала в лісостепових, степових районах України.

Другий період датується серединою XIX – початком XX ст. Відміна кріпосного права створила умови для зростання міграційного руху населення. Змінились русійні сили міграцій і склад переселенців. Примусове переселення і втеча від поміщиків майже припинилися. Головною фігурою міграції стає юридично вільний селянин, який йшов на заробітки в місто, на цукрові плантації України, на вільні та гожі для обробки землі. За підрахунками В.В. Покшишевського, впродовж XIX і на початку XX ст. (до 1917 р.), в степові губернії України і Північного Кавказу переселилось понад 8 млн чоловік з 17 млн., які змінювали своє місце проживання за всі 300 дореволюційних років [14]. Історичні схеми міжрайонних міграцій складені В.В. Покшишевським, тільки підтверджують це ствердження [9]. Швидке заселення території Слобідської України вимагало у 80 роках XVII ст. нової захисної смуги на південних кордонах Російської держави. Виникає Ізюмська лінія, яка захищала населення Слобідської України від вторгнення турок та татарських навал. Особливості освоєння південних районів привели до осідання в містах великої кількості служивих людей. Та і самі міста тривалий час зберігають військовий характер. Окрему групу складали міста України, які ввійшли до складу Російської держави у другій половині XVII ст. Найбільш великими з них були Стародуб, Ніжин, Чернігів, Переяславль, Полтава, Батурич, Конотоп, Новгород-Сіверський і розташований на правому березі Дніпра – Київ. Особливістю міст Лівобережної України було існування ремісничих цехових організацій. Приєднання Лівобережної України до Росії сприяло встановленню тісних економічних зв'язків між містами України та Росії, поступовому втягуванню їх в систему всеросійського ринку, що формувалася.

В XVIII – XIX ст. продовжувались зміни території Росії. Боротьба за вихід до Азовського або Чорного морів визначала плани розширення території Росії в південному напрямку. Відбулися територіальні зміни у Приазов'ї. Для захисту південних областей держави, насамперед земель Слобідської України, в 1731-1735 рр. була збудована захисна смуга, яка протяглася від Дніпра вздовж р. Орелі на Сіверський Донець до Ізюму. Після повернення у 1739 році Азову та області в районі Запоріжжя, територія Росії продовжувалась на південь по обох сторонах Дніпра.

В другій половині XVIII ст. значні територіальні зміни відбулися у зв'язку з розпадом Польської держави. До складу Росії увійшли землі Правобережної України (за виключенням західних областей), Західної Волині. Галіція після першого розділу Польщі відійшла до Австрії. За межами України залишилися Закарпатська Україна і Буковина. Перша знаходилась у складі Австрійської імперії, а Буковина до 1774 року була під владою Туреччини, а потім перейшла до Австрії. Внаслідок російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. Росія отримала землі північного Причорномор'я. На заході кордоном їх став Дністер, а на сході – Кубань. Приєднані землі стали називати Новоросією. Було завойовано вихід до Чорного моря.

З ліквідацією Кримського ханства в 1783 році було приєднано Крим, а також землі, які раніше належали Кримському ханству: Таврію – область між Дніпром і Кінною, Приазовські землі по правобережжю Кубані до гирла Дона та землі між Південним Бугом і Дністром. Приєднання нових територій стимулювало їх заселення та освоєння. Розміщення населення на території держави, його щільність, темпи зростання, співвідношення сільського і міського населення, його вікова соціальна, професійна, національна та загальноосвітня структура – є основними демографічними факторами, які впливають на історичний розвиток.

Закони руху населення визначаються в першу чергу закономірностями соціально-економічного розвитку суспільства, але треба враховувати, що саме народонаселення робить зворотний вплив на хід економічного розвитку. Це виражається перш за все в тому, що зростання населення і його щільність впливають на виробничо-технічні типи і форми господарського розвитку, і його темпи. В цьому відношенні, як залежить співвідношення між інтенсивними та екстенсивними формами сільськогосподарського виробництва та щільність населення наводить Б.Ц. Урланіс [13].

Щільність населення у зв'язку із системою землеробського господарства

Типи землеробського виробництва	Щільність населення (чол. на кв. км)
Вогневе господарство	2-3
Переліг	4-10
Двопільне	10-15
Трьохпільне	15-35
Покращене трьохпільне	40-80
Покращене травопільне	80-100
Плодозмінне господарство	100-150
Город	200-500

Ці дані слід розуміти в тому сенсі, що функціонування тої чи іншої форми землеробського виробництва потребує певної щільності населення і створює її. Перевищення цієї щільності населення вище цієї норми, яка є межею, наприклад, для трьохпільля (35 чол. на кв. м), порушує нормальний хід виробництва, створює аграрне перенаселення. Селяни вимушені шукати заробітку. Хоча безумовно необхідно мати на увазі, що щільність населення залежить і від соціальних умов. Так на щільність сільського населення суттєвий вплив оказує соціальна структура землекористування. Таким чином, слід враховувати як залежність зростання народонаселення та зміни в його структурі, так і зворотній вплив народонаселення на економічний розвиток та інші сторони суспільного життя в різні економічні епохи. Без цього неможливо зрозуміти ряд важливих рис історичного розвитку, в тому числі і процеси формування промислового пролетаріату в Україні. Виходячи з цього, зрозуміло, який вплив на економічний розвиток мала селянська реформа 1861 року.

Суттєвим і складним є питання про виділення економіко-географічних районів, за якими можливо було б вести аналіз. Трудність полягає у тому, що формування таких районів йшло протягом значного часу, а їх роль та значення в суспільному розподілі праці змінювались. Такі райони наприкінці XVIII ст. були менш диференційовані і водночас слабше зв'язані один з одним, ніж наприкінці XIX ст. Тому саме в епоху капіталізму завершується формування таких районів, і формується єдина система не тільки природно-географічного, а й суспільного розділення праці. Тому в подальшому дослідженні за основу необхідно брати районування епохи капіталізму.

Таким чином, для XVIII ст. таке районування деякою мірою умовне. Але його позитив в тому, що воно надає можливість чітко відстежити ті зміни, які відбулися в розміщенні населення, зміни його структури, в тому числі, і формування нових класів і груп, таких як промисловий пролетаріат, а також господарства, протягом тривалого часу. Загальне визначення отриманого районування розроблене відомим вченим М.П. Семеновим – Тяньшанським. З невеликими уточненнями ми будемо дотримуватись схеми, яку

розробили В.З.Дробіжєв, І.Д.Ковальченко, А.В. Муравйов [2]. На території європейської Росії виділяються 14 районів. На території України автори виділяють 3 райони, які включали такі губернії: Український Лівобережний (Чернігівська, Полтавська, Харківська), Південний степовий (Бессарабська, Херсонська, Тавричеська, Катеринославська, Донська), Південно - Західний (Київська, Волинська, Подільська).

В розміщенні та русі населення в Росії в XVIII – першій половині XIX ст., тобто в епоху складання передумов формування та розвитку капіталістичного устрою, можна виділити два періоди. Саме в цей час складаються передумови формування промислового пролетаріату. В перший період територія України взята у межах початку XVIII ст., в другий – кінця XVIII ст. Якщо проаналізувати дані про населення Росії за 1719 і 1795, та за 1795 і 1863 роки [2], можна зробити певні висновки.

Для кріпосної і, певною мірою, капіталістичної епохи систематичне вивчення руху населення та статистичні дані відсутні. Тому висновки про напрямки руху населення можна робити за непрямыми показниками (Див. табл.1).

Таблиця 1

РОЗМІЩЕННЯ ТА РУХ НАСЕЛЕННЯ РОСІЇ В ХVІІІ-ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Райони	У відсотках до підсумку по Європейській Росії						На квадратну версту			Середній річний приріст населення, %		Средньорічний приріст, %	
	територія	населення		територія	населення		чоловік. обох статей			1719-1795	1795-1863		1844-1860
		1719-1795	1719		1795	1795-1863	1795	1863	11719				
Нечорноземні: Приуральськ.	11,9	3,9	7,1	10,1	5,2	7,0	1,4	4,4	9,8	3,03	1,84	1,50	
Північний	33,8	5,1	3,8	28,9	2,8	2,5	0,6	0,8	1,2	0,46	0,80	0,96	
Півн.-західний	5,1	6,8	6,4	4,3	4,7	5,1	5,2		16,6	0,95	1,21	0,38	
Прибалтійськ.	-	-	-	2,0	3,4		-	14,6	21,0	-	0,66	-	
Литовський	-	-	-	2,5	4,7	4,2	-	15,8	23,8	-	0,74	0,70	
Білоруський	-	-	-	5,0	9,6	6,5	-	16,0	18,4	-	0,23	-	
В тому числі: Смоленська губ.	1,4	3,2	3,7	-	-	-	9,0	19,4		1,51	-	-	
Центрально-нечорноземн.	8,6	32,3	23,6	7,3	17,4		14,8	19,8	27,2	0,44	0,54	0,76	
Чорноземні: Центрально-чорноземний	7,3	22,1	23,1	6,3	17,0	16,5	12,0	22,6	37,2	1,18	0,95	1,33	
Середньо-волзьський	3,7	10,9	9,2	3,2		7,1	11,6	17,8	31,4	0,71	1,13	1,24	
Український Лівобережний	3,8	12,9	13,2	3,3	9,7	8,3	13,2	24,6	35,6	1,14	0,66	1,00	
Півден.-західн.	-	-	-	3,5	9,7	9,3	-	24,0	38,2		0,87	0,99	
Південно-степовий	-	-	-	7,5	9,9	7,1	-	2	13,2		3,13	1,56	
В тому числі: Катеринославська губ. і Донська обл.	5,6	0,5	3,1	-	-	-	0,4	4,0	-	12,39	-	-	
Південно-східний	18,8	2,3	6,8	16,1	5,0	9,5	0,4	2,6	8,4	5,86	3,29	1,74	
Нечорноземна смуга в межах: поч. ХVІІІ ст. кін. ХVІІІ ст.	60,8	51,3	44,6	-	-	-	3,4	5,2	-	0,77	0,84	-	
Чорноземна смуга в межах: поч. ХVІІІ ст. кін. ХVІІІ ст.	39,2	48,7	55,4	-	-	-	4,6	9,6	-	1,41	1,28	-	
Європейська Росія в межах: поч. ХVІІІ ст. кін. ХVІІІ ст.	3580,4 (тис. кв. верст)	7051,3 (тис. чол. ст.)	1258,7 (тис. душ)	4188,3 (тис. кв. верст)	17483,0 (тис. чол. ст.)	29609,3 (тис. душ)	4,0	7,2	14,2	1,08	1,09	1,02	
Сибір	8843,6	261,1	594,6	8843,6	594,6	1570,6	0,06	0,14	0,40	1,68	2,41		
В % до Європ. Росії	247,0	3,7	4,6	211,2	3,4	5,3							

Площа губерній узятя за даними Економічних приміток до Генерального межування й губернських звітів. За 1795 й 1863 р.р. Південний степовий район узятий без Бессарабської губернії.

Одним з таких показників є частка того чи іншого району в загальній кількості населення. Значне зростання або убування цієї частки свідчить про прибуття або відтік населення. Іншим показником може служити співвідношення середньорічного фактичного приросту населення по районах України до середньорічного приросту по Росії в цілому. Райони, де середньорічний приріст значно більший, ніж в цілому по Росії, можна віднести до районів притоку населення, а з меншим – до районів відтоку населення. На жаль, ці методи є обмеженими. Це пов'язано з тим, що зміни частки районів у загальній кількості населення і різниця у фактичних середньорічних приростах залежать не тільки від механічного приросту, тобто механічного руху населення, але й від природного приросту, який в різних районах може бути не однаковим.

Більш надійним може бути непрямий метод для виявлення переміщення населення – порівняння середньорічного фактичного і природного приросту населення. За умови, коли показники фактичного та природного приросту рівні, це може означати, що притоку в цей район населення не має, або його приток дорівнює відтоку. Якщо фактичний приток більше природного, то це означає, що приток населення більше, ніж відтік, і якщо природний приріст більше фактичного приросту населення, то це свідчить про перевищення в цьому районі відтоку населення.

На початку XVIII ст. основна маса населення Росії мешкала в центрі держави (див. табл.1). Привертають увагу ті факти, що значна частка населення в ці часи мешкала на Лівобережній Україні. Значно зростає чисельність на українських землях, особливо наприкінці XVIII ст. Можна зробити висновок, що на початку XVIII ст. величезна територія держави з родючими землями та сприятливими кліматичними умовами практично була незаселена. Звертає на себе увагу той факт, що навіть у найбільш заселених районах була дуже низька щільність населення (див. табл. 1).

За XVIII ст. відбулися значні зміни у розміщенні населення. Саме територія південної України стає районом найбільш інтенсивної колонізації. До кінця XVIII ст. у розміщенні населення відбулися значні зміни, особливо на Правобережній Україні. Щільність населення в районах, які відносилися до території України, за XVIII ст. зросла майже удвічі. Особливістю в русі населення в першій половині XIX ст., тобто в дореформений період, було подальше його переміщення в малозаселені райони України. Це були, в першу чергу, степовий Південь та Південний схід, частина яких в населенні Європейської Росії з 1795 по 1963 роки зросла майже вдвічі. Іншою важливою особливістю в русі населення в цей час було те, що Лівобережна Україна із зони притоку населення, якою вона була у XVIII ст., перетворилася у зону відтоку населення. В останні десятиріччя дореформеного періоду було притаманне в районах активної колонізації (степовий Південь, Південний Схід) збільшення кількості населення за рахунок природного руху, на відміну від XVIII ст., коли головним джерелом цього приросту було прибуття населення з інших районів.

Треба відзначити значне збільшення кількості населення на територіях Лівобережжя, Південно-західного району, де щільність населення до кінця кріпосної епохи знаходилась вже на межі вищої норми, яка була притаманна трипільній системі землеробства. Наприкінці століття щільність населення на деяких територіях України (див. табл. 1) перевищувала 30 чоловік на кв. версту. Таким чином, наприкінці XVIII ст. на теренах України склалася достатньо розвинута система розселення. На освоєних територіях виникли великі опорні центри господарського освоєння – села, які підпорядкували собі доволі значні райони з тим чи іншим числом поселень. Разом з тим, протягом століття, активно тривав процес освоєння цих земель: зростали міста і міське населення. Розвивалося ремісництво, з'явилися мануфактури та заводи. До кінця століття зовсім очевидно позначилася якісна зміна типології населених пунктів, крім існуючих поселень сільського типу, з'явилися поселення при заводах [8]. Фактично це були робітничі поселення, де мешкали робітники, які працювали на цих заводах.

Такі зміни відбулися у нерозривному зв'язку з процесом розвитку капіталістичних відносин, в результаті чого поступово трансформувались аграрні райони в аграрно-промислові. Особливо це було притаманне півдню України та Росії [8]. Селянство, як найбільша група суспільства в Російській імперії, було основним джерелом і резервом формування промислового робітництва не тільки на півдні України, але і на всій її території [1]. Найбільш інтенсивний процес формування промислового робітництва – пролетаріату – спостерігався у пореформений період.

Література

1. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2003. – С. 155.
2. Дробижев В.З., Ковальченко Л.Д., Муравьев А.В. Историческая география СССР. Высшая школа. - М., 1973. – С. 167.
3. Ермолов А.С. Организация полевого хозяйства. - СПб., 1879. – С. 26-29.
4. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX ст. (по материалам ревизий). - М., 1963.
5. Кадомцев Б.П. Профессиональный и социальный состав населения Европейской России по переписи 1897 г. - СПб., 1909. – С. 100-101.
6. Ленин В.И. Полн. собр. соч., Т. 38. С. 359.

7. Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюционной России.- М., 1955. – С. 92.
8. Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса. Век XIX-й. - Луганск. Альма-матер, 2001. – С. 178.
9. Покшишевский В.В. География населения СССР. М: - Просвещение. 1971.
10. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки.- М., 1956.
11. Рашин А.Г. Формирование промышленного пролетариата в России.- М., 1940.
12. Словник іншомовних слів. Українська енциклопедія. - К., 1977. – С. 551.
13. Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе (стат. исчисления). М., 1941. – С. 377.
14. Шувалов Е.Л. География населения. М: Просвещени - 1977.– С. 158.
15. Яцунский К. Изменения в размещении населения Европейской России в 1724-1916 гг. („История СССР”. 1957. № 1).

В статье рассматриваются предпосылки формирования пролетариата в Украине в дореформенный период. Источники формирования рабочего класса. История заселения территории Украины.

Premiseses of the shaping are considered in article clause the proletariat in Ukraine at period till reform.

УДК 94(477)»19»

Грибенко О. М.

АГРАРНА РЕФОРМА УРЯДУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Важливою стороною аграрної історії української революції стало розв'язування національно-демократичними силами в 1917 на початку 1918 років земельного питання. Автором в даній статті розкрито основні етапи проведення аграрної реформи урядом П. Скоропадського. Аграрна політика Української Держави була складовою частиною аграрної реформи П. Столипіна

Якісно новий етап в розробці планів земельної реформи в період української революції 1917-1921 рр. стала аграрна політика уряду Української Держави. В проведенні земельної реформи урядом Української Держави виділяються два основних етапи:

І етап. травень-липень 1918 року – підготовчий етап (створення земельної адміністрації

І етап. серпень – грудень 1918 року – діяльність аграрних комісій і їхня законодавча база.

Своє ставлення до розв'язування аграрного питання гетьман П. Скоропадський висловив напередодні державного перевороту. Він вважав, що відновлення приватної власності і формування середнього класу селянства повинні змінити ситуацію в сільському господарстві: " мій кінцевий ідеал був: бачити Україну, вкриту невеликими власницькими високопродуктивними господарствами, постачаючи ми буряки до цукроварень, які повинні стати акційними. Притому заводи мусили б мати можливість їх купувати" [1 – С. 137].

Основні напрямки майбутньої реформи гетьман проголосив в інтерв'ю пресі ("Berliner Tageblftt") [2].

На першому етапі 23 травня законопроект "Закон про право на врожай 1918 року на території Української Держави" був винесений на розгляд уряду. 27 травня 1918 року Гетьман затвердив цей законопроект [3; 4]. За законом про право на врожай озимини засіяної восени 1917 р. повинен був належати власникам чи орендаторам цих земель. Врожай осені 1918 року закріплювався за особами, які засіяли ці землі, але при умові сплати ними всіх державних і земських податків за 1918 рік, а також сплати за користування землею і відшкодування збитків власникам при зборі врожаю цих земель. Врожай з ланків, які засіяли земельні комітети, але насінням та реманентом власників або орендаторів, мав їм (власникам) належати. Для вирішення спірних питань створювалися особливі арбітражні земельні комісії на чолі з представником Міністерства земельних справ, а також по одному представникові від селян і власників [4. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3зв].

Недоліком цього законопроекту було: а) нерозкриті повноваження земельних комісій і виконання їх рішень; б) не було вироблено механізму фінансування земельних комісій; в) не було вироблено інструкцій по втілення закону про врожай 1918 року [5].

14 червня 1918 року уряд Української Держави видав Закон "Про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року" [6]. За цим законом весь врожай буряків, посіяних на землях цукрових заводів, належав заводам, незалежно від того, ким була засіяна земля. На комісію покладалося вирішення спірних питань та конфліктів, зазначені в п. 5 закону про право на врожай 1918 року [4. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4].

14 червня 1918 року Гетьман затверджує "Тимчасовий закон про продажу та купівлі землі поза міськими оселями" [7 – С.57.]. Згідно до закону, власник сільськогосподарських маєностей міг продати всю землю, але придбати понад 25 десятин одна особа не мала права. Землі сільськогосподарських товариств протягом двох років підлягала розмежуванню на відрубні ділянки не більш 25 десятин кожна, передбачалася також ліквідація колективного господарювання на селі. Придбання землі вищевказаної норми відбувалося

тільки з особливого дозволу міністра земельних справ для організації зразкових та промислових господарств. Купівля і продаж приватновласницьких земель за доступними цінами, для малоземельних і безземельних селян покладалася на Державний Земельний Банк [8].

Тому 16 липня 1918 року був затверджений статут банку [9], а його діяльність розпочалася з 1 вересня 1918 року [10].

Основними функціями банку були: а) Створення дрібних, але міцних сільських господарств; б) сприянню підвищенню продуктивності сільського господарства. З цією метою банк давав позички на термін від 14-15 років [11].

Таким чином, замість рішучих заходів аграрної реформи закон регулював лише порядок придбання землі [12, С. 121].

Недоліком законопроекту від 14 червня 1918 року було: а) закон не торкався визначення цін на землю, залишаючи це в компетенції землевласників; б) реалізація закону покладалася на державні установи, які ще знаходились в стадії формування (Державний земельний банк, земельні комісії).

Формування органів місцевої земельної адміністрації затягнулося на тривалий час. Першим кроком в цій справі стало заснування тимчасових земельних комісій (губернських і повітових) До повноважень земельних комісій належало: а) ліквідація діяльності земельних комітетів; б) виконання обов'язків селянських установ по землевлаштуванню. Постанови земельних комісій оскарженню не підлягали [12].

5 серпня 1918 року була розіслана інструкція про організацію земельних комісій. Отже, в суто теоретичному аспекті зазначимо, що наприкінці липня – початку серпня процес формування земельної адміністрації Української Держави завершився.

На другому етапі (серпень – грудень 1918 р.) основним змістом земельної реформи Української Держави стала радикалізація заходів з проведення аграрної реформи. В зв'язку з цим урядом створювались нові органи проведення земельної реформи – аграрні комісії Міністерства земельних справ (далі МЗС скорочення автора).

Діяльність першої комісії була розтягнута з 15. 09. – 21. 10. 1918 року. Основною метою комісії було: вивчення суспільних настроїв щодо аграрної політики МЗС; розробка урядової політики на основі їх підстав [12.].

До роботи земельної комісії також було залучено ректора Берлінського сільськогосподарської академії професора Аухгагена і старшого землеміра міністерства земельних справ Пруссії доктора – Брюнінга [13].

Розглядаючи діяльність першої аграрної комісії, можна сказати, що в цій комісії не було єдиної думки по проведенню земельної реформи. Значна група вчених (С. Л. Франкфурт, О.О. Зноско - Боровський, Л. М. Яснопольський) відстоювали думку вироблення економічно обґрунтованої програми, змістом, якої була дореволюційна система землевладування; перехід великих господарств до рук селян шляхом вільного продажу; державне втручання мало обмежуватися добровільною купівлею приватновласницьких земель для створення спеціального фонду і усунення земельних спекуляцій [3. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 2-4.]. Інша група (В. М. Шемет, М.М. Черненко) приділяла увагу на застосування форсованого методу проведення земельної реформи – відчуження частини великих господарств. Ті землі, якими не користувалися приватні землевласники, примусово відчужувалися і надходили до земельної фонду, який створювався шляхом добровільного продажу. Основою реформи повинні бути міцні господарства середняків [3. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 11, 12-14].

Проте більшість членів комісії орієнтувалися на підготовку багатопланової та довготривалої земельної реформи, змістом, якої стало: а) проведення землевлаштування; б) налагодження агрономічної допомоги населенню; в) кредитування; г) меліорація; д) забезпечення реманентом [3 Оп. 3. Спр. 12. Арк. 23в].

Таким чином, до позитивних наслідків діяльності аграрної комісії можна віднести наступне: 1) визначено основні принципи непорушності права приватної власності; 2) сприяння процесу мобілізації земельної нерухомості; 3) створення прошарку середнього селянства (перехід землі до селян лише шляхом продажу) [3. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 3зв, 15.].

Але цей законопроект зазнав невдачі. Основною причиною відхилення законопроекту міністра земельних справ В. Г. Колокольцева стала відмова значної частини урядової комісії втручатися у справи великої земельної власності.

28 жовтня 1918 року за рішенням Ради Міністрів було створення друга аграрна комісія. Роботу "Попередня Нарада з аграрного питання" розпочала 3 листопада 1918 року. Комісію очолив МЗС В. М. Леонтович. Основними завданнями комісії стало: а) обговорення конкретних форм проведення аграрної реформи; б) обговорення об'єму застосування принципу примусового відчуження [3. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 23.]. У своїй діяльності вона керувалася гетьманською "Грамотою до всього українського народу" (від 30.10.1918 р.).

На засіданні комісії 8 і 10 листопада був вироблений "Проект загальних підстав земельної реформи". Хоча Я. Малик помилково наводить непідтверджену документами дату вироблення земельної реформи 12 листопада 1918 року [12 – С. 104].

Порівнюючи цей законодавчий документ відносно попереднього проекту, в ньому пропонувалися більш рішучі заходи: 1) великі приватновласницькі господарства підлягали примусовому викупу державою; 2) розпродаж державою через ДЗБ сільському населенню, але не більш як 25 десятин в одні руки; 3) виняток

становлять висококультурні господарства – маєтки цукрових заводів та наукового значення; 4) Розмір землеволодіння встановлювався таким: для приватновласницьких господарств (150-250 десятин), маєтків цукрової промисловості та наукового значення (750-1250 десятин) [3. Оп. 3. Спр. 12. Арк. 36-38.].

Велике значення аграрної реформи було обмеження земельної власності і мало становити до 25 десятин на господарство. З іншого боку, законопроект, який проголошував мету реформи – розширення селянського землеволодіння, позбавляв безземельних права придбання земель (введення власного господарства було основною умовою реформи). Все ж, на відміну від законопроекту комісії В. Колокольцева "Земельні основи" були більш досконаліми з юридичної точки зору, краще висвітлювали економічні підстави реформи. Проте, більш його статей (5, 7, 8, 9, 10, 11) повністю а інші частково були повернені для доопрацювання в підкомісію [3. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 29-31зв.].

Розв'язування земельного питання і розгляд законопроекту другої аграрної комісії продовжила третя урядова комісія Української Держави. Згідно до затвердженого 11 листопада статуту, "Особливу Наряду для вироблення підвалин земельної реформи і пов'язаних з нею законів" очолив П. Скоропадський. Проіснувала третя аграрна комісія з 23 листопада до 10 грудня 1918 року. Ця комісія припинила своє існування з зв'язку антигетьманським повстанням на чолі з Директорією.

У законодавчому виробленні основ земельної політики урядом Української Держави виділимо два етапи:

I етап. травень-липень 1918 року – підготовчий етап законодавчого вироблення земельної політики урядом Української Держави;

II етап. серпень – грудень 1918 року – законодавча база аграрних земельних комісій.

Характеризуючи I етап аграрної політики уряду Української Держави, можна констатувати, що на цьому етапі були визначені основні напрямки аграрної реформи. Насамперед, виданням Закону "Про право на врожай 1918 року" було зроблено спробу врегулювання конфліктів між селянами і землевласниками, які були породжені ще за часи Центральної Ради. Встановлення 25 – десятичної норми набування землі, відносно до закону від 14 червня (закон про купівлю і продаж землі), поклато початок наступу держави в напрямку обмеження великої земельної власності. Виконувати основні положення законопроектів мали створенні органи місцевої земельної адміністрації – земельно-ліквідаційні та земельні комісії. На II етапі вирішення аграрного питання було покладено на урядові аграрні комісії. Це відображало суперечливе ставлення до земельної реформи в українському суспільстві в літку-зиму 1918 року [13 С.20]. Створенні три урядові аграрні комісії мали за мету на основі пропозицій компетентних осіб виробити основні напрямки урядової політики в аграрному питанні. Але з ряду причин обидва законопроекти земельного питання – комісіями В. Колокольцева і В. Леонтовича –були відхилені. Отже, основного земельного закону урядом Української Держави не було зроблено.

Заслугує на велику увагу розробка соціально-економічних аспектів аграрної реформи. Проголошуючи основним її змістом розширення дрібного селянського землевладування, урядом було сплановано ефективний механізм фінансування реформи через ДЗБ. Адже створення земельного фонду для забезпечення селянських інтересів проводилося за рахунок наявних державних запасів, а також через заповнення приватновласницьких земель. Проте великою заслугою в створенні законодавчої основи діяльності уряду гетьмана П. Скоропадського став перегляд землевлаштувального законодавства і реорганізація землемірних установ.

Підбиваючи підсумки у визначенні основних причин земельної реформи Української Держави, зазначимо, що теоретичне обґрунтування законодавчих актів мало половинчастий характер. Відсутність міцної політичної сили, яка була здатна втілити в життя вироблену програму аграрної політики, також негативно вплинуло на результати реформи. Тому невдоволеними результатами аграрної реформи залишилися як поміщики, так і селяни.

Отже, при умові стабільної політичної ситуації плани аграрної реформи уряду гетьмана П. Скоропадського були економічно ефективнішими і психологічно сприятливими для селянства. Проте революційні обставини, коли на весні 1918 року селянство фактично здійснило переділ землі, ними не були сприйняті помірковані варіанти розв'язування земельного питання.

Для того, щоб розглянути новий варіант аграрної реформи в період українських визвольних змагань, місце приватної власності на землю з точки зору держави і селянства, ми повинні розглянути останній етап аграрних експериментів національних урядів – період Директорії Української Народної Республіки (грудень 1918 – 1921 років). Керівництво антигетьманського руху, яке вивчило досвід попередників, і виробило власний план аграрної реформи. В цих планах були втілені ігноровані лідерами Української Центральної Ради економічні чинники та знехтувані урядом Української Держави побажання селянства.

Література

1. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918. – К., Філадельфія, 1995.
2. Киевская мысль. – 1918. 11мая
3. ЦДАВОУ. – Ф. 1061 – Міністерство земельних справ Української Держави. - Оп. 1. Оде зб. 37. Арк. 18, 24

4. ЦДАВОУ. - Статути державної канцелярії та розпис тимчасових штатів Ф. 1064. – Рада Міністрів Української Держави. Оп. 1, Спр. 31 Арк. 24
5. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – 240с.
6. Державний вісник. – 1918. – 16 червня
7. Селянське слово – (Київ). – 1918. – 21 липня
8. Голос Києва. – 1918. 3 вересня.
9. Робітнича газета. – 1917, 1918. – 29 квітня
10. Ковальова Н. А. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання (серпень – грудень 1918 р. // Придніпровський науковий вісник. – 1998. - № 106 – 143с. С. 63-71
11. Відродження. – 1918. – 17 серпня
12. Малик Я. Земельне питання в Українській Державі // Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873-1945. – К.: Академпрес, 1993. – 97-106с
13. Ковальова Н. А. Українська Держава П. Скоропадського та селянство: протистояння на ґрунті аграрного питання // Бориспен. – 1999. - № 5. – С.19-20

Важной стороной аграрной истории украинской революции стало развязывание национально-демократическими силами в 1917 - начале 1918 гг. земельного вопроса. Автором в данной статье раскрыты основные этапы проведения аграрной реформы правительством П. Скоропадского. Аграрная политика Украинского Государства была составной частью аграрной реформы П. Столипина.

Untiing by natsionalno-democratischnimi forces became the Important side of agrarian history of Ukrainian revolution in 1917 at the beginning 1918 years of the landed question. By an author in the given article the basic stages of carrying out agrarian reform are exposed by the government of P. Scoropadscogo. The agrarian policy of the Ukrainian State was component part of agrarian reform of P. Stolipina.

УДК 94(477)»19»

Гусс К.С.

ТОРГОВИЙ ДІМ «ЯХНЕНКИ І СИМИРЕНКО»: ВІД ВИНИКНЕННЯ ДО ЗАНЕПАДУ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)

У статті розглядаються особливості виникнення та діяльності фірми «Брати Яхненки та Симиренко». Аналізуються причини занепаду даного підприємства у контексті модернізаційних процесів, які відбувалися в українських губерніях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Переломним моментом в історії України стала друга половина XIX ст., яка проходила під знаком оновлення всього суспільно-економічного життя. Реформи, що відбувалися в цей час, привели до утвердження капіталістичного способу господарювання. Найважливішим результатом цих перемін стало індустріальне будівництво, що було генератором усіх економічних і соціальних змін у Російській імперії та її національних окраїнах. Економічна модернізація суспільства, яка в основних рисах завершилася на кінець XIX ст., з утвердженням фабрично-заводської промисловості, принесла величезні соціальні зрушення у структурі населення України. Вивчення цих змін та аналіз їх впливу на сучасний розвиток сільського господарства є актуальністю теми. Метою та завданням статті є висвітлення деяких аспектів діяльності фірми «Брати Яхненки і Симиренко», аналіз причин занепаду підприємства. Історія сільського господарства, а саме сільськогосподарських робітників в умовах модернізації економіки майже не досліджена у вітчизняній науці, проте вона представляється дуже важливою в плані вивчення соціально-економічної політики України у складі Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Це питання розглядали В.Г.Сарбей у праці « Національне відродження України» [1], Наталія Гамоля [2]. Але найбільш ґрунтовною працею з цієї проблеми є монографія Т.І.Лазанської, в якій автор досліджує індустріальний розвиток України; аналізує господарську діяльність торгово-промислового класу та окремих визначених представників українського підприємництва [3].

Серед нечисленної групи підприємців, які рекрутувалися з українців, своєю підприємницькою та громадською діяльністю виділялося кілька визначних особистостей. Чотири покоління спадкових почесних громадян імперії, нащадків козацького роду, що успіхами власної праці з кріпаків дорівняли до графів і князів, увійшовши на рівних до кіл найбагатших підприємців Європи, Симиренки були піонерами науково-технічної революції і в Російській імперії, і за часів СРСР.

Перші парові цукрові заводи, перші металеві пароплави на Дніпрі, перше промислове виробництво пастили й мармеладу, перші карликові промислові фруктові сади, майже мільйон пристойно оплачуваних

робочих місць на заводах і в садах у часи кріпащини і реформ, сприяння розвитку української культури – усе це створено династією Смиренків [4].

Торгову марку «Брати Яхненки і Смиренко» у 1815-1820 роках заснували брати Степан, Терентій і Кіндрат Яхненки (яких з кріпацтва викупив батько) та їх товариш Федір Смиренко, який згодом одружився з Анастасією Яхненко. Внук запорізького козака Андрія, який не присягнув Катерині II, кріпак князя М.С.Воронцова Федір Смиренко орендував млини на Вільшанці й, заробивши необхідну суму, купив собі вільну. Брати Яхненки займалися торгівлею шкірами, збіжжям, борошном, орендували млини в Умані й Смілі. Завдяки комерційній спритності Яхненків і підприємницькому хисту Федора Смиренка вже в 30-ті роки фірма мала власні крамниці й комори по всій Україні.

Тільки в Одесі було шість крамниць ТД «Брати Яхненки і Смиренко». 1832 року засновникам фірми, колишнім кріпакам за сприяння в розвитку Одеси імператорським указом було присвоєно статус купців I-ої гільдії і звання спадкових почесних громадян міста, що урівнювало їх з родовими дворянами [5].

Зростаючі торгові обороти, діловитість і підприємницька чесність почали приносити славу торговому дому, яка поширилася далеко за межі Київської губернії. У час, коли справи фірми йшли вгору, до них пристав елеський купець Лашин, котрий запропонував взяти в оренду ще й уманські млини. Лашин увійшов у долю не маючи капіталу, а лише володіючи вмінням визначати якість пшениці і спосіб виготовлення високоякісного борошна. Фінансувала ж усю справу фірма. Після такого ділового альянсу давнішні конкуренти торгової фірми – елеські купці втратили свій пріоритет, оскільки борошно смілянських і уманських млинів за якістю не поступалось елеському, але було дешевим через нижчі затрати на провіз.

Операції з продажу борошна йшли успішно і приносили великі бариші. Цьому сприяла різниця в сезонних цінах і майже постійна їх нестабільність.

Справжній розквіт і славу фірма Яхненків і Смиренків здобула в 40-х роках XIX ст., коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Саме в цей час у суспільстві прокинувся великий інтерес до цукроваріння. „Цукроманія опанувала тоді всі класи суспільства. Найяскравіше згаданий переворот позначився на Київських контрактах. По салонах, у театрі, на балах, під час контрактів ні про що інше не говорили, окрім як про цукроварні та буряки”. Наділені від природи діяльною натурою Яхненки-Смиренки не могли залишитись осторонь такої вигідної справи. Спочатку вони виступили у звичайній для себе ролі торговців. Цукор збували через власні магазини Одеси, Севастополя і Миколаєва. Від „цукрової операції” фірма отримала близько 100 тис. прибутку [6].

Отриманий прибуток від продажу цукру окрилював підприємців, але братися за його виробництво все ж побоювалися, незважаючи на те, що повсякденне життя доводило значну вигідність цукроваріння.

Ініціатива заснування цукрового заводу вже належала новому поколінню підприємців роду Смиренків, а саме Платону Федоровичу, який, закінчивши кращий на той час пансіонат Золотава в Одесі, а згодом отримавши інженерну освіту у Парижі, прилучився до справ фірми. Перебуваючи якось у Смілі, він познайомився зі службовцем цукрового заводу графа Бобринського, а пізніше відомим підприємцем М.Я.Сетгофером. Збагнувши, які неоціненні вигоди дає цукрове виробництво, Платон Смиренко захоплюється цією справою і за дорученням фірми разом із Сетгофером їде за кордон для вивчення технології виробництва цукру. Поступово молодий Смиренко переконує в необхідності заснування заводу. Володіючи на той час капіталом у 600 тис. руб., асигнаціями, Яхненки-Смиренки взяли нарешті в оренду землю поміщиків Березовських і розпочали будівництво Ташлицького цукрового заводу [7].

Завод будувався за останнім словом техніки з французькою технологією виробництва. З Франції було завезено оснащення, запрошено 30 спеціалістів цукровиробництва. У 1843 р. Фірма запустила у виробництво перший не тільки в Україні, а й у цілій імперії паровий пісково-рафінадний завод. Підприємства фірми „Рафинадний сахар братьев Яхненко и Смиренко” диктують правила розвитку найдохіднішої галузі не лише в Україні, а й у всій імперії. Ташлицька цукроварня стає „законодавницею мод” у цукровій промисловості: власники інших заводів перебудували свої підприємства на парові [8].

На завод був запрошений відомий петербурзький рафінер Мейер. Протягом 20 років він виконував обов’язки директора заводу і довів виробництво цукру до такого стану, що він за своєю якістю не поступався кращим зарубіжним і вітчизняним зразкам. Багато сусідів-поміщиків приїздили в Ташлик знайомитися з передовими у технічному відношенні виробництвом. З цього часу поряд з цукром, виготовленим на заводах графа Бобринського, на полицях крамниць зайняла своє місце продукція купців Яхненків-Смиренків.

Справа фірми продовжували йти вгору. Ташлицький завод давав добрі прибутки і Яхненки-Смиренки вирішили розширити свою справу. Вони взяли в оренду на 3 роки у графа Потоцького невеличкий пісково-рафінадний завод, що знаходився в м. Орловець.

А тим часом Ташлицький цукрорафінадний завод збільшував своє виробництво і ставав конкурентом для смілянського заводу графа Бобринського при купівлі цукрового піску, ціни на який почали повзти вгору. Це заохотило поміщиків вдосконалювати цукровиробництво. Родовиті поміщики графи Сангушко, Браницькі, спостерігаючи за матеріальним злетом братів Яхненків і Смиренків, почали переводити свої заводи на парове виробництво. Таким чином, вільно чи не вільно, фірма, створивши конкурентне середовище, дала новий поштовх цукровій промисловості, яка розвивалася до того по інерції.

У 1846 р. підприємці, заохочувані успіхом Ташлицького заводу, підписали угоду з князем Воронцовим. За цією угодою, фірма брала в оренду 260 дес. землі на 36 років і зобов'язувалась побудувати поблизу с. Млієва цукровий завод. Не гаючи часу, промисловці заходилися будувати завод і містечко, які згодом вражали відвідувачів своїм виглядом та устаткуванням. Перш за все тут було влаштовано цегельний завод, на якому випалювалася цегла такої якості, що навіть по ліквідації справ фірми у 80-х роках і розпродажу деяких будівель, сусідні поміщики та євреї купували ту цеглу і зводили собі будинки. Можна було спостерігати, як вервечки возів з цеглою тяглися з містечка в різні боки. Але це було пізніше. А в другій половині 40-х років тут кипіло життя. Йшло активне будівництво всього заводського комплексу. Тисячі людей знайшли згодом тут засоби для життя. Завод із самого свого початку будувався як потужний заклад, що мав переробляти 200 тис. берківців буряків і виготовляти 400 тис. пудів рафінаду. Завод входив у групу найбільш високопродуктивних підприємств того часу.

По закінченні будівництва у Млієві постало ціле промислове містечко із заводськими та адміністративними корпусами, робітничими будиночками, школою, театром та лікарнею. 150 просторих кам'яних і дерев'яних будинків для робітників освітлювалися газом, лікарня на 100 ліжок з постійним лікарем надавала необхідну їм медичну допомогу. При заводі діяло приходське училище для дітей робітників і недільна школа. В училище навіть на початку 70-х років, дуже несприятливих у фінансовому відношенні для фірми, щорічно навчалось від 85 до 110 дітей. У 1874 р. Однокласне училище у зв'язку зі зростанням кількості бажаних навчатися було реорганізоване у двокласне сільське приходське училище. Усе це було зроблено й утримувалося коштом підприємців Чиновник з особливих доручень Богданович так характеризував засновників училища: „Благочестиві власники не тільки прагнули, щоб їх підприємство було зразковим за внутрішнім і зовнішнім благоустроєм, алей посприяли влаштувати добрий дім божій”[9].

З часом конкурентна здатність організації падала. У сім'ї не було енергійної людини на кшталт Кіндрата Михайловича, який уже дуже постарів. На діяльності фірми, як зрештою і на багатьох власниках цукрових заводів, негативно позначилися такі фактори, як зниження сільськогосподарського виробництва і фінансова криза, що навалилася відразу в пореформені роки. Нестача кредитів і зниження сільськогосподарського виробництва позбавляли цукрозаводчиків необхідних оборотних коштів. Особливо тяжких втрат зазнали вотчинні підприємства і такі, що в період грюндерства були засновані на кредитні кошти. Саме до останніх належали найвизначніші на той час українські підприємства Яхненків-Смиренків.

Іншою дуже суттєвою причиною, що призвела до занепаду фірми було надмірне захоплення її керівних осіб будівництвом. Усі кошти, якими вона володіла, повністю вкладалися у виробництво і створення нових промислових закладів; ніякого запасного капіталу фірма не створювала. За умови перебудови народного господарства, яка склалася у 60-х роках, ці обставини ускладнили становище фірми. Її могли врятувати додаткові кредити. Однак загальна фінансова криза, що набула на початку 60-х років загрозливих форм, стала їй на заваді [10].

Таким чином, діяльність фірми Яхненків-Смиренків дала зразок народного підприємництва, яке своїм корінням сягало ще у кріпосницьку добу. Розпочавши свою справу з дрібної торгівлі, без будь-якої фінансової і моральної підтримки з боку урядових кіл, завдяки лише власній енергії і підприємницькому талантові, вийшовши з найбільш пригнічених станів суспільства, вони досягли найвищих вершин у підприємстві. Але при цьому діяльність Яхненків-Смиренків була позбавлена рис корпоративної обмеженості, жадібності й егоїзму, які були притаманні в цілому новонароджуваній буржуазії на початковому етапі її формування. Навпаки, їх підприємницький інтерес органічно поєднувався з культурною, духовною і національною діяльністю.

Засновники і керівники фірми брати Яхненко і Смиренки були глибоко релігійними людьми. Панівні в їхніх родинних взаєминах християнські моральні принципи – чесність, порядність, обов'язковість – утверджувалися і в ділових контактах із партнерами та робітниками фірми. Як у надійне сховище несли багаті й бідні свої грошові заощадження до каси фірми, поповнюючи її обіговий капітал. Щодо моральних принципів, на яких велися справи протягом існування фірми (до 80-х рр. XIX), то показовим є те, що напередодні самоліквідації вона повністю сплатила борг скарбниці й щедро розрахувалася з усіма кредиторами [11].

У подальшому доцільним є розглянути право регулювання найму сільськогосподарських робітників, умови життя та праці, діяльність земських закладів щодо піднесення агротехнічного рівня сільського господарства тощо.

Література

- 1.Сарбей В.Г. Національне відродження України – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
- 2.Наталія Гамоля Генерация перших і єдиних. Династія Смиренків. www.kontrakty.com.ua
- 3.Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні – К.; Інститут історії України НАН України, 1999. – 281 с.
- 4.Довідник з історії України / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
- 5.Наталія Гамоля. Назв. праця.
- 6.Лазанська Т. Назв. праця. С.190.
- 7.Там само. С. 191.

8. Наталія Гамоля. Назв. праця.

9. ЦДДА України у Києві. – Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 121 об. – 122; ф. 707, оп. 34, спр. 329, арк. 1; оп. 26, спр. 479, арк. 1, 4; оп. 225, спр. 81, арк. 1, 4, 6.

10. Лазанська Т. Назв. праця. С. 199.

11. Сарбей В.Г. Національне відродження України – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 стор.

В статті розглядаються особливості виникнення та діяльності фірми «Браття Яхненко и Симиренко». Аналізуються причини упадку даного підприємства в контексті модернізаційних процесів, що відбулися в українських губерніях во второй половині XIX – началі XX вв.

The article outlines some features of occurrence and activity of the firm “Yahnenko and Simirenko”. It has analyzed the reasons of decline of this enterprise in the context of modernizing process, which occurred in Ukrainian provinces at the end of XIX – beginning XX cent.

УДК 94(477.6+477.7)

Дем’яненко С. М.

ВІЙНА СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННО – СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКИХ СПРОБ НАВ’ЯЗАТИ «ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» (1920 – 1921 РР.)

У статті розкриваються причини, чинники та особливості перебігу селянської війни (1920 – 1921 рр.) в південно – східній Україні.

Селянство, як більшість населення України, має величезний потенціал. Воно завжди відіграло унікальну роль у вітчизняній історії, зокрема під час проведення більшовиками політики “воєнного комунізму”. У цьому контексті різнобічний аналіз істориками значення селянського антибільшовицького спротиву (1920 – 1921 рр.) є актуальним і зараз, коли відбувається капіталістична трансформація аграрних відносин.

Після невдалих спроб Директорії організувати відпір більшовицьким силам із півночі, армія УНР була вимушена відступити на захід, залишивши величезну територію разом із населенням новій владі. 1919 рік став початком остаточного встановлення радянської системи в Україні.

Першим документом більшовиків в Україні в 1919 р., який окреслив загальні моменти вирішення “селянської проблеми”, стала урядова декларація від 25 січня 1919 р. У ній було зазначено про необхідність конфіскувати панські, куркульські і монастирські землі для подальшого розподілу їх поміж малоземельними і безземельними селянами; встановити державну монополію на хліб, цукор, сіль і газ [1, 324].

Таким чином, інтереси переважної більшості незаможної частини селянства начебто враховувались (отримання землі), проте держава власною політикою монополії на основні продукти сільськогосподарського виробництва обмежувала розвиток одноосібних господарств, які були фундаментом усього сільського господарства в Україні. Введені дещо пізніше закони про закріплення контролю держави на селі остаточно підірвали одноосібну форму введення господарства (Декрет РНК УСРР від 5 лютого 1919 р. “Про вилучення хлібних лишків” [2, 638-640] і Декрет РНК УСРР від 12 квітня 1919 р. “Про розкладку лишків урожаю 1918 р. та попередніх років” [1, 325]).

Введення продрозкладки в Україні впроваджувалось у два етапи. На першому (Декрет від 5 лютого 1919 р. [2, 638-640]) кроки влади щодо втілення продрозкладки в українському селі були помірними: у певній мірі враховувались місцеві умови, потреби родини, кількість у неї зерна тощо. На другому етапі (Декрет від 12 квітня 1919 р. [1, 325]) держава, маючи на меті вилучити якнайбільше “лишків”, не враховувала жодних обставин. Фактично влада грабувала населення сіл, оскільки ніякої компенсації за вилучені “лишки” у вигляді промислових товарів селяни не отримували.

Наслідком Декрету ВЦІК “Про соціалістичне землекористування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства” від 14 лютого 1919 р. [3] стала Інструкція Наркомзему від 6 березня 1919 р., що лишила селян можливості отримати землю, конфісковану раніше владою у нетрудових верств населення. У цьому документі рекомендувалось закріпити всі конфісковані землі з майном та інвентарем за колективними господарствами й радгоспами, які організувала і контролювала держава. Землі цукрових і винокурних заводів не підлягали розподілу поміж селянами і залишались недоторканими, тобто ставали власністю держави.

Загострення ситуації із постачанням хліба та інших харчів, які вилучались у селянства, невдоволення і відкритий спротив села щодо методів “воєнного комунізму”, наступ денікінських військ в Україні призвели до незначного послаблення тиску влади на село. 5 лютого 1920 р. на засіданні Всеукраїнського революційного комітету був затверджений закон про землю [4], який оголосив зрівняльний розподіл раніше конфіскованої землі поміж селянами. Згідно з цим законом, органами радянської влади заборонялось відводити землю під радгоспи без певної упевненості у доцільності їх утворення. Це призвело до різкого скорочення кількості радгоспів в Україні.

Незважаючи на зовнішню привабливість, закон від 5 лютого 1920 р. містив у собі низку “підводних каменів”, зокрема, він обмежував селянське землеволодіння площею, що дорівнювалась 15 десятинам. Надлишки надходили державі, яка розподіляла їх поміж іншими селянами, переважно безземельними й малоземельними (незаможниками). Надлишки обрізали і навіть тоді, коли господар не використовував найманої праці. При розподілі землі поміж селянами застосовували класовий принцип, який призводив до суперечностей, непорозуміння і навіть ворожнечі на селі. За цим принципом землю у першу чергу отримували незаможники, тобто безземельні й малоземельні селяни, які ставали головною верствою на селі для влади; у другу чергу – власне землеробське населення, тобто середняки; у третю – ті, хто раніше не займався землеробством, тобто неселянське населення [5, 30-31]. Розподіл землі у 1920 р. мав бути попереднім через неможливість виробити сталі норми земельного забезпечення селянства [5, 31].

Пасивний спротив на селі поступово набрав величезних розмірів і набув активних форм. Особливо швидко і масштабно це відбувалось у південно – східній Україні. Саме цей регіон Лівобережної України, який мав великий відсоток заможних господарств [6, 141; 7, 133-134], став плацдармом для формування і поповнення головного ядра селянських сил – армії Нестора Махна.

Харківська губернія була охоплена селянською війною. Доказом цього є архівні дані, наведені вітчизняним дослідником В. А. Савченком [8]. Порівнявши наведену ним кількість повстанських селянських загонів в Україні навесні 1921 р., коли рух спротиву набув найбільших розмірів, ми прийшли до висновку, що на Лівобережній Україні, саме у Харківській губернії, була найчисельніша група повстань такого напрямку. Загальна кількість повстанських сил різних напрямків становила тут приблизно 3,5 тис. (40 кулеметів). Отаманами цих загонів були переважно особи із селянського населення або вихідці із села. Серед відомих ватажків зазначені Волох, Савонов, Каменюк, Зайцев, Терезов, “Фома” Кожин, Серобаба та інші. Із сімнадцяти отаманів, вказаних В. А. Савченком, лише один належав до певної політичної сили – анархістів (Двигун, який мав загін приблизно зі 100 осіб). Усі інші були невизначеного політичного напрямку. Власне територія Харківської губернії у межах усіх українських губерній входила до 20, 21, 22-го повстанських районів. Середня кількість повстанців у загонах, за нашими підрахунками, зробленими на базі даних В. А. Савченка, була приблизно понад 280 осіб. Найбільша кількість повстанців зафіксована у загоні Терехова (800 осіб), який діяв переважно у Старобільському повіті; найменша – у Сироватського (50 осіб). Дані про кількість повстанців у загоні отаманів Бурлака, Скворцова, Склярєва, Білецького В.А. Савченком не встановлені [8, 396].

Серед повітів Харківської губернії, які становлять територію сучасних Харківської і частини Луганської областей, найбільш “небезпечними” для влади виявились наступні: Куп’янський, Зміївський, Ізюмський і Старобільський. Це було обумовлено наявністю у цих повітах, по-перше, великої кількості заможного селянства, що найбільш постраждало від політики влади; по-друге, віддаленістю від великих промислових центрів (Харкова, Луганська), які знаходились під контролем влади. Піком повстань на селі стали 1920 та 1921 рр., про що свідчать архівні дані [9, 123-124, 146-147, 152-153; 10, 1-118].

Старобільський повіт займав перше місце за кількістю повстань у губернії. Саме у цьому повіті нараховувалась найбільша кількість повстанських загонів, які активно діяли тут вже навесні 1920 р. Серед них були загони під керівництвом Махна, Терезова, Буданова, Волоха, Балаби, Варави, Колесникова, Звездова, Григоренка, Балаги, Саєнка, Каменюки, Марусі (Нікіфірової), Блохи, Гавриша, Солодова, Зайцева, Гармаша, Шаповалова, Винника, Лодаря, Тяпки [11, 148]. На Старобільщині склались всі умови для появи чисельних повстанських загонів селян. Величезне значення мало місцерозташування повіту, що став стратегічною базою, плацдармом для махновської армії. Більшовики до і після підписання угоди з махновцями у Старобільську (вересень 1920 р.) вимушені були неофіційно визнати цю територію “махновською”. Саме на Старобільщині селянські загони діяли найбільш жорстоко по відношенню до радянських органів, особливо у 1921 р., про що свідчать архівні дані [12, 94].

Ситуація, що склалась у Донбасі в 1920 – 1921 рр., була також складною для більшовиків. Влада контролювала промислові райони регіону; сільські місцевості не визнавали “воєнного комунізму”. За даними українського дослідника В.А. Савченка, Катеринославська губернія, куди до 1921 р. входила частина українського Донбасу, була охоплена повстанським рухом, особливо її лівобережні повіти. Савченко В. А. розподіляє губернію на дві частини за територіальною і власне повстанською відмінностями. Отже, Катеринославська губернія мала такі повстанські частини: правобережну й лівобережну. Остання нас і буде цікавити. Лівобережні повіти Катеринославської губернії були 15, 16, 18, 19-м повстанськими районами. Загальна кількість повстанських сил становила навесні 1921 р. 5 тис. (90 кулеметів). Переважна більшість повстанських загонів не мала певного політичного напрямку. Дослідник виділяє лише анархістську забарвленість загонів Нестора Махна, який мав у лавах власної армії близько 5 тис. повстанців. Окрім махновських загонів, існували інші великі за кількістю повстанців загони під керівництвом Марусі (350 осіб), Пархоменка (200 осіб), які мали тісні зв’язки з махновцями. Серед невеликих загонів діяли військові формування на чолі з Бабицьким (150 осіб), Мироновим (150 осіб), Забудьком (100 осіб), Пушкарьовим (50 осіб), Бурлаком (50 осіб), Калеником, Липком, Наконечним (кількість повстанців точно В. А. Савченком не встановлена). Середня кількість повстанців у загонах становила 150-200 осіб (винятком була величезна армія Нестора Махна) [8, 395].

За даними міліції, Луганський повіт з кінця липня 1920 р. до початку 1922 р. став центром великих повстанських організацій різноманітних напрямків [13, 8]. Підтвердженням цього є такі факти, зазначені в архівних документах: наявність у повіті загонів під керівництвом Нестора Махна, Терезова, Каменюки, Марусі Нікіфорової, Григоренка, які були гарно організовані, мали зброю і підтримку з боку селянства (велика частина хліборобів воювала у лавах повстанства проти міліції і Червоної армії [13, 21]). Усе це надавало їм можливість вести справжню війну з владою протягом декількох років.

Отже, 1921 р. став останнім роком масової селянської боротьби проти більшовицької влади як в південно – східній Україні, так і у цілому в країні. Незважаючи на поразку селянства у війні, влада переглянула власну політику щодо селянства. Наслідком війни стало введення НЕПу, що мала благотворну дію для розвитку як аграрного господарства, так і всієї економіки. Але введення НЕПу в Україні не вирішило аграрної проблеми одразу. Хлібороби спочатку з недовірою поставились до нововведень влади, оскільки вважали їх продовженням політики “воєнного комунізму”, а сама влада в Україні не поспішала швидко вводити НЕП, оскільки мала на меті зібрати якнайбільше продовольства шляхом реквізицій, що можна було зробити більш швидко і зручно. Перші ж переваги НЕПу у порівнянні із “воєнним комунізмом” українське селянство відчувало лише в 1923 р.

Література

1. Економічна історія України: Навч. пос. / Уперенко М. О., Кузнецов Е. А., Парієнко Г. К., Коломійчук Т. Х., Петришина Л. В., Мамонова В. О. – Х., 2005.
2. Сборник декретов и постановлений по народному хозяйству (25 октября 1918 г. – 15 марта 1919 г.). Выпуск второй / Под ред. юридического отдела В.С.Н.Х. Отдел редакционно – издательский, 1920 // Луганський обласний краєзнавчий музей (далі – ЛОКМ). Фонди.
3. Положение о социалистическом землеустройстве и о мерах перехода к социалистическому земледелию. – М., 1919 // ЛОКМ. Фонди.
4. Систематический сборник важнейших декретов. 1917 – 1920. – М., 1920 // ЛОКМ. Фонди.
5. Лях Р. Д. Вирішення аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.). – Донецьк, 1968.
6. Матеріали для оцінки земель Харьковской губернии Старобельскій уездъ. Выпускъ II. Подворная перепись. – Издание Харьковской Губернской Земской Управы. – Харьковъ, 1907 // Відділ краєзнавчої літератури і бібліографії луганської державної обласної бібліотеки ім. О.М. Горького.
7. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1992.
8. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину. – Х., 2005.
9. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р.-203. – Оп. 1. – Спр. 142.
10. ДАХО. – Ф. Р.-203. – Оп. 1. – Спр. 393.
11. Макущенко А. А. Сборник исторического описания Старобельского края. – М., 1988 // ЛОКМ. Архив. – Ф. 2. – Оп. 02–16. – Спр. 245.
12. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р.-242. – Оп. 1. – Спр. 14.
13. ДАЛО. – Ф. 2. – Зв. 15. – Оп. 1. – Спр. 320.

В статтє раскрываються причини, предпосылки и особенности хода крестьянской войны (1920 – 1921 гг.) в юго – восточной Украине.

The article is about war of peasantry in the south – east of Ukraine in 1920 – 1921.

УДК 94(477)»14/16»

Д’яконіхін А.В.

САМУІЛ ЗБОРОВСЬКИЙ – ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті розглянуто життєвий шлях гетьмана українського козацтва Самуїла Зборовського. Простежено його становлення, як славного вояки, та його спроби посісти молдавського престолу. Зроблено висновок, що незважаючи на критикування його діяльності багатьма дослідниками, він займає чільне місце в історії українського козацтва

Якщо більшість вояків приходила на Січ для того, щоб зажити військової слави, то Самуїл Зборовський прибув сюди вже з готовою славою, здобутою в Угорщині та Польщі. І козаки вже чули про його славу значно раніш, ніж потрапив туди її носій. Але чомусь у сучасній історіографії цей лицар зовсім забутий, а якщо й щось споминається про нього, то тільки його невдалі походи до Молдови.

Достатньо цінним для вивчення діяльності Самуїла Зборовського є праця польського хроніста Бартоша Папроцького, який разом із Зборовським був на Січі та й описував його діяльність. Козацькі літописи зовсім обминули гетьмана Зборовського. Не має жодного рядка й у Шерера в його «Літопису Малоросії».

Михайло Грушевський дуже негативно оцінював Зборовського: «З шляхти справа скропила ся на Самійлу Зборовскім, звиснім авантюрику і старім ворогу короля й Замојского. Вже перед тим позбавлений горожанських прав, він стягнув на себе і свого брата різні інші обвинувачення, між іншим і те, що мовляв

намовив до нападу на Турків козаків, з якими стояв в зносінах і пробував у них ще перед тим на Запорожжю. Його стяго тепер» [1]. Скупі рядки присутні у Миколи Аркаса: «Цей Зборовський прибіг на Січ у тій надії, що йому пощастить посісти на Молдавському князівському престолі» [2]. В історії українського війська лише йде невеличкий спомин про цього гетьмана: «В 1581 р. на Запорожжі «гетьманував» короткий час шляхтич Самійло Зборовський. При ньому зібралось було коло 2500 козаків та мав він ще коло себе трохи шляхтичів і своїх гайдуків. — Король Степан Баторій покарав його потім смертю» [3]. У Володимира Голобуцького вказано тільки про те, як Зборовський потрапив на Січ [4].

Цей польський шляхтич був сином коменданта Краківської фортеці. В його особистому володінні перебувало містечко Золочів на Галичині. Вірогідно, що відзначившись у якійсь військовій справі, він опиняється при дворі тодішнього короля Польщі Генріха Анжуйського, але під час сутички з Яном Тенчинським він вбив коменданта замку міста Перемишль Ваповського [5]. Якби справа дійшла до суду, то Зборовського б катували, але він вчасно втік до Трансильванії і попросивсь на службу до князя Стефана Баторія. Минуло не так багато часу і після того, як Анжуйський посів французький престол, Стефан Баторій, відтіснивши інших претендентів, стає королем Польщі. Зборовський маючи ще п'ятьох братів, кожен з яких, як аристократ, чогось важив – показав себе найбільшим прихильником саме кандидатури Баторія. Так він знов опиняється у Польщі, але там ще не забули його вчинку. І навіть король не міг його остаточно реабілітувати. Це могла зробити тільки військова слава [6].

В хроніці Литовський є свідчення про участь Зборовського у битві під Великими Луками: «Там же Януш, воевода б'расславский, князь Збарзский, Юрий Барба з венграми и Самоил Зборовский под Топорец миль 16 от Великих Лук пришедши, войско московское и татар поразили наголову, тут под самым замком против наших зготованое, там же лупов розных, вязнев также много набрали, а мѣсто сама москва спалила и розно поутѣкала» [7].

Д. Яворницький та деякі інші історики датують прибуття на Січ Зборовського 1583 роком, але із польських джерел випливає інше: 1581 рік. Запорожці знали про нього вже раніше. У 1577 році Самуїл Зборовський очолював загін козаків, які мали взяти участь у війні Польщі з Росією. Добре відомо, що його загін брав участь у облозі Пскова, де він відзначився мужністю і військовим талантом. То коли королю Стефану знадобилась військова допомога, то на переговори к січовикам він відправив саме Зборовського [8]. На Січі він був досить популярним, тому що до нього приходили послі звідти запрошувати стати гетьманом, але він не поспішав із згодою. Зборовський неодноразово посилав січовикам «упоминки і гроші». А козаки, в свою чергу, досить вільно почувалися у відносинах із старостами південноукраїнських замків і навіть дозволяли собі «нехтувати обіцянками старости пограничного, який їх відмовляв від служби Зборовському, до себе намовляв, великі ласки від себе самого і короля їм обіцяв» [9].

Які ж цілі ставив Зборовський для себе, приїхавши на Січ. Метою його життя був молдавський трон. З польських, а відтак, і українських джерел випливає, що він мав попередні зносини з кримським ханом, і той обіцяв сприяти йому в здобутті титулу молдавського господаря. Але важко припустити, що Зборовський. Який на той час усе ж таки був наближеним до двору Стефана Баторія, розпочинав ці перемовини, не маючи, хай навіть неофіційної, згоди на таке князювання свого короля [10].

Повернувшись із військом козаків під Псков Зборовський не встиг, після невдалої облоги міста у 1582 р. в місті Ямі За польській було укладено мирну угоду між Росією та Польщею. Тому Самуїл Зборовський починає вирішувати власні справи. Почав зі звернення до татар з проханням виступити до Молдови. Але турецький султан наказав ханові вирушати до Персії. То хан пропонував Зборовському йти до Персії, а тоді кримчаки йому допоможуть посісти на молдавський трон. Ця пропозиція визвала на Січі такі заворушення, що Зборовському ледь вдалось уникнути страти.

І все ж таки він повів козаків до Молдови, але з самого початку йому довелося раз у раз нарівнятися на сутички з татарами та турками. Він поділив свій загін на дві частини, одні пішли суходолом, а другі – на човнах до Дніпровського лиману, щоб звідти перейти в Буг. Там його зустрів турецький флот із дев'яти галер і багатьох бойових човнів. Козаки билися мужньо, але сили були не рівними. Вони спробували оборонятися по берегу, але на допомогу туркам прийшли загони татар. Не залишалось нічого іншого, як шукати вихід із облоги. І вночі загін сміливців змогли відтягнути на себе турків, що дало змогу гетьманові з основними силами вийти з оточення. Зустрівши на березі свій кінний загін вони почали просуватись далі.

Опинившись із загоном на 2500 шабель у безлюдному випаленому степу, гетьман зустрів нове лихо: годувати військо нічим. З великими труднощами, страшенно голодуючи, козаки дійшли до гирла Савранки, що на Одещині.

Проте вести обдертих, зголоднілих та переважно поранених козаків далі не було сенсу. Понадто ще й тому, що польський король дізнався про порушення Зборовським перемир'я з турками та татарами. Та й як писав до Зборовського його брат Кшиштоф, що Баторій зараз надає перевагу родині Заморських, тому просив повернутися до Польщі, щоб своїм авторитетом спробувати змінити настрої короля.

Залишивши у Савранки своїх козаків, Зборовський з невеличким загоном охорони вирушив до Польщі. Проте його ворог, Ян Замоїський, що командував тоді польськими військами, заарештував гетьмана, і королеві не залишалось нічого іншого, як дати дозвіл на страту Зборовського.

Похід Зборовського до Молдови був досить невдалим, проте козаки під командуванням Зборовського досить мужньо билися і з турецьким флотом, і зі степовими ординцями. Гетьман зумів порятувати свій загін,

вивести його із згубного оточення. То треба віддати йому належне, а ні тільки критикувати, як це роблять деякі дослідники.

Література

1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1995. – Т.7. – С. 275.
2. Аркас М. Історія України-Русі. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 134.
3. Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992. – С. 178.
4. Голубуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С. 150.
5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К.: Наук, думка, 1990— 1991. Т. 2. – С. 315.
6. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців ХV–ХІХ ст. В 2 т. – Одеса: «ВМВ», 2004. – Т.1: Лицарі Дикого поля. – С. 106.
7. Хроніки: Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ – Т.32. – М.: Наука, 1975. – С. 121.
9. Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва ХVІ – ХІХ ст.) / В. Смолій (відповідальний редактор). – К.; Запоріжжя, 1998. – С. 29.
10. Сушинський Б. Вказ. праця. – С. 106.

В статье рассмотрен жизненный путь гетмана украинского казачества Самуила Зборовского. Прослежено его становление, как знаменитого воина, и его попытки занять молдавский престол. Сделан вывод, что несмотря на критику его деятельности многими исследователями, он занимает видное место в истории украинского казачества.

The vital path of hetman of Ukrainian the cossacks of Samuel Zborovskogo is considered in the article. Its becoming, as a famous warrior, and its attempts to occupy a moldavian throne is traced. A conclusion is done, that in spite of criticism of its activity by many researchers, it takes visible seat in history of Ukrainian the cossacks.

УДК 94(477)»1979/1991»

Корольова Г.І.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКИХ ЖІНОК В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1979 – 1991 РР.

Стаття присвячена аналізу виконання проголошених конституційних норм у соціально-економічній сфері життя сільських жінок, змінам соціально-побутових умов життя селянок в радянській Україні у період з 1979 по 1991 рр.

Однією з гострих проблем сучасного суспільства в Україні є ситуація в аграрному секторі економіки. Особливо тривожним є становище сільських жінок, але традиційно жіночі проблеми взагалі стосуються всього суспільства. Аналізувати сучасні проблеми сільських жінок в Україні без вивчення ситуації становища селянок у Радянському Союзі неможливо, тому що більш ніж сімдесятирічний поступ суспільства відбувався під впливом певних ідеологічних, політичних, правових, економічних, побутових, моральних норм, цінностей та принципів. Отже, радянський історичний досвід (як позитивний, так і негативний) має великий вплив на сучасну політику стосовно вирішення жіночого питання.

На нашу думку, історичний аспект вивчення проблем матеріально-побутових умов життя сільських жінок у період 70 – 80-х рр. ХХ століття не вивчено в повному обсязі, однак саме з цих проблем виросло більшість сучасних проблем українських селянок. Серед робіт дослідників з цієї тематики можна приділити увагу працям таких науковців та вчених-аграрників як Якуба К.І. [1, 2], Багрова І.В. [3], Машенкова В.Ф., Бондаренко Л.В. [4], Сергієва Г.П. [5], Галаган В.Я. [6], Костигова Т.М., Кошелева І.Я. [7], Шинельова Л.Т. [8] та інших. Ці науковці досліджували соціально-економічний стан жінок, але переважно з точки зору економіки. Отже, питання соціально-побутових умов життя жінок сільської місцевості спеціально не вивчалися як важливі соціальні проблеми селянок, що стало предметом нашого дослідження.

Метою статті є аналіз матеріальних умов життя селянок, висвітлення в гендерному вимірі становища сільських жінок у період 1979 – 1991 рр. Досвід останніх десятиліть засвідчує, що подальший прогрес української держави багато в чому залежить від того, наскільки держава та суспільство взагалі створить цивілізовані умови проживання в сільській місцевості для досягнення сталого розвитку сільського господарства і гендерної рівності. Виконання цієї мети неможливо без урахування історичного досвіду минулого.

У Радянському Союзі офіційна ідеологія декларувала вирішеність жіночого питання у тому вигляді, в якому воно сформулося у 30-ті рр. ХХ століття. За радянських часів жінки мали великі надбання, але реальне становище жінок в Радянському Союзі було складніше і більш суперечливе, ніж минулі та сучасні ідеологічні схеми. „Концепція вирішення жіночого питання в СРСР... базується на тому, що визначним фактором рівноправності жінок в суспільстві та сім'ї є їх участь у суспільному виробництві” [9]. З такого ідеологічного забезпечення випливають всі протиріччя, складності та напрямки жіночої політики в Радянському Союзі. На ХІХ Всесоюзній конференції КПРС голова Комітету радянських жінок (КРЖ) З. П.

Пухової було відмічено: «Найважливіше завдання на даному етапі - захист прав жінок від порушення. Такого механізму, який гарантував би жінці соціальну захищеність, контролював би виконання законів, у нас немає. У більшості країн світу такі механізми діють» [10].

В досліджуваній період на практиці спостерігалася величезна кількість порушень реалізації конституційних прав жінок сільської місцевості. Як правило, селянки не одержували належної допомоги для вирішення своїх побутових проблем. На селі значно гірше було поставлено житлове, медичне, торговельне та культурно-побутове обслуговування, ніж у місті [11].

Найбільш гострою в республіці залишалася житлова проблема, яку керівництво держави взагалі віддало на вирішення сільським мешканцям, які змушені були все життя складати гроші, щоб побудувати будинок. Міський же житель квартиру отримував безплатно [12]. У другій половині 80-х рр. керівництво республіці намагалося продовжувати розв'язання житлово-побутової проблеми на селі, наприклад, господарські органи Полтавської області щорічно будували в кожному колгоспі і радгоспі в середньому по десять квартир. Найбільш активно житлове будівництво відбувалося у Дніпропетровській, Львівській, Сумській областях України. Взагалі в республіці за період 1986 – 1989 рр. щорічно вводилося в експлуатацію майже вдвічі більше житла, ніж у попередні 1981 – 1985 рр. [13]. Але ці показники не відповідали потребам сільських сімей, особливо молодих сімей. Вартість нового будинку наприкінці 80-х рр. складала 30 – 35 тис. крб. [14]. Молодій сім'ї це було не по силам навіть тоді, коли половину цієї вартості брало на себе господарство. Ось і повинна була молоде сільське подружжя чи жити з родиною у тісних житлових умовах, чи знімати житло, поки не накопичить гроші, відмовляє собі в необхідному. Таким чином, становище селянки та городянки було дуже різним на користь мешканок міст [15].

Досить важливе місце в розвитку соціальної сфери на селі належало газифікації, яку почали розповсюджувати з кінця 70-х рр. XX століття. Проте рівень газифікації продовжував залишатися низьким навіть наприкінці 80-х років: у 1989 р. тільки 6 % сіл України мали газові мережі. До речі, по цьому показнику Україна відставала від інших республік СРСР [16]. Для вирішення цієї проблеми необхідно було прискорити темпи прокладання газових мереж в 2,5 - 3 рази [17]. Результатом даної господарської діяльності уряду було те, що мешканці села у вісім разів гірше, ніж міські, були забезпечені газом, холодною і гарячою водою, теплом та іншими побутовими умовами [18]. Жінки, які прийшли з ферми або з колгоспного поля, не мали можливості ані привести себе до ладу, ані попросити доки не нанесуть води з колодязю. Селянка продовжувала топити пічку, щоб приготувати їжу та натопити у хаті взимку, для чого вставала першою в сім'ї о 4 годині ранку.

У розвитку соціальної інфраструктури на селі трудно переоцінити значення доріг, від стану яких у великій мірі залежав рівень життя колгоспників. У 1988 р. довжина шляхів з твердим покриттям до міських і сільських населених пунктів та райцентрів становила в республіці 149 тис. км (91 %), але на Сумщині та Волині – тільки 78 – 80 %. Особливу турботу викликав стан шляхів, по яких здійснювався зв'язок із селами (132 тис. км.). У технічному плані вони потребували докорінного поліпшення: 70 % шляхів мали щебеневе і гравійне покриття, а 10 % взагалі не мали твердого покриття. Бездоріжжя та незадовільний стан доріг призводили до погіршення транспортного обслуговування сільського населення. В умовах відсутності особистого автотранспорту серйозною проблемою було перевезення в межах села палива, будівельних матеріалів, овочів, кормів. Завдяки цьому для селянки, навіть при бажанні з'їздити до міста у лікарню, чи продати зайві овочі, вирощені на городі, було дуже важкою проблемою вирішити транспортні проблеми [19].

Органічною складовою частиною соціального розвитку села була система сфери обслуговування населення, потрібність в якій роботі якої, насамперед, була зацікавлена сільська жінка. Так, у 1986 - 1988 рр. обсяг побутових послуг у сільській місцевості республіки зріс на 151 млн. крб. [20]. Це давало можливість наблизити послуги до замовника, заощадити час жінок на заняття домашніми справами. Ширше виконувались замовлення «сьогодні — на сьогодні», абонементне обслуговування, послуги на дому і за місцем роботи. Однак у середині 1988 р. села республіки були забезпечені побутовими підприємствами лише на 60 % потреби [21]. В цієї сфері зустрічалися непоодинокі випадки обману клієнтів, порушення регламенту роботи підприємств, нерідко низькою залишалась якість виконання замовлень, порушувалися терміни їх виконання. Все це свідчило про те, що служба побуту на селі вимагала ще більшої уваги з боку радянських органів.

Одну з ланок соціально-побутової сфери складала торгівля. Слід сказати, що питанням розширення торговельної мережі в сільській місцевості республіки приділялась увага – тільки за 1986 - 1988 рр. кількість магазинів і торгових палаток на селі зросла на 800 одиниць [22]. В багатьох районах і областях була зміцнена технічна база торгівлі. І все ж картина залишалась строкатою. В другій половині 80-х рр. в Дніпропетровській, Харківській, Житомирській, Ворошиловградській, Полтавській областях кожний п'ятий магазин знаходився в непридатному приміщенні. На Львівщині, Донеччині, Дніпропетровщині чимало було невеликих сіл, де взагалі були відсутні торговельні приміщення. В більшості районів Запорізької, Донецької, Харківської, Херсонської областей відсутні спеціалізовані магазини з торгівлі технічними та будівельними товарами, виробами дитячого асортименту, спортивного призначення. Проблеми забезпечення сім'ї необхідними товарами жінкам приходилось вирішувати, займаючись натуральним господарством, чи інколи заїздаючи до міста для покупки промислових товарів [23].

Розроблені в кожній області країни комплексні плани поліпшення умов і охорони праці на 1987 - 1990 рр. передбачали забезпеченість тих, що працювали у сільському господарстві, санітарно-побутовими приміщеннями. Проте на ці потреби не виділялися санітарно-технічне устаткування, метал, труби тощо. На соціальну сферу, як завжди, не вистачало «матеріальних фондів». А в результаті виходило, що сільські трудівниці знову були позбавлені кімнат відпочинку, гігієни, душовими, ідальнями. У тисяч сільських жінок роками не бувало вихідних, замість відпустки - грошова компенсація. Передчасно старіли сільські жінки, які працювали від зорі до зорі, без вихідних і відпусток, позбавлені елементарних соціально-побутових умов, належної медичної допомоги.

До середині 80-х років про охорону здоров'я писалось тільки в позитивному плані. Слід підкреслити той факт, що в той час переважав медико-біологічний, а не соціальний підхід до здоров'я. Значущість і цінність здоров'я в суспільстві були надто низькі, здоров'я людини не розглядалося як самостійна цінність. За стан здоров'я жінок відповідальність не несла ні держава, ні працедавець. При відсутності належних побутових та медичних умов частіше байдуже до здоров'я відносилися і самі селянки. Але об'єктивно кажучи, тяжкі умови праці негативно позначалися на стані здоров'я селянок. У жінок-рільників в порівнянні з жінками-садівниками рівень загальної хронічної захворюваності був вище у 1,2 - 1,5 рази, передусім, як свідчили медики, нервової системи, органів дихання, системи травлення, статевих органів. Аналіз загального рівня захворюваності показував, що у жінок від 20 до 49 років він був вище, ніж у чоловіків, що з віком хронічна захворюваність збільшувалася. Особливо рішуче заперечувала медицина проти роботи жінок на тракторах і інших машинах з такою ж високою вібрацією - вона серйозно шкодила здоров'ю майбутньої матері. Все більше працівників сільського господарства виходили на пенсію по інвалідності, при чому збільшувалася кількість інвалідів у ще молодому віці - до 45 років. Тільки крайній ступінь нездужання примушував жінку відправитися до лікарні [24].

Однак, в другій половині 80-х років, в результаті проголошеної керівництвом СРСР „гласності”, у суспільстві та пресі відкрито стали говорити про край низький рівень медичного обслуговування сільського населення. Матеріально-технічна база охорони здоров'я на селі не відповідала елементарним санітарним умовам: приміщення частіше були старі або невідремонтовані, холодні. В лікувальних закладах, як правило, спостерігалася тіснота. Так, у 1987 р. замість 7 кв. м на одне ліжко-місце по нормі фактично використовувалося від 3 до 4,6. В багатьох сільських районах проблемою номер один залишались медичні кадри: не вистачало спеціалістів, нізкою була їх фахова підготовка. Високою залишалась плінність кадрів у сільській місцевості, головною причиною якої були незадовільні побутові умови. Чимало випускників медичних вищих навчальних закладів під різними приводами уникали направлень у сільські райони. Так, за період 1985 – 1987 рр. медичні інститути республіки щорічно розподіляли немало своїх випускників – більш 400 спеціалістів у села Харківщини. Але біда була в тому, що більшість з них через несприятливі умови праці сільських лікарень осідали в обласному центрі. Через нестачу лікарів колгоспникам доводилося займати черги до деяких спеціалістів з вечора. Відсутність розгорнутої мережі аптек приводило до того, що купити лікарські препарати, в тому числі і засобі контрацепції, було нездійсненим бажанням для селянок [25].

Одна із сторін стану здоров'я селянок було вживання алкоголю. Тільки з 1985 р. почався облік жінок, страждаючих цим захворюванням. До війни відношення жінок та чоловіків, страждаючих алкоголізмом, було 1 до 44, в середині 80-х рр. воно стало 1 до 10, і, це не за умовами зменшення чисельності алкоголік-чоловіків. Це були тільки враховані дані, але статистика вказувало, що на кожного врахованого приходилось 3 – 4 неврахованих алкоголіка, для жінок ця цифра була більше у 7 – 8 разів. Особливо пагубна алкоголь впливав на процес дітонародження. Вчений-діагностик з психіатрії С.С. Корсаков стверджував, що „кращий спосіб народити ідіотів є алкоголь” [26].

Таким чином, основні фактори, негативно впливаючи на здоров'я жінок-селянок, це серйозні недоліки в області медичного обслуговування, відстала соціально-побутова інфраструктура, п'янство та алкоголізм, відсутність засобів контрацепції. Взагалі, питання охорони здоров'я жінок потребувало більшої уваги з боку державних та місцевих органів влади.

Однією з гострих соціальних проблем суспільства була демографічна проблема. Села, як і міста, наприкінці 80-х рр., стали відчувати спад народжуваності дітей (Таб. 1). Широке залучення жінок до суспільної праці привело до того, що середня кількість дітей на одну жінку з 1938 – 39 рр. по 1976 – 86 рр. скоротилась вдвічі (4,4 та 2,2), кількість же розлучень з 1950 по 1980 рр. збільшилась у понад 9 разів [27].

Таблиця 1

Показники народжуваності в республіках СРСР*

Республіки	На 1000 жінок	
	1985 р.	1989 р.
СРСР	76,5	72,7
РСФСР	64,6	59,9
УРСР	59,8	55,9

Таблицю складено за даними: Вестник статистики. – 1986. – №9. – С. 77; Женщины в СССР. – 1991. – М., 1991. – С. 14.

Аналізуючи дані, зазначимо, що взагалі в СРСР за чотири роки з 1985 – 1989 рр. народжуваність знизилась на 3,8 %, в УРСР – на 3,9 %, але найбільше падіння спостерігалось в РСФСР – на 4,7 %. Пояснити тенденцію спаду народжуваності наприкінці 80-х рр. можна наступними факторами: високий рівень зайнятості жінок, велике навантаження – на роботі і в сім'ї, шкідливі для здоров'я умови праці та незручні умови побуту.

Ще одне важне питання, яке характеризує соціальне-побутове становище сільських жінок є стан культурної сфери. Прикладом успішного вирішення цього питання можна назвати деякі господарства Стрийського району Львівської області, де реалізовувався комплексний підхід у розвитку соціальної сфери на селі. В 1986 р. в с. П'ятничани було споруджено 17-ий соціально-культурний комплекс вартістю 1,3 млн. крб. Кожний з таких комплексів включав в себе поряд з будівництвом житла ще й будинок культури, школу, дитячий садок, медичні установи, магазини, об'єкти побутового обслуговування [28]. Посиленню уваги до матеріальної основи культури в Україні сприяло прийняття у 1986 р. республіканської програми будівництва клубних закладів на селі. Нею було передбачено протягом 1986 - 1990 рр. спорудити за рахунок державних капіталовкладень 40 районних будинків культури та 541 клуб. Для реалізації програми будівництва об'єктів культури на селі у 1986 - 1988 рр. було направлено 257 млн. крб. державних капітальних вкладень, або майже на третину більше, ніж за п'ять попередніх років. Крім того, ще 185 млн. крб. було виділено колгоспами. Це дозволило ввести в дію клубні заклади на 190 тис. місць, що перевищувало встановлені завдання на 27 %. Взагалі в республіці було споруджено 13 районних будинків культури та 31 кінотеатр. Але, у 1988 р. із 10 будинків культури, передбачених програмою до введення в дію, справили новосілля лише два районних закладів культури [29].

Таким чином, зміцнення матеріальної бази культури було однією з характерних особливостей соціального розвитку села в досліджуваній період. Це було досить позитивне явище, адже питання культурного будівництва все ж таки десятиріччями знаходилося в занедбаному стані. Залишковий підхід до асигнувань по статті «культура» призвів до того, що у 1986 р. майже 500 клубних закладів України знаходилися в аварійних приміщеннях, а 820 сільських населених пунктів взагалі не мали клубів [30]. Недооцінка культурної сфери породжувала проявлення низької духовної культури мешканців сіл, масове пияцтво, в тому числі й серед жінок. Без культури суспільство ніколи не мало й моральності, а відсутність елементарної моральності паралізувало дію соціальних і економічних законів розвитку суспільства.

Але, яке б велике значення не мала матеріальна база для розвитку культури, виключна роль тут належала бібліотекарям, завідувачам клубами, директорам будинків культури, керівникам художніх колективів, які безпосередньо несли культуру в маси. В сільських умовах такими працівниками в основному були жінки. В кожній області були кваліфіковані, самовіддані робітники культури. Проте, в цілому спеціалістів високої кваліфікації на селі не вистачало. В середині 80-х років з 34 клубних працівників республіки вищу освіту мали лише 4,5 %, а з 13 тис. працівників районних будинків культури і бібліотек тільки 24 % мали вищу освіту і 59 % - середню спеціальну. В сільських клубних установах більше половини працівників не пройшли спеціальної підготовки. Спеціалістів не вистачало у Вінницькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Хмельницькій областях [31].

Причинами такого становища був своєрідний характер спеціальності та специфічні умови роботи, головна з яких - незадовільні умови роботи. Так, бібліотекар сільського району отримував заробітну плату 80 крб. на місяць, коли на той час середня зарплата у республіці становила 220 крб. [32]. Сільські клубні і бібліотечні працівники погано забезпечувалися квартирами, паливом, вони часто відривалися керівниками сільських Рад від своєї основної роботи для виконання всіляких особистих доручень. Таке байдуже ставлення до культурних працівників керівниками сільських Рад, правлінь колгоспів, директорами радгоспів, які частіше були чоловіками, не прибавляло ентузіазму в роботі. Навпаки, звідси й починався формалізм, безініціативність, інертність у роботі, ігнорування запитів населення.

Неуважне та „залишкове” відношення керівництва республіки до розвитку культури взагалі передумовило розподіл вільного часу робітницями, службовцями та колгоспницями, який складався наступним образом (Таб. 2).

Таблиця 2

Використання вільного часу жінками-робітницями, службовцями і колгоспницями (в середньому на одну працюючу жінку на добу)

	Робітниці і службовці		Колгоспниці	
	Робочий день	Вихідний день	Робочий день	Вихідний день
Вільний час зокрема:	1 год.	4 год.	1 год.	3 год.
відвідування театрів, кіно, концертів, спортивних заходів	23хв.	36 хв.	3 хв.	23 хв.
перегляд кінопередач, прослуховування радіо	4 хв.	22 хв.	2 хв.	10 хв.
	51 хв.	1 год.	46 хв.	1 год.
		50 хв.		45 хв.

читання газет, журналів, художньої літератури	18 хв.	42 хв.	0-08	23 хв.
---	--------	--------	------	--------

*Таблицю складено за даними: Женщины в СССР: Статистические материалы. – М., 1990. – С. 58; Ковальська Н.К., Олександрова Т.М. Жінки Радянської України. – С. 24; Дмитриев В. Советская женщина: емансипация или дискриминация. – С. 30.

Аналізуючи дані використання вільного часу жінками різної форми зайнятості у суспільно-продуктивній праці, ми переконуємось в тому, що міські жінки мали більше вільного часу в порівнянні з селянками, відповідно 4 год. 36 хв. і 3 год. 23 хв. З одного боку, це можна пояснити крайньою зайнятістю селянок на роботі, хатньою роботою, затратами часу на виховання дітей, але, з другого боку, при нерозвиненості культурної сфери на селі можна зрозуміти, чому сільська жінка витратила в середньому 10 хв. на відвідування театрів, кіно, концертів, заняття спортом - їх просто не існувало в селі. У кращому випадку сільська сім'я мала можливість виділити час поїхати до міста на екскурсію. Приблизно однаково витрати часу були на перегляд кінопередач та прослуховування радіо - 1 год. 50 хв. і 1 год. 45 хв. відповідно, що можна пояснити пасивністю проведення вільного часу радянськими жінками.

Отже, соціальні проблеми на селі у досліджуваний період продовжували чекати вирішення. Процес розвитку цієї сфери відбувався, але роботу в цьому напрямку треба було зміцнити, збільшити обсяг робіт, підвищити якість послуг. Поки ж соціальне становище сільських жінок продовжувало бути на порядок нижче, ніж мешканок міст країни.

Можливістю поліпшити своє соціальне становище селянки бачили у виїзді із села до міста. Так з'явилась одна з гострих проблем в більшості колгоспів УРСР - дефіцит робочої сили. Наприклад, у Черкаській області, за період з 1979 по 1989 роки кількість працездатних у сільськогосподарському виробництві зменшилась на 99 тис. чоловік. У цілому в республіки такий вплив щорічно складав 238 тис. чоловік [33]. В результаті село дуже постаріло. Так, вже в середині 80-х років у колгоспах і радгоспах Полтавської області на 3 працюючих припадало 2 пенсіонери, а якщо уявити, що приблизно 50 % населення села були жінки, продовження життя яких було на 10 років більше, ніж чоловіків, виходило, що, навіть у аграрній області працездатне населення складало лише третину, до речі, за віковим цензом воно знаходилося ближче до пенсіонерів, ніж до молоді, а за статтю село стало мати жіноче обличчя [34].

Лише з другої половини 80-х рр. керівники СРСР заговорили про важливість вирішення проблем у забезпеченні соціальної рівності жінок на селі: „Радикальне поліпшення умов праці і побуту сільської трудівниці, на плечах якої і суспільне, і домашнє господарство - питання державного значення” [35].

Таким чином, підводячи підсумки аналізу соціально-побутового становища сільських жінок у досліджуваний період, ми зазначимо, що в цілому в селах України спостерігалася тенденція на покращення якості та розвитку соціальної інфраструктури, але взагалі побут селянок був у незадовільному стані. По-перше, це виявлялося в існуванні великої кількості трудівників аграрного сектору, не забезпечених житлом; по-друге, у низькому рівні комунальних послуг мешканців сіл республіки, по-третє, незадовільній кількості медичних, культурних та спортивних закладів. Все це в умовах зростання загальної освіченості населення України, його культури та широкого розвитку соціальної сфери в містах приводило до від'їзду перш за все молодих селянок до міст. Підсумком стало те, що в багатьох господарствах республіки стала відчуватися гостра нестача робочої сили, насамперед кваліфікованої.

Проведе дослідження показує, що у подальшому потрібно висвітлити питання правового статусу жінок-селянок в УРСР, відносність проголошених радянським урядом прав та реального життя сільських жінок у період 1979 – 1991 рр.

Література

1. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К.: Аграрна думка. – 1998. – 275 с.
2. Якуба К.І. Поліпшення використання трудових ресурсів села. – К.: Урожай. – 1989. – 104 с. – (Літ для каб. економіста).
3. Багрова И.В. Женский труд: социально-экономические проблемы. – К.: Виц. Шк., 1983. – С. 51 – 53.
4. Машенков В.Ф., Бондаренко Л.В. Советская деревня: труд, быт, досуг. – М.: Россельхозиздат, 1986. – 239 с.
5. Сергеева Г.П. Профессиональная занятость женщины: проблемы и перспективы. – М.: Экономика, 1987. – 166 с.
6. Галаган В.Я. Советская женщина: портрет в ретроспективе. – К.: Знание, 1990. – 48 с.
7. Костыгова Т.М., Кошелева И.Я. Мы – женщины. – М.: Политиздат, 1989. – 255 с.
8. Шинелева Л.Т. Женщина и общество: Декларации и реальность. – М.: Политиздат, 1990. – 176 с.
9. Поленина С. В. Советская Женщина в обществе и семье // Роль женщины в современном обществе. К итогам 10-летия ООН: Сб. статей. Ч. 2. М., 1985. С. 204.
10. Правда. – 1987. – 24 червня.
11. Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 15 - 16 берез. - 1989 р. – К., 1989. – С. 69.
12. Лигачев Е.К.: Выступл. На втором Съезде народных депутатов СССР // Правда. – 1989. – 15 дек.

13. На переломі. Інтерв'ю „Сільським вістям” члена Політбюро, секретаря ЦК Компартії України І.Г. Грінцова // Сіл. Вісті. – 1989. – 19 лист.
14. Речь товарища Гонтар В. А. Четвертый Всесоюзный съезд колхозников // Сел. жизнь.— 1988.— 25 марта.
15. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. - К., 1986,—С. 365.
16. Чудаков С. Выбор пути — наше право // Сел. жизнь.— 1989.— 14 июня.
17. На переломі: Інтерв'ю «Сільським вістям» дає член Політбюро, секретар ЦК Компартії України І. Г. Грінцов // Сіл. вісті. - 1989. - 19 листопада.
18. Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 15 - 16 берез. - 1989 р. – К., 1989. – С. 69.
19. Комнатний С. Дорога до села. // Сіл. вісті. – 1986. 13 травня.
20. Підраховано за: Украинская ССР в цифрах в 1988 году: Крат. стат. справ. – К. – 1989. – С. 71.
21. Восьма сесія Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання: Доп. Є.В. Качаловського // Рад. Україна. – 1988. – 6 червня.
22. Підраховано за: Народне господарство Української СРС у 1987 році: Стат. щорічник. – К. – 1988. – С. 287.
23. Цюпа Н. Чим порадує сільський магазин // Сільські вісті. – 1988. – 7 вересня.
24. Хазан П. Как лечит медицину. // Раб. Газета. – 1987. – 8 авг.
25. Борознова Н. В очередь за здоровьем. // Сел. жизнь. – 1985. – 25 июля.
26. Женина, которая пьет... // Работница. – 1988. № 6.
27. Лупандин В. Берегите женину! // Работница. – 1988. - № 2.
28. Кирей М.І. Для блага сільських трудівників. – К. – 1986. – С. 22.
29. Махінчук М. Як будуються заклади культури // Сіл. Вісті. – 1989. – 4 жовтня.
30. Там само.
31. Кондратюк А.С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах. – К. – 1986. – С. 205.
32. Лихачев Д.С.: Выступ. на первом Съезде народных депутатов СССР // Известия. – 1989. – 1 июня.
33. Подолати негативні процеси в економіці, прискорено розвивати соціальну сферу // Рад. Україна. – 1989. – 17 листопада.
34. Парт архів Полтавського обкому Компартії України. Ф.15, оп. 23, спр. 18, арк. 19.
35. Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 15 - 16 берез. - 1989 р. – К., 1989. – С. 69.

Статья посвящена анализу выполнения провозглашенных конституционных норм в социально-экономической сфере жизни сельских женщин, изменений социально-бытовых условий жизни крестьянок в советской Украине в период с 1979 по 1991 гг.

The article is devoted to the analysis of implementation of the proclaimed constitutional norms in the social-economic sphere of life of rural women, changes of social terms of life of peasants in soviet Ukraine in a period from 1979 to 1991

УДК 322.17

Крот В.А.

КШИШТОФ ЗБАРАЖСКИЙ – ПОЛИТИК, ДИПЛОМАТ, ПУБЛИЦИСТ

В статье рассматривается деятельность видного политического деятеля Польши XVI в. Киш. Збаражского, который возглавлял оппозицию королю Сигизмунду III, противопоставляя его политике собственную программу

Деятельность Кишштофа Збаражского, видного польского политика и публициста начала XVII в. представляет большой интерес не только для специалистов по истории Польши, но и для исследователей истории Украины.

Кишштоф Збаражский вместе со своим братом Ежи возглавлял оппозицию правительству Сигизмунда III, противопоставляя политике королевского двора собственную программу. Ему удалось сплотить вокруг себя широкие массы шляхты, среди которой он был очень популярен.

Будучи талантливым публицистом, он участвовал в обсуждении всех важных политических вопросов, оказывая зачастую решающее влияние на формирование общественного мнения. Его сочинения являются для нас важным источником по истории Польши и Украины. В них рассматриваются самые разнообразные проблемы: здесь и анализ внутривосточного положения Речи Посполитой, и отношение к Русскому государству, и борьба с татарами, участие Польши в 30-летней войне, состояние Османской империи и др.

Деятельность Киш. Збаражского не нашла должного освещения в отечественной историографии, хотя многие ее аспекты касаются украинских земель, находящихся в то время в составе Польши. Основными источниками для статьи послужили его выступления на съезде, сочинения и письма [1]., Использовались также работы польских авторов: В.Добровольской, Б.Барановского, М.Хоментовского, И.Войтасик, С.Твардовского и др.

Целью статьи является освещение политических взглядов Кш. Збаржа, его политической и дипломатической деятельности, роли и места в политической жизни Польши XVII в.

Кш.Збаражский принадлежал к старинному магнатскому роду, имя которому дал г. Збараж. М. Стрыйковский и последующие польские хронисты выводили род Збаражских от Корибута, сына Олгерда, признавая их потомками Гедиминов. Автор “Князей литовско – русских” Вольф считал, что род Збаражских русского происхождения и причислял его к потомкам князей Пинско – Туровских [2]. Отец Кшиштофа князь Януш Збаражский, брацлавский воевода, владел обширными поместьями на Волины.

Кшиштоф родился 24 июля 1579 г. в древнем волинском городе Кременце. Знатное происхождение позволило Збаражскому получить прекрасное образование. Он учился в университетах Италии, Франции, военное дело изучал в Нидерландах, имевших богатый опыт борьбы с испанскими завоевателями. Благодаря полученным в этой стране знаниям и практической подготовке, он стал впоследствии крупным специалистом и большим авторитетом в военных вопросах. В то же время Кш. Збаражский был всесторонне развитым человеком. Он проявлял глубокую осведомлённость в области отечественной и зарубежной истории, хорошо знал и часто цитировал античных авторов, увлекался музыкой и поэзией. Был дружен с известным поэтом С. Твардовским.

Ещё в молодые годы Збаражский принимал участие в обороне юго – восточных границ Польши, в войне с татарами и в таких крупных военных кампаниях, как молдавская (1600 г.) и шведская (1601 г.). В этих походах Кшиштоф проявил смелость и энергию, ни в чём не уступая опытным воинам. Замойский: руководящий молдавской экспедицией, был очень доволен Кшиштофом и его братом Ежи и отзывался о них с похвалой.

Казалось, перед Збаражским открывалась блестящая карьера. Для этого были все условия: знатное происхождение, отличное образование, незаурядные способности, Кшиштоф был полон надежд и честолюбивых замыслов. Он мечтал о гетманской булаве и даже короне. Однако судьба его сложилась иначе. Збаражский не получил высоких должностей и до конца своей жизни оставался титулярным коронным конюшим. Причина заключалась в том, что Кшиштоф на протяжении своей активной политической деятельности выступал с критикой курса, проводимого правительством Сигизмунда III, как его политический оппонент.

Борьба велась по различным вопросам внутренней и внешней политики Польши. Среди них важное место занимала татаро – турецкая проблема. Сигизмунд III, направляя все свои усилия на осуществление своих авантюристических планов в Швеции и России, старался избегать столкновения с Османской империей, не уделял должного внимания защите юго – восточных областей, страдавших от опустошительных татарских набегов.

Кшиштоф Збаражский миролюбиво настроенный в отношении России, главную угрозу видел в Турции, требовал укрепления юго – восточных границ Польши и организации антитурецкой экспедиции.

Заключение гетманом Жолкевским Бушевского договора (1617 г.), содержавшего большие уступки Османской империи и означавшего потерю для Польши Молдавии и Валахии, вызвало возмущение Кшиштофа. На сейме 1618 г. братья Збаражские выступили с резкой критикой политики Жолкевского и стоявшего за ним короля. В своих выступлениях они указывали на попустительство турок непрекращавшимся татарским набегам и предостерегали, что «никоим образом нельзя доверять Турции».

Збаражские внесли предложение о том, «чтобы часть Польского королевства, граничащая с Турцией, была обеспечена надёжным войском, все время находящимся на границе» и «чтобы был заключён новый договор с Турцией». Показательно, что предложенная ими сеймиком инструкция рекомендовала шляхте «...в орду экспедицию провести, если турецкий султан будет занят с Персией, так как иначе мы не освободимся от татар». Доказательством правоты Збаражских было новое вторжение татар на территорию Речи Посполитой. Бездеятельность Жолкевского позволила татарам безнаказанно грабить украинские земли. Проникнув до Тернополя и Львова, татары захватили огромную добычу и массу пленников. Большой ущерб был нанесен владениям Острожских, Заславских, Сенявских и Збаражских. В «Письме королю Сигизмунду III от обитателей Русского и Подольского воеводств» его авторы обвиняли Жолкевского в трусости, неумении воевать, требовали его смещения и конфискации владений. В нем резко осуждалась внешняя политика короля: « У нас в действительности не было никакой причины воевать с Москвой, а сейчас (с Турцией) не только надлежащую причину именем, но и необходимость». Этот документ вышел из кругов пограничного магнатства, сторонников Збаражских и, вероятно, был отредактирован одним из братьев.

Борьба Кш.Збаражского против политики короля достигла ещё большего напряжения в 1619 – 1620 гг. в связи с началом 300-летней войны. Польша, связанная с Австрией договором 1613 г., оказалась втянутой в этот европейский конфликт на стороне Габсбургов. Отряды лисовчиков (нерегулярной конницы, возглавлявшейся во время войны с Россией А.Лисовским), посланные Сигизмундом III, помогли Габсбургам отразить осаду Вены, предпринятую чехами и венграми, и восстановить свою власть в Силезии. Такая политика была выгодна только Австрии и ни в коей мере не отвечала национальным интересам Польши. Кш.Збаражский сурово осуждал вмешательство короля в чешские дела, его прогабсбургскую, реакционно – католическую политику, подчеркивая свою веротерпимость. «Уже мы в большой степени в руках у австрияков. Поразмыслит император, зачем мы ему помогаем, и разобьет этих венгров и лютеран, а с другой

стороны английский и испанский короли займут Нидерланды, будет у нас вера католическая, но и неволя немецкая тоже».

Новый повод для атак на политику короля дало катастрофическое поражение польских войск в сражении с турками под Цецерой (1620 г.), в результате которого погибло почти все войско вместе с гетманом. Сейм 1620 г. вновь стал вопросом о виновниках катастрофы под Цецерой, указывая, что это закономерный итог всей внешнеполитической деятельности правительства и хотя при раздаче вакантных должностей Кш. Збаражский был вновь обойден (после смерти Жолкевского ожидали, что он получит булаву), это ослабило его энергию в борьбе за проведение своей программы. Назначенный вместе со своим братом в комиссию обороны, он развернул бурную деятельность. Большинство выступлений и предложений по обсуждаемым вопросам принадлежали Кшиштофу и Ежи Збаражским. Весь протокол сейма был заполнен их речами. Кшиштоф настоятельно требовал проведения мероприятия по обороне страны: «Я говорю как добрый гражданин, как шляхтич, дорожащий добродетелью, как Збаражский, а если быстро не решите вопросы обороны, погибнете в скором времени».

Сам он в числе других магнатов обязался обеспечить тысячу человек войска. Принятый на сейме закон о налогообложении для военных нужд, и весь план обороны от турецкого нашествия, который привел к Хотинской победе, был делом обоих братьев.

Характерно, что логика борьбы привела Збаражских в столкновение с духовенством. Речь шла о чрезвычайном налоге на духовенство, предназначенном на оборонные нужды. Все духовенство в сенате во главе с примасом упорно отказывалось дать свое согласие на взведение этого налога. Лицемерно – эгоистическая позиция высшей католической иерархии раскрылась полностью. Кш. Збаражский заклинал депутатов духовенства «достоинством королевского величества, спасением республики, безопасностью их самих, чтобы участвовали в оющем спасении Отчизны».

Предметом острых разногласий было также отношение к иезуитам. Во время правления Сигизмунда III влияние иезуитов на политическую и культурную жизнь Польши через чрезвычайно велико. Недаром его называли «иезуитским королем». Кш. Збаражский, провозглашая принцип полной религиозной терпимости, ненавидел иезуитов и всю политику контрреформации. Еще в 1607 г. он поставил свою подпись под инструкцией послам, принятой на луцком сеймике, которая выдвигала требование анулировать Брестскую унию и вернуть церковь под владычество константинопольского патриарха [14, 23].

Кш. Збаражский написал ряд произведений, направленных против иезуитов. Особенно следует отметить его памфлет «Об опустошении Вармии», где он с незаурядным остроумием обличал политику короля, руководимого иезуитами и показывал, какой вред приносит их вмешательство в политическую жизнь страны. Выступая против притеснений православной церкви, Збаражский писал: «Святой король Сигизмунд I строил церкви русские, как и храмы католические. Почему же Сигизмунд III не делает того же?» Какую выгоду ищет король от многих хлопот, которые взял на себя из-за русского народа? (имеется ввиду Брестская уния). Выгода в том, что поскольку нас славянских народов 18, все возлагают надежды на сохранение своей свободы на польских королей. Но теперь, когда начали чинить обиды русскому народу, стали они нашими врагами. Они предпочитают погибнуть на войне, съездить жен и детей, как делали в Смоленске, но не вступать не в какие соглашения с нами, своими братьями [15, 24].

Важной страницей в политической деятельности Кш. Збаражского было его посольство в Турцию для утверждения Хотинского мирного договора.

Осенью 1621 г. на территорию Речи Посполитой вторглась огромная турецкая армия во главе с Османом II. Сигизмунд III, не получив помощи от своих союзников – папы и Габсбургов, призвал на помощь украинских казаков, которые вместе с польским войском преградили путь неприятелю у Хотина, на Днестре. Защитники Хотина стояли насмерть. В течении месяца они героически отражали атаки превосходящих турецких сил. Понеся огромные потери, турецкая армия покинула поле боя. Осман II вынужден был согласиться на заключение мира с Польшей. Однако военно-феодалная верхушка Османской империи была недовольна результатами Хотинской войны и жаждала реванша. В январе 1622 г. в Стамбуле был совершен государственный переворот: Осман II и ряд крупных сановников были убиты и к власти пришла группировка, выступавшая за продолжение войны с Речью Посполитой. Новый визир Гюрджи враждебно настроенный по отношению к Польше, приказал удушить знатного пленника польского князя Корецкого, тем самым давая повод для срыва мира. Над Польшей нависла угроза новой войны с Османской империей. Необходимо было срочно утвердить Хотинский мирный договор, добиться его одобрения новым султаном. Выполнение этой ответственной и опасной миссии было поручено Кшиштофу Збаражскому.

Переговоры, как и ожидалось, были очень трудными. В ответ на требование Збаражского выполнения Турцией своих обязательств визир Гюрджи раздражался и переходил к угрозам. Но Кшиштоф последовательно и настойчиво добивался своей цели, защищая интересы своих граждан. Он приложил все усилия для освобождения польских пленников, находившихся в Турции со времени Цецеры. Когда потребовалась крупная сумма денег для выкупа, Кшиштоф, не колеблясь, ввел все свое серебро, золотые и серебряные вещи отправились на монетный двор и переправились в талеры [16, 29].

Следует отметить дипломатический талант Збаражского, его умение ориентироваться в сложной обстановке и использовать борьбу группировок в правящих кругах для решения поставленных задач.

Збаражському удалось установить связи со многими влиятельными сановниками, в том числе и среди непосредственного окружения визира. Он старался привлечь на свою сторону и султана, преподнося ей дорогие подарки. В своем дневнике Збаражский пишет, что «турки хорошо поддаются такому соблазну» [17, 33].

Польский посол не потерял выдержки даже тогда, когда на мушавре (на большем совете) было принято решение не утверждать мирный договор, а посла задержать.

В это время в Стамбуле вновь взбунтовались янычары, требуя уплаты жалования. Гюрджи, стремясь направить их ярость против Збаражского, заявил им, что задержка жалования вызвана отказом польского посла платить дань. Яркое и подробное описание этих драматических событий мы находим в поэме С.Твардовского «Знаменитое посольство». «Толпы разъяренных янычар собирались на улицах, угрожая кровавой расправой. Збаражский и его товарищи вооружились и взобрались на верх дома, чтобы дать отпор в случае нападения. Готовились дорого продать свою жизнь...Тревожная это была ночь, без сна. Но настроение у всех было боевое» [18, 36].

На рассвете гонец принес добрую весть. Вместо Гюрджи везиром стал Хусейн. Переговоры продолжились в более благоприятной обстановке.

Одним из важнейших вопросов, решения которого добивался Збаражский, был вопрос о предотвращении татарских набегов. Несмотря на то, что по условиям Хотинского договора, султан обязался избавить границы Речи Посполитой от татарских вторжений, татары продолжали грабить и разорять украинские и польские земли. Особенной агрессивностью отличались буджацкие татары под предводительством Кантемира, кочевавшие между Бугом и Днестром. Часто они совершали набеги через Молдавию, что обеспечивало им внезапность нападения и позволяло избежать встречи с польскими отрядами, размещенными на Руси. Запорожские козаки, не имея возможности предупредить татарские набеги, весьма активно действовали на Черном море, стараясь освободить угнанных в рабство людей.

Збаражский заявил протест визиру в связи с нарушением Хотинского договора и потребовал устранения из причерноморских степей ногайской орды и низложения инициатора этих походов мурзы Кантемира, который был удостоен высокой должности сирийского бейлербея. Турецкая сторона в свою очередь выдвинула претензии к Польше в том, что она разрешает запорожцам ходить в морские походы и грабить территорию Османской империи. Визир требовал пересечения действий казаков. На прямой вопрос визира Хусейна должен ли тот посылать войско против казаков, Збаражский ответил: «Если будешь удерживать татар, - не понадобится отправлять войско против казаков» [19, 39].

Во время обсуждения татарского вопроса на мушавре было принято решение, что обе стороны должны выполнять обязательство сдерживания как казаков так и татар, что нашло отражение в мирном договоре.

Кшиштоф Збаражский выполнил свою миссию. Он не только добился утверждения Хотинского договора, но и внес в него новые статьи, более детально регламентирующие отношения между двумя державами.

Однако значение миссии Збаражского не исчерпалось утверждением мирного договора. Збаражский представил сейму в 1623 г. чрезвычайно важных сочинения «Донесение о посольстве в Турцию» и реляцию «Об управлении Османской империей». В этих сочинениях не только излагался ход посольства и события, происходившие в Турции в тот период, но и содержались ценные сведения об особенностях политического строя Османской империи, структуре управления, состоянии вооруженных сил, делались важные выводы относительно внешнеполитического курса Польши.

В реляции «Об управлении Османской империей» Збаражский дал анализ внутреннего положения этой страны и заявил, что господствовавшие в Европе представления о могуществе Порты не соответствуют действительности. Збаражский показал постоянные смуты и раздоры в правящих кругах, разложение государственного аппарата, взяточничество и коррупцию, достигшие небывалых размеров, выдвижение на государственные должности не по заслугам, а тех, «кто больше даст денег», отметил польский посол и ослабление власти султана, невыполнение его указов.

Большое внимание Збаражский уделил характеристике вооруженных сил Османской империи. Он обстоятельно описал состав армии, её вооружение, порядки. Как уже, отмечалось, Збаражский был специалистом в военных вопросах, и это делает его сообщения особенно ценными. Збаражский утверждал, что численность янычарского войска гораздо меньше, чем указывалось в реестре, по его мнению она не превышала 10 тыс. Он отметил ухудшение состава войска, т.к. многие стали откупаться от воинской повинности. «Везир, идя на войну, больше денег собирал, чем людей. Набор войска проводился небрежно, только чтобы обеспечить его численность».

Збаражский указывал на слабую выучку воинов и плохое вооружение, постоянные бунты янычар. Причины этих негативных явлений в Османской империи он видел в «плохом правлении», наступившем после Сулеймана. «После Сулеймана едва ли не до настоящего времени правили государи ленивые и изнеженные, а именно Мехмед и Ахмед, которые величием своим любовались, но не интересовались, как выросло это величие». А так как вся целостность государства, незыблемость его порядков и обычаев охранялась султаном, то «перемена государя...должна была сказаться и на целостности государства».

Збаражский не обошёл вниманием и другие причины, лежащие в социально – экономической области. Он показал, что непрерывные войны и поборы привели к разорению и запустению многих территорий Османской империи. «Из-за запустения плохо обрабатываются земли, мало сеют, особенно в окрестностях Стамбула».

Збаражский считал, что одним из факторов слабости Османской империи является её многонациональный состав. В самом смешении народов и племён из разных частей мира, различных языков и религий образуется такая хаотическая смесь, которой нет ни в одной стране мира. Он указал на непрерывные восстания и волнения в провинциях Османской империи.

Возможно, Збаражский сгущал краски, сосредоточив внимание только на слабых сторонах Османской империи. Однако сделал он это с определённой политической целью: опровергнуть существующие представления о могуществе Османской империи и склонить общественное мнение в сторону проведения активной внешней политики в отношении Порты.

В заключении реляции Збаражский проанализировал и взвесил все факторы, способствующие сохранению мира с Турцией и препятствующие ему, и сделал вывод, что в будущем столкновении Польши с Османской империей неизбежно.

Обосновывая этот вывод, он указал на неустойчивость внутривнутриполитического положения Порты. Частые смены везиров могут привести к тому, что у власти вновь окажутся люди, агрессивно настроенные по отношению к Польше. Збаражский придавал значение и экономическим причинам непрерывных татарских набегов, поощряемых Турцией. Рабский труд был одним из устоев могущества Османской империи. Турки не могли отказаться от источника пополнения рабов, их вынуждала необходимость: «Если от татар не будут поступать все новые невольники, откуда возьмётся пополнение их богатств, которое они обеспечивают руками пленников?». Следовательно, прочного мира, по мнению Збаражского, от Османской империи и татар, ожидать нельзя, но победить их вполне возможно.

Реляция об обороне от татар, представленная на том же сейме, содержала детально разработанный проект реорганизации польской армии, которая должна была быть доведена до 16 тыс. Средства на содержание этой армии рекомендовалось получить за счёт повышения налогов на военные нужды.

Збаражский не сбрасывал со счетов и казачество. Он не требовал как другие магнаты, удаления казаков с Днепра. Напротив, считал, что нужно беречь силы казачества до времени, когда империя снова вступит в период потрясений. Тогда казаки должны будут «...всей своей силой ударить и уничтожить ту слабую армаду Черного моря, уничтожив которую, сумеют взять Константинополь, гнездо всего турецкого могущества».

Таким образом, критика правительства сочеталась у Кш. Збаражского с широкой инициативой реформ в политической и военной областях. Ему не удалось реализовать свои планы, но идея войны с Османской империей, как единственного способа положить конец татарским набегам, не прошла бесследно. Списки сочинений Кш. Збаражского ходили по рукам, его проекты находили немало сторонников среди польской шляхты. К этой идее обратился Владислав IV. Вступив на престол, он восстановил права православной церкви и стал готовиться к войне с Османской империей, собираясь привлечь к участию в ней запорожских казаков. Но неудача его планов привела к новому нападению Османской империи и захвату Подолии в 1672 г.

План борьбы с Османской империей было суждено осуществить лишь Яну Собескому, который в отличие от Сигизмунда III и его преемников пошел на союз с Россией, так как Османскую империю считал главным врагом Польши.

В 1683-1686 гг. Польша в союзе с Россией и Австрией нанесла Османской империи сокрушительный удар.

Литература

1. Krotki spisek obrony przeciwnego Turcom 1594; Dac czuli nie dac krolewica Wladyslawa na panstwo Moskiewskie; Sposob zniesienia lisowczikow Sposob o obronie tatarskiej; Koncept o Warmije; O panstwie Ottomanskiem i jego silach Zbrojnych.
2. Dobrowolska W. Mlodosc Yerzego i Krzysztofa Zbaraskich. – Przemysl, 1926, s. 15
3. Там же, с. 75.
4. Там же, с. 99-100.
5. Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazow. – Warszawa, 1959, s. 252.
6. Dobrowolska W. Mlodosc... 118.
7. Dobrowolska W. Ksiazeta Zbarascy w walce z hetmanem Zolkiewskim. – Krakow, 1930, s. 6-7.
8. Там же, с. 24.
9. Там же, с. 34, 35.
10. Там же, с. 47.
11. Там же, с. 61.
12. Там же.
13. Там же, с. 62.

14. Dobrowolska W. Młodość Yezego i Krzysztofa Zbaraskich. – s. 163-164.
15. Relacya nuncyazow apostolskich. T. II. Berlin, 1864, s. 156.
16. Twardowski S. Przewazna legacja. Poeze. – Krakow, 1861, s. 165.
17. Poselstwo Krzysztofa Zbarasriego do Turcyi w 1622 r. – Dzienik Wilenski, rok 1827, T. III. – Historia i literatura, s. 238, 257-258, 343.
18. Twardowski S. Przewazna legacja. S. 147.
19. Poselstwo Krzysztofa Zbarasriego do Turcyi w 1622 r. – s. 349.
20. O panstwie Ottavomskiem i jego silach zbrojnych. – Studia i materialy do historii wojskowosci. T. VII, cz. I. – Warszawa, 1961, s. 344.
21. Там же, с. 339
22. Там же, с. 336
23. Там же, с. 337-339
24. Там же, с. 335
25. Там же, с. 343
26. Там жею
27. Там же, с. 345.
28. Там же, с. 344-345.
29. Там же, с. 346.
30. Podgorodecki L. Wladyslaw IV. – Warsz., 1974, s. 158-159.

В статті розглядається діяльність видного політичного діяча Польщі XVI в. Кш. Збаразського, який очолював опозицію королю Сигизмунду III, протиставляючи його політиці власну програму.

The article deals with the activity of the prominent political leader of Poland in the XVI th century, K. Zbarazsky, who headed the opposition to King Sigizmund III by contrasting his own programme to the King's policy.

УДК 94(460)“06/09”:930.2(5-15)“08/09”

Крюков В.Г.

ІСПАНІЯ В СИСТЕМІ ЗВ'ЯЗКІВ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ АРАБСЬКИХ РАННІХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ

Відібрано й систематизовано інформацію арабських географічних та історичних творів IX-X століть про немусульманське населення Іспанії. Проаналізовано фрагменти тих текстів історичних джерел, які містять інформацію про ранньосередньовічну Іспанію. Виявлено особливості уявлень вчених Арабського халіфату про “іспанців”, галісійців, басків та гасконців

Протягом майже восьми століть історії середньовічної Європи Іспанія являла собою ту країну, в якій відбувалося найбільш активне протистояння християнської й мусульманської цивілізацій. Ця обставина визначила мету даного дослідження – визначити сутність етноісторичних процесів, які відбувалися на Піренейському півострові в період раннього середньовіччя з позицій представників мусульманської ранньої середньовічної цивілізації.

Найбільш рання в арабській середньовічній писемній традиції згадка про Іспанію міститься у творі астронома другої половини IX століття Абу ал-‘Аббаса Ахмада ібн Мухаммада ібн Касира ал-Фаргані. В описі “п’ятого клімату Землі” / *الأخاميس الأقليم* / цей автор називає “країну ал-Андалус” / *الأندلس* / [13, р. 38]. Даний етнонім являє собою арабську форму латинського терміна “vandalus” – етнічної назви германського варварського племінного союзу вандалів, який в 409 році просунувся з Паннонії через Галлію до Піренейського півострова, а звідти до Північної Африки. Щодо значення цього терміна, то в арабських писемних джерелах IX-X століть він означав мусульманські володіння на Піренейському півострові [10, s. 81-82].

Що стосується політичного статусу мусульманської Іспанії відносно Арабського халіфату, то після завоювання арабами під 716 рік південної та центральної частин Піренейського півострова [3, с. 25-28; 14, р. 371-373; 9, I, р. 8-34], їхні володіння в названому регіоні протягом наступних 40 років пробували у безпосередній підлеглості намісникам Омейядських халіфів у Північній Африці [3, с. 28-32; 9, I, р. 34-53]. Однак в 756 році останній представник скинутої в Арабському халіфаті династії Омейядів ‘Абд ар-Рахман I запровадив свою владу на Піренейському півострові й заснував незалежний від династії Аббасидів Кордовський емірат, а в 912 / 913 році кордовський амір ‘Абд ар-Рахман III прийняв титул халіфа, перетворивши таким чином свою державу на Кордовський халіфат [3, с. 53].

Що стосується романізованого тубільного населення Кордовського емірату, то його етнічна назва *الإسبانيان*, тобто “іспанці”, вперше згадується у творі арабського географа другої половини IX століття Абу ал-Касима ‘Убайд Аллаха ібн ‘Абд Аллаха ібн Хурдазбіха. Етнічне походження тих “іспанців” Ібн Хурдазбіху не було відоме, й тому він ототожнив даний етнос з жителями іранського міста Ісфахан. Отже, очевидно те,

що дане ототоження є явно надуманим й обгрунтованим лише схожістю звучання й написання етнічної назви тубільного населення домусульманської Іспанії *الإسبانيان* з топонімом *إصْبَهَان* [7, р. 90]. Як бачимо, нестача конкретної інформації про етнічну належність “іспанців” змусила Ібн Хурдазбіха вдатися саме до народної етимології у визначенні походження назви, яка означає даний етнос. Взагалі, аналіз текстів твору Ібн Хурдазбіха виявляє низький рівень поінформованості цього автора відносно до-мусульманської доби ранньої середньовічної історії Іспанії. Зокрема, йому було відоме власне ім'я останнього короля вестготської Іспанії Родеріка / *لُدْرِيْقُ* /, але титул того правителя означається терміном *الْأَنْدَلُسِيُّ مَلِكٌ*, тобто “володар ал-Андалуса”. Отже, назва Вестготського королівства в Іспанії також не була відома Ібн Хурдазбіху, й тому він означив цю державу назвою, яка уживалася для означення Кордовського халіфату. Дійсно, етнонім, що означав вестготів-тервінгів, в творі Ібн Хурдазбіха взагалі відсутній.

Цікавою є згадка Ібн Хурдазбіха про те, що серед тих невольників, які постачалися з Кордовського емірату на ринки мусульманського Сходу, “невільниць” / *الْخَوَارِي* /, означених терміном *الْأَنْدَلُسِيَّات* [7, р. 92]. Через те, що названий термін є арабською множини відносного прикметника жіночого роду *الْأَنْدَلُسِيَّة*, тобто “андалуська”, виходить, що в даному випадку йдеться про жительниць саме Кордовського емірату. Такими могли бути романо-мовні християнки, тому що з-поміж них бралися невольниці, які надалі вивозилися до областей мусульманського Сходу. Таким чином, арабський прикметник чоловічого роду *الْأَنْدَلُسِيُّ*, тобто “андалуський”, який виявляє належність до Кордовського емірату, означав загальну сукупність всього населення цієї держави, і в тому числі тубільних романізованих жителів-християн. На користь висловленого припущення свідчить також згадка Ібн Хурдазбіха про “андалуську” / *الْأَنْدَلُسِيَّة* / мову. Висловлено міркування, що ця мова означає “*espagnole*”, кастильський діалект латині [7, р. 114, 153]. Але деякі дослідники вважають, що йдеться про “*toman hispanique*”, тобто про сукупність піренейських діалектів латині, якими розмовляло християнське населення Кордовського емірату. Саме з цих діалектів склалася іспанська мова [9, III, р. 185; 11, I, s. 121].

В іншому місці твору Ібн Хурдазбіха міститься легенда про два будинки, які знаходилися в “місті володарів ал-Андалуса” [7, р. 156-157]. Тут цікавою є інформація про ті суперечності, які виникли між королем Родеріком та єпископами й дяконами з приводу доцільності відчинення дверей будинку, в якому знаходилися привістки завоювання вестготської Іспанії арабами. Дана інформація може деякою мірою характеризувати взаємостосунки між королем та представниками церковної адміністрації, яка набула значної ваги у державному апараті королівства тервінгів [3, с. 22-25]. Зауважимо при цьому, що завоювання арабами вестготської Іспанії уявлялося Ібн Хурдазбіху як покарання населення названої держави за порушення ним заборони відносно відчинення дверей царівного будинку.

Наведена в творі Ібн Хурдазбіха легенда була запозичена арабським географом початку X століття Абу Бакром Ахмадом ібн Мухаммадом ібн Ісхаком ал-Хамадані [4, р. 82-83], а також пізнішим автором анонімного твору X століття *الزَّيْرَانِيُّ* “Звістки часу”. Останній зосередив інформацію про вестготську Іспанію в окремому розділі свого твору, який має назву *الْأَنْدَلُسُ مَمْلَكَةٌ*, тобто “Царство ал-Андалус” [17, ص. 73-74]. В даному розділі також відсутні будь-які назви, що означають населення до-мусульманської Іспанії. Однак згадки автора “Звісток часу” про язичницькі храми жителів даної країни, в яких знаходилися “ідоли, призначені зіркам” / *فِي هَيْكَلِهِمْ أَصْنَامٌ لِلْكَوَاكِبِ وَ* /, про сприйняття християнства / *رَوَّاءُ النَّصْرَانِيَّةِ عَنْ ذَلِكَ وَ تَنَصَّرَتْ* /, а також про те, що “вони мали знання й мудрощі” / *حِكْمٌ كَانَتْ لِهِمْ مَعْرِفَةٌ وَ* /, свідчать про те, що цей автор розумів під згаданими жителями саме романське населення до-мусульманської Іспанії, яке зберегло елементи античної культури. Також важливим є повідомлення про те, що останній король вестготської Іспанії Родерік “був не з числа сім’ї володарів” / *مِنْ أَهْلِ الْمَلِكِ يَكُنْ* / основного складу населення країни. Отже, можна припустити, що автор досліджуваного твору, незважаючи на відсутність конкретної інформації про вестготів-тервінгів, мав певні уявлення про гетерогенний характер етнічного складу населення до-мусульманської Іспанії.

В творах арабського вченого половини X століття Абу ал-Хасана Алі ібн ал-Хусайна ібн Алі ал-Мас’уді “іспанці” / *الإسبانيان* / згадуються в переказі подій арабського завоювання Іспанії [12, I, р. 359-360; 8, р. 333], в переліку північних народів – нащадків біблейського Яфета [12, I, р. 78-79, III, р. 66] та в розповіді про соколине полювання Родеріків [12, II, р. 280-281]. Цей автор уявляє “іспанців” як етнос, який зник внаслідок завоювання Іспанії арабами, був добре відомий тим мусульманам, які заселили названий регіон. Згідно з ал-Мас’уді, до арабського завоювання “іспанці” мали своє царство в місті Толедо / *طَلَيْطِلَةَ* /, а їхні володарі, разом з останнім, мали ім’я “Родерік”. Останнього ж Родеріка ал-Мас’уді уважав за галісійця. Отже, зважаючи на те, що, на відміну від попередніх авторів, у творах ал-Мас’уді згадується етнонім *غُوطِثٌ*, означаючий готів [8, р. 333], можна твердити, що значення етноніму *الإسبانيان* в даному випадку не поширюється на вестготів-тервінгів, а обмежується означенням тубільного романського населення до-мусульманської Іспанії.

На відміну від повідомлень про романське населення вестготської Іспанії, інформація досліджуваних нами писемних джерел про супротивні Кордовському халіфату християнські етноси Піренейського півострова містяться в сюжетах, де відображена сучасна авторам цих джерел ситуація в цьому регіоні. У період, що розглядається, в північних гірських районах Піренейського півострова існували християнські державні утворення, а саме королівство Астурія та графства Наварра й Арагон, які захистили або здобули свою незалежність в запеклій боротьбі з арабами й франками, які на початку IX століття захопили північно-західну частину Піренейського півострова. Саме ці державні утворення були попередниками майбутньої

Іспанської держави, більшу частину території якої ще треба було вибороти протягом наступних століть у арабо-мусульман тривалою боротьбою [5, р. 410, 423; 1, с. 116-139; 2, с. 39-43, 50-96].

Найбільш численними й докладними є повідомлення про галісійців / *الْجَلَالِقَة* /. Перша згадка про даний етнос в арабській ранній середньовічній писемній традиції міститься в творі арабського географа й історика кінця IX – початку X століть Ахмада ібн Абу Йа'куба ібн Джа'фара ібн Вадхіха ал-Катіба ал-'Аббасі. Згідно з цим автором, галісійці – одне з племен язичників / *النَّيْرَك* /, територія розселення яких є протилежною відносно міста Меріда / *مَارِدَة* / [6, р. 354]. Отже, дане повідомлення орієнтує на північний захід Піренейського півострова.

Більшість порізаних згадок про галісійців, які містяться в творах ал-Мас'уді, виявляються в переліках сусідніх з Кордовським еміратом й ворожих йому народів [12, III, р. 77-78; 8, р. 333], в описах збройних конфліктів та війн, які відбувалися в досліджуваній період на півночі Піренейського півострова [12, I, р. 360. 363, II, р. 16, 64], а також у розповідях про генеалогічне походження, релігійні вірування та етнічну належність населення Західної Європи [12, I, р. 360, III, р. 75; 8, р. 180-182]. До того ж, ал-Мас'уді згадав не лише народ, але й “землю Галісію” / *جَلِيْقِيَة أَرْضُنْ* /, на якій розташовувалося царство галісійців [12, III, р. 83], яке належить ототожнити з Астуро-Леонським королівством. На користь цього ототожнення свідчить інформація, що міститься у “Розповіді про [країни] франків й галісійців, про їх царів, та про те, що межує з тими країнами” [12, III, р. 72-75]. В даній “Розповіді” у якості правителів галісійців називаються королі Альфонсо III Великий (866-910 рр.), / *أدْفُونْسُ* / Ордоньо II (914-924 рр. / *أَرْدُونُ* /, та Раміро II Леонський (932-950 рр.) / *رُدْمِيرُ* /.

Якщо систематизувати інформацію про галісійців, яка міститься в творах ал-Мас'уді, то можна визначити конкретні уявлення цього автора про даний етнос. Отже, ал-Мас'уді уважав галісійців за народ, який разом з іншими “жителами півночі” має походження від Яфета, сина Ноя. Галісійці належать до так званих “франкських родів” / *الْأَفْرَنْجِي أَجْناسُ* /, тобто до західно-європейського угруповання романізованих етносів. Вони, як і франки, сповідують християнство західного обряду / *بِأَفْرِيْقِيَة* / й покірні “правителю Риму” / *الرُّومِيَة صَاحِبُ* /, тобто Папі Римському [11, II (I), s. 64]. Особливо відзначається войовничість галісійців, які проваджують війни не лише з Кордовським халіфатом, але також з франками й басками [12, I, р. 360, III, р. 72]. При цьому визнається, військова перевага галісійців над франками та іншими сусідніми народами. У зв'язку з цим особливою докладністю відрізняється повідомлення про збройний конфлікт між 'Абд ар-Рахманом III й Раміро II Леонським, який відбувся у 939 році.

У творі сучасника ал-Мас'уді, географа “класичної школи” Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, напсаному десь поміж 930 й 933 роками, галісійці згадуються в описах мусульманської Іспанії та сусідніх з нею народів [16, р. 37, 41, 43-44], Візантії [16, р. 8-9], та народів, що замешкували землі, розташовані в західній частині Середземномор'я [16, р. 44]. Що стосується етнічної спорідненості галісійців з іншими європейськими народами, то ал-Істахрі уважав їх за частину етнічної спільності, яка заселяла територію Західної Європи, що простягалася з заходу на схід від західної частини Середземного моря до земель балканських слов'ян, та відрізнялася від інших європейських етносів своїм зовнішнім виглядом. Водночас з тим ал-Істахрі виділив галісійців через темний колір їхнього волосся у окрему спільність, звану “рід візантійців” / *الرُّوم صِنْفُ* /. Згадавши про те, що галісійці за релігійними віруваннями є християни, цей автор назвав даний етнос найбільш чисельним серед християнських етнічних спільностей північної частини Піренейського півострова.

Згідно з повідомленням ал-Істахрі, землі країни галісійців розташовані поміж узбережжям Атлантичного океану й країною басків [16, р. 37, 41]. Прилеглими до країни галісійців називаються такі області Кордовського халіфату, як Сантарен / *سَنْتَرِينُ* /, Меріда / *مَارِدَة* /, Гвадалахара / *الْحِجَارَة وَدِي* /, й Толедо / *طَلَيْطَلَة* / [16, р. 37, 43-44]. При цьому ал-Істахрі уважав, що правитель галісійців пробуває в місті Овьєдо / *أَبِيَطُ* /, а Самору / *سَمُورَة* / він назвав містом, розташованим поблизу від володінь Кордовського халіфату. Належить також відзначити, що наведені ал-Істахрі описи кордонів країни галісійців з мусульманською Іспанією відповідають тим північним межам Кордовського халіфату, які стабілізувалися під половиною IX століття [10, s. 81]. Повідомлення ал-Істахрі про активне втручання галісійців у боротьбу іспанських Омейядів з 'Умаром ібн Хафсуном належить співвіднести з періодом 880-928 років [3, с. 45-48].

В творі іншого представника “класичної школи” арабської ранньої середньовічної географічної науки, Абу ал-Касима Мухаммада ібн Хаукала ан-Насібі, написаному в другій половині X століття, більшість повідомлень про галісійців запозичена з твору ал-Істахрі. Серед інших даних можна визначити такі, що містяться в описах Піренейського півострова та його населення, Середземного моря / *الرُّوم بَحْرُ* /, та кордонів Візантійської імперії / *الرُّومُ* / [15, р. 41-42, 74-76, 81, 128, 133-134].

Згідно з Ібн Хаукалом, країна галісійців розташована на узбережжі Атлантичного океану / *الْمَغْرِبُ بَحْرُ* / в тій частині Піренейського півострова, де останній з'єднується з материком “меншою своєю частиною”. Саме поміж Галісією та Середземним морем знаходиться східна частина Піренейського півострова, а Середземне море розташовується на південь від території Галісії / *جَلِيْقِيَة* /. Значна кількість галісійців мешкає на землях, розташованих на північ від міста Самора. Але найбільшим містом галісійців є Леон / *لِيُونُ* /. Саме в сому місті пробуває правитель їхньої країни.

Що стосується взаємин між галісійцями та Кордовським халіфатом, то Ібн Хаукал уважав перших за найсильніший, наймогутніший та найбільш непокірливий народ серед сусіднього з останнім християнського

населення північної частини Піренейського півострова. Саме тому, згідно з названим автором, Гвадалахара являє собою осередок “священної війни” / جَدَا /, й з боку Галісії арабо-мусульмани захоплюють полонених для наступного їх вивозу до Північної Африки / الْمَغْرِب / та до Єгипту / مِصْر /.

У порівнянні з повідомленнями про галісійців, про інші християнські етноси, які заселяли північну частину Піренейського півострова, арабські писемні джерела IX-X століть містять значно меншу за обсягом ступенем докладності інформацію. Найбільш рання в арабській писемній традиції згадка про басків / الْبَسْكَان / міститься в творі ал-Йа'кубі [6, р. 355]. Цей автор навів дані про релігійні вірування басків та про географічне розташування їхньої країни. Зокрема, згадка про те, що землям “язичників” / الْأَشْرِك / басків є протилежним місто Тудела / تُطَيْلَةَ /, орієнтує на населені басками області Васконсія й Алава.

ал-Мас'уді згадує басків / الْوَشْكَانَ، الْوَشْكَانِ، الْوَشْكَانِ / у описах збройних конфліктів та війн, які точилися між арабо-мусульманами та сусіднім їм християнським населенням Піренейського півострова [12, I, р. 360-361], та в повідомленнях про етнічну спорідненість населення Західної Європи [8, р. 181-182, 333]. Отже, виявляється, що цей автор уважав басків за великий народ, який входив до складу “франкської” етнічної спільності. Згідно з цим автором, баски мають свого царя й воюють не лише з Кордовським халіфатом, але також з сусідніми християнськими народами, зокрема з галісійцями й франками. У останньому твердженні відобразився той факт, що баски, які оселяли, окрім областей Васконсії й Алави, також і Наварру, мали збройні конфлікти як з Кордовським халіфатом, так і з Франкською державою та Астуро-Леонським королівством [2, с. 42, 85]. Однак під час згаданого збройного конфлікту Раміро II Леонського з 'Абд ар-Рахманом III баски були союзниками першого.

У творі ал-Істахрі баски / الْبَسْكَانِ / згадуються в описах північних меж Кордовського халіфату, та в розповідях про етноси, які заселяли північну частину Піренейського півострова [16, р. 37, 41, 43]. Саме цей автор навів найбільш докладну інформацію про географічне розташування країни басків. Згідно з його повідомленнями, ця країна знаходилася поміж земель, заселених галісійцями й гасконцями, а Сарагоса / سَرَسُنْطَةَ /, Тудела / تُطَيْلَةَ / й Ларіда / لَارِدَةَ / являли собою прикордонні з володіннями басків області Кордовського халіфату. Відзначається також й те, що баски сповідують християнство. Незважаючи на те, що вони поступаються перед галісійцями у чисельності, баски відрізняються відважністю.

Етнічна назва الْجَاسِقِيسُ, яка означає гасконців, уперше зустрічається в творі ал-Йа'кубі [6, р. 355]. Зокрема, цей автор повідомив, що місто Уеска / وَشَقَّةُ /, розташоване на північ від міста Тудела, протилежного заселеним гасконцями землям, межує з тими останніми “з боку Франкської держави” / الْأَفْرَنْجِيَّةُ /. Дана згадка орієнтує на територію, розташовану між франкською Іспанською маркою й володіннями басків. Однак можливе також й те, що у даному випадку йдеться про якусь частину самої Іспанської марки [10, s. 83]. Ібн Ісхак ал-Хамадані згадав, що гасконці / شَعْلَبَانِيَّةُ / межують з півночі з Кордовським халіфатом й “живуть поблизу від моря” [4, р. 87].

Що стосується Ал-Мас'уді, то він повідомив про належність гасконців / الْجَاسِقِيسُ / до “франкської” етнічної спільності та згадав про те, що вони сповідують християнство й покірні Папі Римському. Гасконці межують з Кордовським халіфатом й воюють з ним. Отже, повідомлення ал-Мас'уді мають досить загальний характер.

У творі Ал-Істахрі інформація про гасконців / عَلْجَسَنْجَانِ / обмежена лише повідомленнями про географічне розташування їхньої країни, та про їхні взаємини з Кордовським халіфатом [16, р. 37, 41, 43]. Отже, він повідомив про те, що області, заселені гасконцями, розташовані поміж країною басків й франкською Іспанською маркою. Дані області являють собою “країну війни” / الْأَخْرَبِ دَارُ / з християнами, але самі гасконці через те, що вони чинять менше лиха мусульманам, є є перепорою між Кордовським халіфатом й Франкською державою.

Повідомлення про гасконців були запозичені Ібн Хаукалом. Однак є цікавим власне повідомлення останнього про те, що галісійці являють собою “рід лангобардів” / الْأَنْكَبَرِيَّةُ /. Імовірно те, що Ібн Хаукал, ґрунтуючись на поінформованості про відмінності, які мали гасконці порівняно з власне франками, ототожнив їх з населенням Північної Італії, яке входило до складу “держави Лотаря” / Regnum Lotari /.

Ґрунтуючись на аналізі повідомлень арабських писемних джерел IX-X століть про не-мусульманське населення ранньосередньовічної Іспанії, можна констатувати, що досліджувана нами інформація про романізоване населення до-мусульманської Іспанії та про християнські етноси Північної Іспанії названого періоду, значно відрізняється за відмітними ознаками. Зокрема, етнонім “іспанці” означав романо-мовне населення вестготського королівства в Іспанії, яке зникло внаслідок завоювання тієї країни арабами. При цьому звертається увага на етнічне походження, релігійні вірування, успадкування елементів античної культури та на суперечності між цим населенням й королем-чужинцем Родеріком. Що стосується романського християнського населення Кордовського халіфату, то на нього значення названого етноніму не поширюється. Виявлено, що дана етнічна спільність уважалася лише за частину гетерогенного за етнічним складом населення Кордовського халіфату. Звістки про “іспанців” ґрунтуються на книжковій традиції, певна їх частина має легендарний характер.

Що стосується інформації про християнські етноси північної частини Піренейського півострова, зокрема про галісійців, басків та гасконців, то більша її частина є вірогідною, конкретною й докладною. Вона походить від часів життя авторів досліджуваних творів, й була запозичена зі свідчень очевидців, поінформованих про стан в християнських державних утвореннях Північної Іспанії. Певна ж частина

інформації ал-Мас'уді про галісійців була запозичена цим автором з “Книги” / كِتَابُ / єпископа міста Герони / جُرْنُدَة /, званого “Годомар” / غُدْمَارُ /, дарованій наступнику престолу Кордовського халіфату ал-Хакаму ібн ‘Абд ар-Рахману [12, III, р. 69-70].

Змістовну основу досліджуваної інформації складають повідомлення про належність даних етносів до спільностей Західної Європи, релігійні вірування, географічне розташування їхніх країн, наявність в тих країнах володарів, а також про взаємини з Кордовським халіфатом. Отже, галісійці, баски та гасконці уявлялися авторам арабських писемних джерел IX-X століть насамперед як реально діючі на політичній арені сучасної їм Іспанії етнічні спільності, які являють собою ворожу й грізну воєнно-політичну, що протистояла Кордовському халіфату.

Скорочення

BGA. – Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje. – Pars I-VIII. – Lugduni Batavorum, 1870-1894.

СМН. – The Cambridge Medieval history / Planned by J.V. Bury. – Cambridge, 1936.

Література

1. Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании / Перевод с испанского Е.А. Владковой, О.М. Гармсен; ред. С.Д. Сказкин, Я.М. Свет. – Москва, 1951.
2. Корсунский А.Р. История Испании IX-XII веков (Социально-экономические отношения и политический строй Астуры-Леонского и Леона-Кастильского королевств). – Москва, 1976.
3. Уотт У.М., Какиа П. Мусульманская Испания. – Москва, 1976.
4. Compendium libri Kitab al-Boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhani // BGA. – Pars V.
5. Germany and the Western empire / Edited by H.M. Gwatkin, J.P. Whitney, J.R. Tanner, C.W. Previté-Orton // СМН. – Volume 3.
6. Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // BGA. – Pars VII.
7. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh // BGA. – Pars VI.
8. Kitab at-tanbih wa'l ischraf auctore al-Masudi // BGA. – Pars VIII.
9. Lévi Provençal E. Histoire l'Espagne Musulmane. – Volume I-III. – Paris, 1950-1953.
10. Lewicki T. Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich // Slavia Antiqua : Rocznik, poświęcony starożytnościom słowiańskim / Organ katedry archeologii polski uniwersytetu Poznańskiego. – T. 8. – Poznan ; Wrocław, 1964. – S. 61-124.
11. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Z prac Kierownictwa Badań nad początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcją Gerarda Labudy. – T. I, t. II (część I), t. II (część II). – Wrocław; Kraków, 1956, 1969, 1977.
12. Maçoudi Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. – Volume I-IX. – Paris, 1869-1877.
13. Muhammedis Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant. – Amstelodami, 1669.
14. The rise of the sarracens and the foundation of the Western empire / Edited by H.M. Gwatkin, J.P. Whitney // СМН. – Volume 2.
15. Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae Abu' Kasim ibn Haukal // BGA. – Pars II.
16. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // BGA. – Pars II.
17. حَتْفَى مَطْبَعَةَ عَبْدِ الْحَمِيدِ أَحْمَدَ... بَيْنَ عَلَى الْمَسْعُودِي الْحَسِينِ سَنَ عَلَى بِنِ تَصْنِيفِ أَبِي الْخ... عَجَائِبُ الْبُلْدَانِ الْجَنَّتَانِ وَ مَنْ أَبَادَهُ الزَّمَانُ أَحْبَارُ. م 1348 / 1938 هـ، الْقَاهِرَة

The information by arabic geographical and historical works of the IX-X centuries about unmoslem population of Spain is selected and systematized. The contents of historical sources texts' abstracts, which contains the information about medieval Spain is analysed. Peculiarities of notions by erudites of Arab State about “Spaniards”, Galicians, Basques and Gascons are revealed.

Обрана и систематизирована информация арабских географических и исторических сочинений IX-X веков о немусульманском населении Испании. Проанализированы фрагменты текстов исторических источников, содержащие информацию о раннесредневековой Испании. Выявлены представления ученых Арабского халифата об “испанцах”, галисийцах, басках и гасконцах.

ПЕРШІ ЕКСПОРТНІ ПОСТАВКИ ЛУГАНСЬКИХ ТЕПЛОВОЗІВ

У статті на фактичному матеріалі висвітлено історичне значення виходу перших луганських тепловозів на міжнародні ринки. Розглянуті чинники, які зумовили стрімке зростання експортного потенціалу Луганського тепловозобудівного заводу у 60-х рр. минулого століття

Історія локомотивобудування починається у 1833 р., коли батько та син Черепанови побудували перший у Росії паровоз. На протязі понад 100 років паровоз удосконалювався, зростала його потужність. У той же час економічність паровозу залишалася недостатньою, що стимулювало роботи по створенню локомотивів нового типу – тепловозів.

Вперше в Україні проектування та серійне виробництво магістральних тепловозів розпочалося у місті Харкові, де на заводі транспортного машинобудування ім. Малишева у березні 1947р. був збудований магістральний тепловоз ТЕ1, у 1948 р. – двохсекційний магістральний тепловоз ТЕ2, а у 1954 р. – більш потужний двохсекційний тепловоз ТЕ3, він став найбільш поширеним на залізничному транспорті локомотивом. На підставі досвіду виробництва та експлуатації названих локомотивів урядом країни було поставлене завдання про більш широке впровадження тепловозної тяги на залізничному транспорті. Провідну роль у вирішенні цього завдання відіграв Луганський паровозобудівний завод (19 жовтня 1956р. перейменованій у тепловозобудівний), на якому вже у лютому 1956 р. був побудований перший магістральний тепловоз ТЕ3, а з початку 1957 р. розпочалося його серійне виробництво [1, 2]. Приблизно в цей час починають активно формуватися різноманітні форми зовнішньоекономічних зв'язків Луганського тепловозобудівного заводу з іншими країнами світу, у тому числі експортні поставки обладнання та запасних частин, навчання іноземних спеціалістів, передача технічної документації.

У 1956-1957рр. для залізниць Індії завод виготовив партію паровозних котлів. Китаю поставлялись залізничні транспортери, гальмове обладнання, запасні частини до паровозів. Сільськогосподарські машини та гальмове обладнання також поставлялись до Угорщини, Польщі, Німеччини, Болгарії, Монголії, Куби та інших країн світу.

У 50-х рр. ХХ ст. керівники промисловості та спеціалісти з Китаю на заводі вивчали досвід організації конструкторської діяльності. До Китаю також була передана технічна документація на паровози, які виготовлялись у Луганську. Молоді спеціалісти та практиканти з Індії вивчали основні вузли перших тепловозів та навчалися водінню тепловозів по залізничних коліях [2].

Різні аспекти міжнародного співробітництва Луганського тепловозобудівного заводу з іншими країнами світу у тій чи іншій мірі висвітлені у відомих книгах “Вірність традиціям” Г.В. Жданова (1981 р.) [2] та “Луганські локомотиви: люди, роки, факти” (1996 р.) [3]. Більш змістовно плідна діяльність конструкторів Луганського тепловозобудівного заводу по розробці експортних модифікацій тепловозів на протязі 50-90-х рр. ХХ ст. відображена у виданні “Творці нової техніки” Буянова О.Ф. (2005 р.) [4]. У той же час бракує праць, де з системних позицій було б висвітлено історичне значення виходу перших луганських тепловозів на міжнародні ринки. Тому автори вважають доцільним детальніше проаналізувати основні чинники, які зумовили стрімке зростання експортного потенціалу Луганського тепловозобудівного заводу у 60-х рр. минулого століття, та висвітлити роль окремих особистостей у цьому процесі, що й є метою даної статті.

У 1958-1959 рр. Луганський завод вперше виходить на міжнародний ринок зі своєю основною продукцією – тепловозами, коли до Індії на Бхілайський металургійний комбінат було поставлено 40 тепловозів типу ТЕВ потужністю 750 кінських сил [2-4]. Всі конструкторські роботи по розробці тепловозу проводилися під керівництвом головного конструктора заводу Шаройко П.М., а пізніше Турика М.А. Для впровадження в експлуатацію тепловозів ТЕВ в Індію були відряджені спеціалісти заводу на чолі з інженером Майським В.С. Тепловоз ТЕВ відіграв важливу роль у розвитку експортного потенціалу Луганського тепловозобудівного заводу, ставши першим тепловозом власної конструкції, побудованим на експорт.

На початку 1960-х рр. Луганський завод мав вже досить міцну технічну базу для випуску тепловозів, а також досвід поставки тепловозів за кордон, зокрема до Індії. Тому цілком закономірно, що у 1963 р. на офіційному рівні затверджується технічний проект нового магістрального тепловозу типу М62, призначеного для експортних поставок. Технічний проект цього тепловозу розробили конструктори бюро перспективного проектування відділу головного конструктора під безпосереднім керівництвом головного конструктора Коняєва О.М., його заступника Степанова В.Р. та начальника бюро Майського В.С.

Тепловоз типу М62 потужністю 2000 кінських сил призначений для роботи як з вантажними, так і з пасажирськими поїздами зі швидкістю до 100 км/год. Перші тепловози типу М62 почали поставлятися до Угорщини з 1965р. і вже через кілька років виконували майже половину всіх перевезень залізничним транспортом цієї країни. Один із керівників Міністерства шляхів сполучення та зв'язку Угорщини тих часів назвав тепловози М62 „добрими послами” [5]. На протязі першого року випуск локомотивів цієї серії зріс майже в 1,7 рази. Починаючи з 1966 р. численні модифікації тепловозу М62 почали поставлятися до

Чехословаччини, Польщі, Німеччини, КНДР, Куби, Монголії. “Популярність тепловоза типу М62 не прийшла сама по собі. Вона була закладена у вдалій конструкції та підтверджена надійністю в експлуатаційних умовах на залізницях як західноєвропейських країн, так і нашої великої країни” [4, 6].

Таким чином, тепловоз М62, розроблений власними зусиллями конструкторів і технологів Луганського тепловозобудівного заводу, став популярним у різних країнах світу. Про це свідчить також той факт, що навіть у 90-х рр. ХХ ст. названий локомотив мав замовників на заводі. Впровадження у виробництво тепловозу М62 супроводжувалось удосконаленням структури підрозділів та служб заводу. В конструкторському відділі було створене спеціальне бюро по проектуванню технологічних кузовів. Всі спеціалізовані бюро приймали активну участь у розробці робочих креслень, використовуючи численні вузли та деталі серійного тепловозу ТЕ3 та 2ТЕ10Л. Було створено багато нових ділянок, де виготовлялись деталі та вузли в експортному виконанні. Прийому готової продукції на експорт здійснювала спеціально створена служба. Напружена робота проводилась по обкатці експортних тепловозів. У зв'язку з поставками тепловозів на експорт спеціалісти, провідні конструктори заводу виїздили за кордон для вирішення технічних питань. Серед них Коняєв О.М., Степанов В.Р. Осіпов С.В., Буянов О.Ф., Турік М.А., Кирилов Ю.Г., Майський В.Є. та багато інших спеціалістів. Працездатність перших експортних тепловозів в значній мірі залежала від компетентності працівників сервісу за кордоном, підбір яких здійснювався на підставі ділових якостей працівників заводу [4].

Перший вдалий досвід експлуатації тепловозу М62 надихнув заводських конструкторів на нові проекти тепловозів. У 1967 р. Луганський тепловозобудівний завод одержав пропозиції від іноземних замовників на розробку нових потужних тепловозів, базовою моделлю для яких став тепловоз типу ТЕ109. Цей тепловоз був розроблений з урахуванням можливого збільшення його потужності до 4000 кінських сил. На тепловозі ТЕ109 вперше у вітчизняному тепловозобудуванні була використана електрична передача змінно-постійного струму та новий чотиритактний дизель Коломенського заводу. При розробці цього тепловозу велика увага приділялась забезпеченню високого рівня технологічності його вузлів. Іноземні замовники вимагали також встановлення економічного дизеля, електродинамічних гальм, системи опалення пасажирського поїзда [4, 6, 7].

Дослідний зразок тепловоза ТЕ109 був показаний на ювілейній виставці “Техніка залізниць СРСР” в листопаді 1967 р. у Москві. Цей тепловоз членам керівництва країни представляв головний конструктор Луганського тепловозобудівного заводу Коняєв О.М. Відвідувачі виставки та спеціалісти дали високу оцінку оригінальності конструкції тепловозу. Тепловоз ТЕ109 також приймав участь у міжнародних виставках у Німеччині, Словаччині та Болгарії, де йому були присуджені численні нагороди [4].

Першим іноземним замовником нового тепловозу стала Німеччина, де тепловоз Т109 спочатку призначався для водіння пасажирських поїздів зі швидкістю 140 км/год. На прохання німецьких замовників була виготовлена також партія тепловозів у вантажному виконанні на швидкість 100 км/год. Пізніше тепловоз Т109 також експортувався до Болгарії і Чехословаччини.

Експортні поставки перших луганських тепловозів мали історичне значення, сприяючи вирішенню важливого завдання - переходу залізниць інших держав світу з паровозної на тепловозну тягу. Поставляючи тепловози на експорт, Луганський тепловозобудівний завод вирішував також і такі завдання, як допомога в технічному освоєнні тепловозів, навчання обслуговуючого персоналу, передача досвіду експлуатації. Висока надійність та експлуатаційні можливості перших експортних тепловозів в значній мірі обумовлені творчим підходом до їх проектування, чітким розподілом обов'язків між підрозділами заводу, спільним вирішенням технічних питань, у тому числі питань з уточнення та відпрацювання технічної документації.

В цілому у 60-70-х рр. минулого століття Луганський завод виготовив та поставив до різних країн світу понад десять типів та модифікацій магістральних тепловозів. Сотні тепловозів працювало у цей час на залізницях Німеччини, Польщі, Чехословаччини. Наприкінці 1960-х рр. тепловозами луганського виробництва здійснювалось більше половини вантажних перевезень Угорщини [5].

Вже у середині 1970-х рр. СРСР за загальною вартістю експорту тепловозів вийшов на п'яте місце у світі, а щодо абсолютного щорічного випуску магістральних тепловозів – на перше місце [2]. Таким чином Луганський тепловозобудівний завод сприяв підвищенню іміджу нашої країни за кордоном.

Література

1. Якобсон П.В. История тепловоза в СССР. – М.: Трансжелдориздат, 1960. – 211с.
2. Жданов Г.В. Верность традициям: Очерк истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода им. Октябрьской революции. – М.: Мысль, 1981. – 200с.
3. Луганські локомотиви: люди, роки, факти. Кол. авторів: - Луганськ, 1996. – 403 с.
4. Буянов О. Творцы новой техники. – Луганск: Книжковий світ, 2005. – 288с.
5. Черепяхин А. Луганская марка// Гудок. – 1969. – 20 апреля.
6. Литвиненко В.Ф., Шведчикова І.О. О.М. Коняєв – один із фундаторів вітчизняного тепловозобудування// Вісник СНУ ім.В.Далія. – 2005. - №4(86). – С.96-102.
7. Ладыженский Г. Тепловозы рождались на Луганни// Голос Донбасса. – 1995. - № 21(167).

В статье на фактическом материале освещено историческое значение выхода первых Луганских тепловозов на международные рынки. Рассмотрены причины, которые обусловили стремительный рост экспортного потенциала Луганского тепловозостроительного завода в 60-е гг. прошлого столетия.

In the paper on the actual material historical value of an output of the first Lugansk diesel locomotives on the international markets is covered. The reasons which have caused the prompt increase of an export potential of Lugansk locomotive building plant in 60th of last century are considered.

УДК 338.24.021.8(47+57)

Михайличенко Д.Ю.

**СОЗДАНИЕ КОЛЛЕКТИВА УЧЕНЫХ-ЭКОНОМИСТОВ ПОД РУКОВОДСТВОМ ПРОФ.
Е.Г.ЛИБЕРМАНА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В 1947 – 1959 ГГ.
(К ВОПРОСУ О ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕФОРМЫ 1965 Г.)**

У статті аналізується проблема виникнення колектива вчених-економістів під керівництвом проф. Є.Г.Лібермана та його діяльності у 1947-1959 рр.

В настоящее время имя доктора экономических наук, профессора, некогда крупнейшего специалиста в области экономики машиностроения Евсея Григорьевича Либермана в исторических статьях и монографиях, посвящённых золотым годам советского социализма, упоминается нечасто. В 1960-е – начале 70-х гг. роль идей Либермана была хорошо известна как в самом СССР, так и в дальнем зарубежье. Наиболее выразителен термин, которым в странах запада называли идеологию экономической реформы 1965 г. – “либерманизм”.

Не посягая на авторитет А.Н.Косыгина как государственного деятеля и выдающегося хозяйственного руководителя, в данной статье будет сделана попытка коснуться проблемы формирования концептуальных основ наиболее успешной советской экономической реформы второй половины XX ст.

Е.Г.Либерман получил фундаментальное экономическое образование и был связан с харьковской экономической школой второй, индустриализационной волны, работал в Институте труда, Институте народного хозяйства, участвовал в организации Харьковского инженерно-экономического института, в 1-м Всесоюзном совещании по машиностроительной промышленности в Москве. Его “конёк” – нормативный учёт производства (т.ч. механизированный), научная организация труда. Наибольшее воплощение его талант получил в специфических условиях послевоенного экономического развития СССР.

В годы 4-й пятилетки хозяйство СССР испытывало всё большую ограниченность в возможностях экстенсивного роста. В первое послевоенное пятилетие, по официальным данным, на оккупированных территориях Украины были убиты 4,5 млн. человек гражданского населения и 2 млн. насильственно перемещены. Численность рабочих и служащих в народном хозяйстве в 1945 г. составила 65,3% от 1940 г., т.ч. в промышленности 48,0%. К началу мирной перестройки промышленности требовалось дополнительно более 1 млн. рабочих [1]. Была прекращена экономическая помощь, оказывавшая СССР другими странами антигитлеровской коалиции. Восполнение людских и материальных ресурсов за счёт сверхэксплуатации села либо извне было невозможным.

Выполнение поставленной председателем Госплана СССР академиком Н.А.Вознесенским задачи, предусматривавшей форсированную демобилизацию и конверсию промышленности, восстановление хозяйства, да ещё и достижение при этом высоких, даже сравнительно с 1944 – 45 гг. темпов экономического роста, было тяжёлой задачей.

Выход академику виделся в дальнейшем ускоренном повышении производительности труда, внедрении новых технологий, повышении культуры труда и управления, т.е., изыскании т.н. резервов производства. Возможность роста производства в промышленности за счёт перечисленных факторов он оценивал в 1,5 раза [2]. Выражением политики промышленного роста, основанного на экономической эффективности, стала всесоюзная кампания за сверхплановые накопления, ускорение оборачиваемости оборотных средств и снижение себестоимости продукции.

Острая ситуация сложилась в 1946 – 1949 гг. на Харьковщине. Уже в 1948 г. снижение себестоимости продукции на предприятиях региона должно было дать больше 232 млн. рублей сверхплановых накоплений. Из них 15 млн. рублей должен был дать ХТЗ, 14 млн. рублей - завод транспортного машиностроения, 20 млн. рублей - «Серп и Молот». Продолжали вводиться в строй восстановленные и реконструированные предприятия, осуществлялись большие проекты по развитию инфраструктуры области. В этом же году количество восстановивших работу предприятий превысило 800. Был окончательно восстановлен Харьковский тракторный завод, «Серп и Молот» достиг довоенной мощности. Харьковские предприятия участвовали в выполнении обязательства по превышению предусмотренных планом накоплений ещё на 130 млн. рублей.

Потребность в повышении качественных показателей работы стала остро ощущаться руководителями предприятий и экономистами-практиками на всех уровнях. «Добиться коренного перелома в работе отстающих предприятий - неотложная задача хозяйственных руководителей и партийных организаций»,-

подчеркивал в своей программной статье в ноябре 1948 г. секретарь Харьковского обкома КП(б)У Б.А.Коваль [3].

Кафедры Харьковского инженерно-экономического института, сами переживавшие трудности восстановления, в 1946 – 1947 гг. втягиваются в сотрудничество с предприятиями, организуют работу отдельных цехов заводов «Свет шахтёра» и «Электротранспортном» [4]. В октябре 1947 г, после возвращения Е.Г.Либермана в Харьков, где он занимает должность заведующего кафедрой экономики и организации машиностроительной промышленности группой сотрудников кафедры, был проведен удачный проект по реорганизации работы на Харьковском подшипниковом заводе, страдавшем неритмичностью производства и высокой себестоимостью продукции. Совместно с заводчанами были выявлены негативные факторы, налажена система оперативного планирования и учёта. С задействованием ряда нестандартных решений была выполнена методологически сложная работа по переводу на хозрасчет цехов с массовым типом производства. Реализован метод оперативного планирования и нормирования незавершённого производства, основанный на разработке стандарт-планов загрузки оборудования на каждом производственном участке и расчете графическим методом нормальных производственных циклов. Сделанные расчеты показали, что продолжительность производственного цикла можно сократить на 12 дней, что приводило к уменьшению оборотных средств в незавершенном производстве на 2,8 млн. рублей. В 2 – 2,5 раза уменьшались отходы на раскрой металлов ценных марок, производственные потери за первые же 3 месяца работы по новым методикам снизились в три раза, до 0,7%, что давало заводу 2 млн. рублей в годовом исчислении.

Бригадой института был разработан проект положения о хозяйственном расчете цехов завода. Дефицит кадров успешно восполнялся привлечением к работе 11 студентов-старшекурсников, выполнявших самостоятельные задания и часто находивших оригинальные решения [5]. Завод был выведен из прорыва. С 9 октября 1948 г. сотрудничество с промышленностью осуществлялось в рамках региональной экономической инициативы, с которой коллектив ХИЭИ выступил на страницах областной газеты «Красное Знамя». Обращение «Харьков вузовский должен помочь Харькову индустриальному» было подписано директором ХИЭИ Ф.Ф.Тесленко-Пономаренко, секретарём партбюро ХИЭИ С.Федотовым, проф. Я.Х.Костюковым и доц. Е.Г.Либерманом [6].

В 1950 г. столь же впечатляющего достижения бригада кафедры Либермана достигла на проблемном заводе «Тракторозапчасть» [7]. Впрочем, работы на «Тракторозапчасти» были уже скорее рядовым эпизодом в серии успехов «кризисных менеджеров» из кафедр ХИЭИ. Бригады института включали ядро опытных специалистов, выявивших себя аспирантов и талантливой студенческой молодёжи. Большого экономического эффекта добивались руководители производства, прошедшие спецкурсы при ХИЭИ [8]. Лекция-доклад О. Г. Лібермана «Пути повышения рентабельности и снижение себестоимости продукции», прочитанная в апреле 1955 г. на семинаре директоров заводов, по просьбе слушателей была опубликована и разослана руководителям предприятий [9].

В годы пятой и шестой пятилеток промышленность страны развивалась высокими темпами, показывая в 1950 – 1955 гг. рост промышленного производства в 13,1% [10], что вводило СССР в число наиболее быстро растущих экономик мира. Исключительную роль играли интенсивные факторы. Производительность труда в промышленности выросла на 44%, почти на 1/3 снизилась себестоимость продукции [11]. Путь «малой» интенсификации – роста экономической эффективности на базе повышения производительности каждого отдельного предприятия, участка, подразделения и рабочего – ясно показывал свой потенциал. В то же время становилось всё тяжелее стимулировать его с помощью громоздких общесоюзных кампаний. С развитием хозяйства усложнялись кооперативные связи, и, соответственно, трудоёмкость централизованного планирования. Вместо недостаточно образованных и компетентных управленцев первой волны индустриализации, посты на всех уровнях хозяйственного механизма занимали подготовленные специалисты.

Экономическая система нуждалась в реформировании. Требовалось создать теоретическую и методологическую базу для функционирования гибкой плановой системы с широкой самостоятельностью экономических субъектов.

В 1952 г. коллектив кафедры экономики и организации машиностроительной промышленности (проф. Либерман, доц. Ю.Е.Звягинцев, С.У.Олейник, А.Н.Золотарёв, Г.М.Макарова, асс. Р.А.Коломиец, Р.И.Мартынченко, В.С.Ключко, к работам, как и прежде, широко привлекались студенты) начал исследования, охватившие первоначально 16, а с 1958 г. – 25 машиностроительных заводов Харьковщины. Методология исследований предполагала отказ от анализа плановых заданий как «объективного мерил» и рассмотрение только объективных показателей работы, предприятия были разделены на 3 группы по типу производства (массового и крупносерийного, среднесерийного и смешанного, мелкосерийного и единичного), анализировались средние и хронологические (динамические характеристики). Применялись методы математического анализа (в частности, парной и множественной корреляции) [12].

Результаты исследований оказались довольно неожиданными даже для самих авторов. Было подвергнуто корректировке господствовавшее мнение о фондовооружённости рабочего как решающем факторе роста производительности труда. Был предложен к использованию показатель съёма продукции с рубля основных фондов. На предприятиях были обнаружены масштабные возможности более эффективного

использования фондов, статистически значимые факты неучтенных простоев, недостаточного использования рабочего времени, существование больших не используемых резервов производства, чье наличие статистически фиксировалось путём анализа средних показателей по группам. Предприятия накапливали не используемые фонды и сверхнормативные запасы для выполнения часто менявшихся плановых заданий, боролись за “ненапряжённый” план. Замечено было и такое явление: после внедрения новой техники на предприятии наступало “затишье”, а снижение себестоимости достигалось преимущественно путём снижения накладных расходов. Анализ, проведенный по харьковским машиностроительным заводам массового производства в 1953 – 1954 гг., показал: себестоимость снижалась в среднем на 10% в год, но только за счёт роста объёмов производства 18-20% в год, несоразмерно малым было сокращение материальных затрат [13].

В своей защищённой на материалах исследований в 1956 г. докторской диссертации, Е.Г.Либерман теоретически обосновывает идею т.н. длительных нормативов: ограниченного числа интегральных показателей (прежде всего, рентабельности), действующих на протяжении достаточно длительного периода. Предприятию же при этом предоставлялась возможность самому разрабатывать техпромфинплан и самостоятельно маневрировать собственными средствами для его реализации. “В самом деле, кроме объёма продукции в натуре, до предприятия надо довести ещё только одно задание – “работать наиболее эффективно” [14].

Е.Г.Либерман иллюстрировал свою идею разложением рентабельности на коэффициенты, показывающие взаимозависимость и взаимоопределяемость показателей себестоимости и рентабельности.

$$\frac{\text{продукция}}{\text{в}} \times \frac{\text{оптовых}}{\text{ценах}} = \frac{\text{вся}}{\text{себестоимость}} \times \frac{\text{зарплата}}{\text{зарплата}} \times \frac{\text{число}}{\text{зарплата}} \times \frac{\text{оптовых}}{\text{число}} \times \frac{\text{ценах}}{\text{число}}$$

зарплата   рабочих   рабочих

Таким образом, рентабельность зависит от:

- удельного веса зарплаты в себестоимости – устойчивого показателя, зависящего от типа производства;
- экономичности управления (доли зарплаты управленческого и вспомогательного аппарата (ИТР)) – где показывалось преимущество специализированных предприятий;
- средней зарплаты рабочих – доказывая необходимость ликвидации разницы в оплате одинаковой работы;
- производительности труда – решающего фактора, должно опережать увеличение средней заработной платы [15].

Эти факторы и позволяли планировать нормативы длительного действия, исходя из опыта лучших заводов, когда “в основу кладутся показатели группы однотипных предприятий с ориентировкой на устойчивые признаки лучших, ведущих предприятий” [16]. В случае успеха – коллектив предприятия получал материальное поощрение из фондов, образуемых путём отчислений от сверхплановой рентабельности. Что предполагало создание нормативной шкалы отчислений от прибылей по однородным группам предприятий внутри каждой отрасли в зависимости от нормальной рентабельности [17].

Предложенный группой Е.Г.Либермана механизм планирования открывал целый спектр позитивных перспектив. Предприятиям не надо было опасаться роста плановых заданий на увеличение выпуска продукции (рост производства конечной продукции в машиностроении на 10% давал 2,5 – 3% снижение себестоимости за счёт интенсификации производства). Снижение себестоимости вело к росту рентабельности, исчисляемой не от плановых заданий, а от фактической рентабельности в % к производственным фондам. Предприятиям не стоило стремиться к снижению рентабельности привлечению дополнительной рабочей силы, накоплению омертвлённых резервов материалов и оборудования, завышенным капиталовложениям. При принятом порядке планирования такая практика давала возможность стабильно работать в “нестабильных” условиях пересматриваемых планов, в новых условиях – снижала рентабельность и “била по карману” само предприятие.

Изложенные в 4-х резонансных статьях Е.Г.Либермана [18], эти предложения становились частью теоретической подготовки экономической реформы 1965 г.

Литература

1. История социалистической экономики СССР: В 7-ми т. Т.6. Восстановление народного хозяйства СССР. Создание экономики развитого социализма. 1946 - нач. 1960-х гг. - М., 1980. – С. 32.

2. Вознесенський Н.А. Пятилетний план восстановления и развития народного хозяйства СССР на 1946 – 1959 гг. (Доклад на первой сессии Верховного Совета СССР 15 марта 1946 г.). / Избранные произведения. 1931 – 1947. – М., 1979. – С. 458 – 459.
3. Коваль Б. А. За новые успехи индустриально-колхозной Харьковщины! // Красное Знамя.– 1948.– 6 ноября.
4. Нариси з історії Харківського національного економічного університету: Монографія / Михайличенко Д.Ю., та ін.; Під заг. ред. проф. В. С. Пономаренка.– Х., 2005.– С. 101.
5. Икрянистов Н., Либерман Е. Завод и институт // Красное Знамя.– 1949.– 19 июня.
6. Харьков вузовский должен помочь Харьковскому индустриальному! (Ко всем научным работникам учебных и исследовательских институтов) // Красное Знамя.– 1948.– 9 октября.
7. Роллер В., Либерман Е. Опыт содружества завода и института. // Красное Знамя. – 1951.– 11 июля.
8. Нариси з історії Харківського національного економічного університету: Монографія / Михайличенко Д.Ю., та ін.; Під заг. ред. проф. В. С. Пономаренка.– Х., 2005.– С. 109.
9. Государственный архив Харьковской области (ГАХО), ф. Р-4587, оп. 2, д. 356, лл. 81 – 82. История социалистической экономики СССР: В 7-ми т. Т.6. Восстановление народного хозяйства СССР.
10. Создание экономики развитого социализма. 1946 - нач. 1960-х гг. - М., 1980. – С. 252 - 253.
11. Там же. – С. 226.
12. ГАХО ф. Р-4587, оп. 2, д. 607, лл. 7, 12, 20.
13. Либерман Е.Г. О планировании машиностроительного производства и материальных стимулах его развития. // Коммунист. - июль 1956. - №10. - С.76.
14. Его же. Планирование производства и нормативы длительного действия. // Вопросы экономики. - 1962. - №8. - С.105.
15. Его же. О планировании машиностроительного производства и материальных стимулах его развития. // Коммунист. - июль 1956. - №10. - С.84.
16. Там же. - С.86.
17. Либерман Е.Г. Планирование производства и нормативы длительного действия. // Вопросы экономики. - 1962. - №8. - С.106.
18. Либерман Е.Г. Планирование производства и нормативы длительного действия. // Вопросы экономики. - 1962. - №8. - С.104 – 112; Его же. Хозяйственный расчёт и материальное поощрение работников промышленности. // Вопросы экономики. - 1955. - №6. - С.34 – 44; Его же. О планировании машиностроительного производства и материальных стимулах его развития. // Коммунист. - июль 1956. - №10. - С.75 – 92; Его же. Об экономических рычагах выполнения плана промышленностью СССР. // Коммунист. - 1959. - №1. - С.88 – 97.

В статье анализируется проблема создания коллектива учёных-экономистов под руководством проф. Е.Г.Либермана и его деятельность в 1947-1959 гг.

In article the problem of creation of collectiv of scientists-economists under the leading of prof. E.G.Liberman and his activity in 1947-1959 is analysed.

УДК 94(477)»19»

Михайлюк В.П., Зиза М.М.

ЗМІНИ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ (50-80-І РР. ХХ СТ.)

Проаналізована трансформація виробничих відносин в українському селі у 50-80-х рр. ХХ ст.

Аграрний сектор – провідний в економіці України. А від того, який тип виробничих відносин панує в ньому, залежить не лише розвиток сільського господарства, а й життєдіяльність держави в цілому.

Реформи на селі, що встановлювали нові виробничі відносини, завжди були важливими на теренах України. Проте вони не завжди доводилися до логічного завершення. Реформа 1861р. була половинчатою і не усунула пережитків феодалізму. Століпінська реформа більш успішна, але їй зашкодила Перша світова війна та революція 1917р. Нова економічна політика пожвавила процеси на селі, але була згорнута. Така ж доля спіткала аграрні програми радянських часів, прийняті у 1953, 1965 та 1982 роках, які дали короткочасний ефект. Сучасні аграрні перетворення беруть початок ще з середини 80-х років ХХ ст., коли впроваджувалися оренда, фермерство, кооперація. Реформа історично запізнилася, затягнулася і ускладнилася кризою та наявністю протидіючих політичних сил навколо її проведення.

У ході здійснення реформ виробничі відносини постійно трансформувалися. Цей процес зумовлювався дією як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Питання проведення реформ на селі мають важливе суто історико-узагальнююче значення. По-перше, вони у своєму вирішенні залежать від того, яку політику з аграрних питань визначає держава на різних етапах свого існування, тобто, які правові акти приймаються і як вони співвідносяться з суспільно-політичними і соціально-економічними процесами в країні в цілому. По-друге, саме історичне дослідження може розкрити питання про передумови,

особливості, етапи, форми змін виробничих відносин в українському селі у взаємозалежності з характером реформ в аграрному секторі, що в своїй основі має не тільки економічні, але й інші аспекти, притаманні суспільству. Вивчення досвіду минулого в контексті сучасності та аналіз позитивного і негативного в ньому і, звідси, можливість використання окремих його теоретично осмислених положень у здійсненні аграрної політики в незалежній Україні є не лише актуальним, але і практично значимим.

Авторами праць з вказаних проблем є й історики. Це індивідуальні та колективні монографії, збірники наукових праць, статті у фахових виданнях і періодичній пресі (часописи, журнали), кандидатські та докторські дисертації. При цьому вони виконувалися протягом усього вказаного періоду. У зв'язку із цим при їх аналізі слід враховувати роки їх виконання. З урахуванням цього можна виділити такі етапи. Перший етап – друга половина 50-х – 60-ті роки ХХ століття, коли праці були присвячені розкриттю суті та напрямів аграрної політики відповідно до рішень вересневого (1953 р.), лютого (1958 р.), березневого (1965 р.) пленумів ЦК КПРС. Другий етап – 70-ті - початок 80-х років ХХ століття, коли в історичних дослідженнях відображались результати аграрної політики КПРС. При цьому акцентувалось на позитивні аспекти. Третій етап – 80-ті роки ХХ століття, коли у історичних працях почали критично оцінювати суть та результати проведення вказаної аграрної політики та розкривалось значення здійснення Продовольчої програми, прийнятої на пленумі ЦК КПРС. Четвертий етап – перша половина 90-х років ХХ століття, коли виконані дві групи праць. Більшість, що відносились до першої групи, становила ті, в яких з принципів історизму критикувалась аграрна політика КПРС у другій половині ХХ століття і ставилося питання про важливість і необхідність її зміни відповідно до (Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) і Акту проголошення незалежності України (серпень 1991 р.) і відповідних законодавчих актів Верховної Ради України про земельну реформу. П'ятий етап охоплює другу половину 90-х років ХХ – перші роки ХХІ століття. У цей період проведено дослідження про суть, напрями, етапи та форми реформування в аграрному секторі економіки України за роки її незалежності. Виконані й праці, в яких з нових позицій аналізується стан у сільському господарстві України у другій половині ХХ століття.

Таким чином, стислий огляд літератури з досліджуваної проблеми свідчить про те, що історичні аспекти процесу розвитку виробничих відносин у аграрній сфері економіки України і змін у соціальному статусі сільськогосподарських товаровиробників у другій половині ХХ століття і перші роки ХХІ століття досліджені недостатньо.

Вказані соціально-економічні та правові аспекти проблеми, що виявлялися у 50-80-х роках ХХ століття, у більшості праць, особливо опублікованих у 1953-1985 роках, висвітлені відповідно до концептуально-ідеологічних концепцій КПРС і, по суті, носять не об'єктивний характер. Введення у науковий обіг нових джерел, додержання наукових принципів історизму та проведення досліджень, зважена оцінка процесів, що відбувались у суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку України, в тому числі в аграрній сфері у другій половині ХХ – перші роки ХХІ століття, дасть можливість об'єктивно розкрити досліджувану проблему. Це свідчить не тільки про актуальність теми, а важливість і потребу її розкриття з метою виявлення у розвитку аграрної сфери і визначення шляхів утвердження в аграрній сфері найефективніших форм господарювання і відповідно виробничих відносин.

Особливо важливо, в історичному плані, дослідити процеси, які відбуваються в українському селі у сучасних умовах: агропромисловий комплекс України в контексті нового осмислення; етапи створення і напрями подальшого удосконалення законодавчої бази реформування агропромислового комплексу; передумови та етапи розвитку сучасних реформ в агропромисловому комплексі; основні напрями та етапи розвитку виробничих відносин в агропромисловому комплексі; місце і роль сільськогосподарської кооперації в удосконаленні виробничих відносин у агропромисловому комплексі; концептуальні підходи до формування інвестиційної політики в агропромисловому комплексі; соціально-економічні та правові передумови становлення і розвитку багатокладності в агропромисловому комплексі; регіональні особливості реформ в агропромисловому комплексі; проблеми кадрового забезпечення реформ в агропромисловому комплексі соціальні аспекти; проблеми соціального розвитку сільської місцевості.

У законодавчих актах, прийнятих у 50-80-х роках, відзначалося, що увесь земельний фонд СРСР, в тому числі в Україні, є виключно власністю всього народу. При цьому вказані поняття ототожнювалися. Фактично існувала монополія на землю. Колгоспам, радгоспам, певним організаціям виділялись земельні угіддя відповідно із державним актом на користування землею. Юридично не існувало законів про оплату за землю. Користувачі сплачували натуральний та грошовий податок відповідно із планами обов'язкових заготівель продуктів землеробства і тваринництва та грошових відрахувань у різного роду державні фонди. У 50-80-х роках КПРС тричі затверджувала так звані глобальні стратегічні плани крутого піднесення сільськогосподарського виробництва (вересень 1953 року; березень 1965 року; травень 1982 року).

Заходи щодо поліпшення справ у сільському господарстві почали розроблятися у липні-серпні 1953 р. Для цього були створені спеціальні комісії, які вивчали стан справ у колгоспах і радгоспах і з урахуванням цього розробляли певні рекомендації щодо подолання недоліків і труднощів у розвитку сільськогосподарського виробництва.

Система виробничих та інших відносин на селі іменувалася колгоспним ладом. У Примірному статуті колгоспу, прийнятому в 1969 році на III Всесоюзному з'їзді колгоспників, визначалося, що саме раціонально організовані виробничі відносини покликані створити сприятливі умови для їх функціонування

[1, 2]. Особливо вказувалося, що в колгоспі, який є кооперативом забезпечуються самоврядування і реальні умови для участі селян в управлінні виробництвом.

Фактично ж, колгоспи не були взірцем вказаного призначення. Насправді вони створені були для того, щоб процес відчуження власності у мільйонів селянських мас не був вельми явним.

Таким чином, в середині 50-х років був остаточно обраний пріоритет екстенсивного шляху розвитку сільського господарства СРСР. Освоювання цілинних земель поглинуло ті ресурси, які могли бути використані для зміцнення сільського господарства в районах чорноземної смуги Росії та України, призвело до зростання загальних втрат урожаю зернових до 30-40 і більше млн. тон на рік, тобто у 1,5-2 рази більше того, що дали власне цілині землі. На думку дослідників, приріст врожайності зерна хоча б на один центнер з гектара в районах традиційного землеробства був би рівнозначним результату освоювання цілинних земель [3].

У квітні 1967 року розпочалася широкомасштабна акція з переведення радгоспів на повний госпрозрахунок. У 1970 році його запровадили 863 державні підприємства (54 відсотки) [4, 5]. Але й тут госпрозрахунок наштовхнувся на значні труднощі. Як виявилось, нова форма господарювання вимагає перебудови системи постачання й заготівлі, ставить більш високі вимоги до економічної підготовки керівників та спеціалістів.

У 1974 році було взято курс на концентрацію виробництва. Стверджується уявлення, що чим більше господарство, тим ефективніше воно працює. З огляду на це розгортається процес укрупнення, насамперед колгоспів. Однак їх розміри нерідко встановлювали довільно, не враховуючи природні, виробничі, трудові та інші ресурси. Чимало новоутворених господарств охоплювали 10 і більше населених пунктів. Вони ставали некерованими і розукрупнювалися. Лише протягом 1978 року було розукрупнено 28 колгоспів, 8 перетворено на радгоспи, 102 об'єднано з іншими господарствами. Протягом 70-х років ХХ століття унаслідок концентрації виробництва кількість колгоспів зменшилася від 9553 до 7096. А процес перетворення їх на радгоспи викликав збільшення числа останніх від 1343 до 2110 [6, 7].

Наприкінці 70-х років з'ясувалося, що у цій справі настав застій, усе залишилося на початкових позиціях.

Здійснювані в Україні безконечні, як правило, надумані реконструкції та перебудови форм власності та господарювання призвели до подальшого відчуження селян від землі і поглиблення кризових явищ у аграрному секторі економіки України.

Отже, вже ряд заходів, здійснених у 50-70-ті роки ХХ століття (підвищення цін на техніку та витрат колгоспів на її придбання, ліквідація машинно-тракторних станцій, зниження цін на сільгосппродукцію) призвели до погіршення економічного стану в сільському господарстві. Участь в освоєнні нових земель в Казахстані і Сибіру у певній мірі вичерпувала ресурси України й послаблювала її сільськогосподарське виробництво.

Негативно на стан справ у сільському господарстві вплинуло зменшення державного кредитування аграрного сектора, направлення у сільські райони промислових товарів. Хоч на його розвиток сільського господарства були направлені значні кошти, це не дало ефективного виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема і продуктів тваринництва не зросло. Все це ускладнило виробничі відносини у всіх галузях агропромислового комплексу, особливо у колгоспному виробництві.

До виробничих відносин у аграрній сфері відносилися не тільки стосунки між сільськогосподарськими товаровиробниками у колгоспах і радгоспах, а їх зайнятість у присадибних господарствах.

Значущість підсобних господарств колгоспників зумовлювалась і тим, що вони були постачальниками на ринок багатьох продуктів. Колгоспно-радгоспний сектор відіграв вирішальну роль у виробництві зернових і технічних культур. Особисті підсобні господарства забезпечували 53 відсотка приросту м'яса в країні, 35-38 - картоплі, овочів, молока, вовни, 87 відсотків яєць [8, 9].

У другій половині 60-х років ХХ століття здійснено заходи щодо усунення в певній мірі негативних моментів у розвитку підсобних господарств. При цьому враховувалося, що особисте господарство займало ту нішу на продовольчому ринку, яку колгоспно-радгоспна система виявилася неспроможною зайняти. У першу чергу це стосується овочівництва і виробництва молочної продукції. У 1976 році рентабельність овочівництва у середньому по колгоспах і радгоспах України складала лише 6,3 відсотка. Особливо невигідним для колгоспів і радгоспів було вирощування картоплі. Воно було нерентабельним більше як у 60% господарств; загальна сума збитків колгоспів від продажу картоплі у державі зростала із року в рік. За таких умов будь-які санкції з боку державних і партійних органів були не в змозі зупинити колгоспи і радгоспи від поступового згорання власного виробництва овочів, картоплі, деяких інших видів сільськогосподарської продукції. І, навпаки, водночас усе більше керівників господарств прагнули перекласти виробництво невигідної для себе продукції на особисті селянські господарства. Не дивно, що їх ставлення до особистих господарств дедалі ставало все більш лояльним.

Проводилась робота по впорядкуванню розмірів присадибних ділянок (більшість господарств визначали їх у межах 0,25-0,50 гектара) та норм утримання худоби, стали виділяти пасовища. Лише в 1965 році у підсобні господарства було повернуто 117,4 тисячі гектарів землі, продано 66,6 тисячі голів худоби,

1,3 мільйона порослят, 40 тисяч ягнят, 6 мільйонів курчат. З цією метою селу було виділено 11,3 мільйони карбованців довгострокових позик [10].

У 1967 році в Україні налічувалося 5253,8 мільйонів особистих господарств, у користуванні яких перебувало 2,04 мільйона гектарів землі [11, 12].

На проведення робіт у підсобних господарствах витрачалася значна кількість часу, особливо навесні і восени. Це породжувало своєрідний дуалізм, розпорошувало інтереси, негативно позначалося на стан виробничих відносин у колгоспах. На ведення власного господарства чоловіки щорічно витрачали 15 відсотків робочого часу, жінки – 40 відсотків [13, 14].

Зміна курсу партії щодо особистого селянського господарства знайшла втілення у Примірному статуті колгоспу 1969 року за яким, зокрема, правління колгоспів зобов'язували не тільки виділяти сім'ям працівників у користування земельну ділянку під город, сад та інші потреби в розмірі до 0,5 га, але й надавати власникам присадибних ділянок допомогу у обробці землі, придбанні худоби, зооветеринарному обслуговуванні, забезпеченні кормами тощо [15, 16] Радянське керівництво мусило зважити на те, що на невеликій, у порівнянні з колгоспними і радгоспними полями, площі землі виробляється значна частка сільськогосподарської продукції — близько третини усього м'яса, молока, овочів, 40 відсотків яєць, більш як 60 відсотків картоплі, багато інших продуктів [17, 18-20] До того ж доходи від підсобного господарства залишалися важливою складовою частиною сукупних доходів сім'ї, були, як і раніше, своєрідною, компенсацією за недостатню платню у суспільному господарстві, а тому виконувало роль важливого чинника, що стримував міграцію селян у міста.

В умовах кризи колгоспно-радгоспної системи керівництво країни змушено було заявити про необхідність запровадження різноманітних способів господарювання, а згодом, на березневому пленумі (1989 року) ЦК КПРС, - і багатокладності сільського господарства, включаючи особисті селянські господарства [21]. Водночас, з колективним, орендним, сімейним і індивідуальним підрядом набув розповсюдження й такий різновид сімейного підряду, як підряд на особистому подвір'ї, чому значною мірою сприяло те, що колгоспам було дозволено закупати у населення худобу і птицю у рахунок плану поставок, у 1989 році відповідні угоди з колгоспами уклали понад 900 тисяч господарів, у тому числі близько 700 – на виробництво продукції тваринництва [22, 23].

Проте в цілому по республіці такі ефективні особисті господарства залишалися до кінця 1980-х років невеликими оазисами серед безмежних колгоспно-радгоспних просторів. Лише 5,8 відсотка із загальної кількості сільських господарських угідь було надано на цей час у користування населенню [24, 25].

Отже позитивні зрушення у селі з проблеми, що досліджується у розділі, мали епізодичний характер і безпосередньо залежали від тієї економічної політики, яка проводилася партійно-господарським керівництвом до особистих підсобних господарств. В той же час реальне становище справ в економіці України у 60-ті роки дозволяє нам зробити висновок про те, що держава була зацікавленою у розвитку особистих підсобних господарств лише в якості додаткового джерела надходження сільськогосподарської продукції. Воно не могло дозволити розвиватися особистим підсобним господарствам в якості окремої економічної структури, яка суперечила б існуючому соціально-економічному устрою. Тому в соціально-економічному розвитку сіл України особистим підсобним господарствам визначалася лише допоміжна роль.

Залишивши у селянина лише невеликий клаптик від тієї землі, якою до колективізації володіли його батьки, колгоспи і радгоспи мусили немов би у вигляді компенсації забезпечувати кормами худобу, що була в особистому господарстві. А вже невелика присадибна ділянка не давала такої можливості. Для випасу худоби колгоспникам і робітникам радгоспів надавалися угіддя, пасовища. Значна кількість кормів, передусім зерна, видавалася в рахунок оплати праці, ще частина продавалася за низькими цінами. Так, у 1980 році в середньому на один селянський двір було продано 3,5 центнера зерна [26].

Не сприяло розвитку селянського подвір'я запровадження в 1966 році гарантованої грошової заробітної плати колгоспникам. Звичайно, щомісячне отримання грошей у колгоспній касі стало вельми приємною процедурою для селянина, який, як відомо, не був розбещений їх надмірністю. Проте у даному випадку мова йдеться не про зростання добробуту на селі, а про вплив грошової оплати праці на розвиток особистого господарства колгоспника. А цей вплив полягав у тому, що отримуючи гроші, як і інші категорії трудящих, багато хто з селян втрачав бажання надмірно працювати на власному подвір'ї.

Очевидно, праця селянина на особистому подвір'ї могла бути менш обтяжливою, якби була певним чином механізована. Однак адміністративно-командна система орієнтувала промисловість на випуск могутніх тракторів і комбайнів, забезпечувала у першу чергу технікою своє улюблене творіння – колгоспно-радгоспне виробництво. У селянина не було можливості придбати по доступній ціні спеціальну техніку, розраховану на невелику селянську садибу.

Своєрідний етап у розвитку виробничих відносин у аграрному секторі України, як усього Радянського Союзу, почався у травні 1982 року, коли пленум ЦК КПРС затвердив «Продовольчу програму СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації». У ній йдеться і про важливість і необхідність впровадження більш ділових форм і методів виробничих відносин у колгоспах і радгоспах. Водночас було прийнято ще п'ять спеціальних постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. В них визначалися заходи щодо організації управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового

комплексу вдосконалення економічного механізму та зміцнення економіки колгоспів, радгоспів, зміцнення сільгоспвиробництва в збільшенні кількості продукції та поліпшення її якості, подальшого покращення житлово-комунальних і соціально-культурних умов життя сільських жителів.

Протягом 80-х років ХХ століття у сільському господарстві України запроваджувалася така форма організації виробництва, як орендний підряд.

У 1989 році на орендний підряд перейшли близько 2/3 колгоспів і радгоспів. Майже півтисячі господарств повністю працювали в умовах оренди. Загалом її запровадили 33,5 тисяч (37,8 відсотка) самостійних виробничих підрозділів, 669,7 тисяч (14,1 відсотка) трудівників колгоспів і радгоспів. За ними було закріплено 1/5 поголів'я худоби й свиней на третину сільськогосподарських угідь [27].

Проте в цілому запровадження орендного підряду не викликало в Україні суттєвих зрушень у виробництві сільськогосподарської продукції. Необхідного матеріального й законодавчого підґрунтя для цієї прогресивної форми організації праці не було створено. Значна частина колгоспів і радгоспів намагалися «перевести на оренду» бригади, ферми та інші великі підрозділи, нічого не змінюючи в економічних відносинах, у ставленні працівника до засобів виробництва. Здійснювався тиск адміністративних органів на господарство з тим, щоб змусити їх запровадити орендний підряд. З іншого боку, чимало керівників не бажали глибоких змін у системі землекористуванні і перетворення трудівників на реальних господарств.

У 1987-1988 році важливою складовою частиною запроваджуваного в економіці держави ринкового механізму оголошується кооперація. 28 травня 1988 року був ухвалений Закон про кооперацію у СРСР

У сільській місцевості почали виникати різні види кооперативів – у сфері побутового обслуговування, заготівлі сільськогосподарської продукції, будівництва. Але кооперативи, які б займалися землеробством або тваринництвом, майже не створювалися.

У такій обстановці існували суттєві негативні моменти в керівництві розвитком сільського господарства. Це насамперед виявилось в тому, що чисельність бюрократичних структур і чиновників, що керували колгоспами, не тільки не зменшилася, а навпаки, значно збільшилася. Так, за підрахунками П.П. Панченка, штатний розклад районних агропромислових об'єднань, що створювалися з 1982 році був втричі більший, ніж у районних виробничих управліннях сільського господарства в першій половині 60-х років [28, 29]

Крім того, "керували" колгоспами й деякі інші установи та організації, в тому числі створені в 1982 році сільгоспвідділи райкомів партії. Тільки у Дніпропетровській області нараховувалося 17 інстанцій, звідки направлялися до колгоспів різні вказівки [30].

ХІХ Всесоюзна партконференція, що відбувалася влітку 1988 року, змушена була закликати у своїй постанові негайно припинити «будь-які спроби командування колгоспами і радгоспами».

Певним стимулом для більш ефективного розвитку підсобних селянських господарств стало введення в дію з 15 березня 1990 року Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю. Селянин отримав змогу зробити працю в особистому господарстві основним заняттям або взагалі позбавитися залежності від колгоспу чи радгоспу, перетворитися із «робітника з наділом», яким він був, у власника, господаря. Проте цей відповідальний крок до кінця 1980-х років селянин так і не зробив. Це була якби прелюдія до здійснення земельної реформи.

Характерно, що трудівники сільського господарства в цей час вже відверто заявили про необхідність зміни характеру виробничих відносин у аграрній сфері, зокрема про розвиток підприємництва і кооперації в агропромисловому комплексі [31, 32], залучення інвестицій для реконструкції цукрових заводів [33, 34]. До вищих органів влади надходили й пропозиції (переважно із західних регіонів України) про прийняття законів щодо розвитку фермерства [35, 36]. Їх аналіз свідчить, що переважна більшість сільських товаровиробників підтримувала ідею реформування колгоспів і радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства та проведення внутрігосподарських структурних змін на основах госпрозрахункових: методів господарювання [37, 38]. Подібного роду листи, які надходили з усіх регіонів України, партійними комітетами та органами радянської влади не розглядалися.

Між тим, життя стверджувало необхідність проведення радикальних змін у виробничих відносинах в аграрному секторі. Це природно вимагало внесення серйозних змін у правове поле внутрішнього розвитку СРСР, в тому числі Української РСР. Передумовою формування законодавства України стала зміна її статусу як союзної республіки. До початку 90-х років УРСР входила до складу СРСР, який вважався згідно з конституційним законодавством федеративною державою. Насправді ж Радянський Союз був величезною централізованою державою, яку характеризувало надмірне зосередження державної влади, функцій і повноважень у союзних органах, що знецінювало у багатьох відношеннях національно-державний устрій, демократичні принципи федерації. Україна фактично була додатком до неї. Край цьому покладено прийняттям Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 року). У ній та Законах економічного розвитку, прийнятих ще до прийняття відповідних постанов Верховної Ради УРСР, у «Декларації про державний суверенітет України» і Законі «Про економічну самостійність Української РСР» проголошено, що земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний, науково-технічний потенціал, розташований на території України, є власністю її

народу, матеріальною основою суверенітету України і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних, потреб її громадян [39, 40-44] Законом «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» (жовтень 1990 року) закріплювалась рівність форм господарювання в агропромисловому комплексі [45, 46] Цим самим створювалися умови для проведення заходів щодо землевпорядкування на основі приватної власності на землю і майно, і відповідно зміни економічних відносин в агропромисловому комплексі. Одночасно видано понад 500 нормативних актів, розпоряджень і-рекомендацій щодо функціонування аграрного сектору в умовах переходу до ринкової економіки.

Таким чином 80-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. ознаменувалися суперечливим розвитком аграрної галузі економіки України. З одного боку, вичерпали себе традиційні методи її ведення. Все це потребувало докорінної зміни існуючих виробничих відносин.

Подальше дослідження проблеми можна проводити на основі порівняльного аналізу розвитку АПК України у II половині ХХ століття і в умовах незалежності.

Література

1. Третий всесоюзный съезд колхозников. – М.: Политиздат, 1979. – С. 309.
2. Талан С.П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.). – К., 1966. – 347 с.
3. Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 1999.- 571 с
4. Радгоспи Української РСР у цифрах. Статистичний збірник. – К., 1973. – С. 31.
5. Взірцеве положення про центр приватизації та аграрної реформи обласної державної адміністрації. Взірцеве положення про відділ приватизації та аграрної реформи районної державної адміністрації. - К.: УААН, 1992.-32с.
6. Історія формування української моделі розвитку сільського господарства (з найдавніших часів до сьогодення) // За заг. ред. доктора історичних наук, професора, академіка УАІН Беренштейна Л.Ю., кандидата історичних наук, доцента, члена-кореспондента УАІН Колодійця С.С. Частина 2 і 3. – К.: НАУ, 2003. – 244 с.
7. Гайдучий П.І., Сетлиманчук А.М. Земля, власність, оренда, рента. -К., 1994.-184с.
8. Русинов И. Аграрная политика и ее реализация в 50-е – начале 60-х годов: опыт и уроки // О чем говорят и о чем пишут историки. – М.: Знание, 1988.
9. Всенародное обсуждение вопроса о дальнейшем развитии колхозного строя и реорганизации машинно-тракторных станций. – М., 1958. – С. 4-44.
10. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Фонд 27. Міністерство сільського господарства . – Оп. 1. - Спр. 212. (Фонд 2 – документи Ради Міністрів УРСР з проблем розвитку сільського господарства, фонд 27.
11. Якуба К.І. Соціально-економічні проблеми формування й використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери: Дис... д-ра. екон. наук: 08.09.01// ІЕ НАНУ. - К., 1999. - 497 с.
12. Бабенко В. Агрофірма ще не має резерви //Урядовий кур'єр. – 1997, 3 липня.
13. Якуба К.І. Соціально-економічні проблеми формування й використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери: Дис... д-ра. екон. наук: 08.09.01// ІЕ НАНУ. - К., 1999. - 497 с.
14. Бабенко В. Агрофірма ще не має резерви //Урядовий кур'єр. – 1997, 3 липня.
15. Третий всесоюзный съезд колхозников. – М.: Политиздат, 1979. – С. 309.
16. Фермери усіх континентів, єднаймося! // Урядовий кур'єр. - 2000, 15 червня.
17. Преображенський А. Роль особистого підсобного господарства у сучасних умовах // Економіка Радянської України – 1989. - № 1. – С. 74-76. (
18. ДАДОФонди - 252, 326, 2852, 3763, 4983, Р-3763 - документи обкому компартії України, облвиконкому, управління сільського господарства, статистичного.
19. ДАДОФонди - 252, 326, 2852, 3763, 4983, Р-3763 - документи обкому компартії України, облвиконкому, управління сільського господарства, статистичного.
20. Державний архів Луганської області (далі – ЛЮДА). - Фонди - 1481 1779, 2514, 2519 - справи обласного виконавчого комітету, обкому компартії України, управління сільського господарства, статистичного управління).
21. ЦДАГО України. - Фонд 1. Центральний Комітет Компартії України. – Ол.32. – Спр. ЖЖЖЖ – документи Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ, відділів організаційно-партійної роботи, агітації.

22. Українське село: проблеми і перспективи // За ред. Л.О.Шепитько. -К.: Урожай, 1991.-237с.
23. ДАДОФонди - 252, 326, 2852, 3763, 4983, Р-3763 - документи обкому компартії України, облвиконкому, управління сільського господарства, статистичног.
24. Михайлюк В.П. Перестройка экономических отношений в аграрном секторе Украины / 80-е гг. Общественно-политический аспект / . – Луганск: Ред.-изд. совет Луганского сельхозинститута, 1991. – 184 с.
25. Беренштейн Л.Е. Организаторская и идейно-воспитательная работа колхозных и совхозных партийных организаций Украины (в период между XX и XXIII съездами КПСС). Рукопись диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, 1968: Киевский университет.
26. Шмелев Г.И. Личное подсобное хозяйство: Возможности и перспективы. – М.: Политиздат, 1983. – С. 30.
27. ЦДАГО України. - Фонд 1. Центральний Комітет Компартії України. – Ол.32. – Спр..1971 – документи Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ, відділів організаційно-партійної роботи, агітації
28. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття // Українське село: поступ, сподівання, тривоги. - К., 1995. - 232 с.
29. Агрофірма «Зоря»: Досвід й практика // Правда України. - 1996, 6 серпня.
30. Садовський С.Я. Возврата к прошлому нет // Днепр вечерний. – 1989, 28 ноября.
31. Зиза М. М. Правоприемність і новаторство питань кооперації в аграрній політиці України (20-ті – 90-ті рр. ХХ ст.). // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії, історії освіти, науки і техніки. Тези доповідей ІV міжрегіональної наукової конференції 10-11 лютого 2005 р. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2005. – 48 с. – С. 15-16.
32. Климчук Б. Земельна реформа: на засадах приватної власності. – Урядовий кур'єр. – 1997, 27 листопада.
33. Зиза М. М. Трансформація форм господарювання в аграрній сфері економіки України (50-ті - 90-ті рр. ХХ ст.) // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Історія. - 2005. - №4. - С. 44 - 50.
34. Голиця І. Підприємницькі мережі та підходи до їх формування у сільськогосподарському виробництві // Економіка України. - 1996. - № 4. – С. 25 – 31.
35. Зиза М. М. Зміна виробничих відносин в аграрній сфері в процесі здійснення земельної реформи у 90-х роках ХХ століття – на початку ХХІ століття // Історичні записки: Збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля. – 2005. - № 6. – С. 67.
36. ДАДОФонди - 252, 326, 2852, 3763, 4983, Р-3763 - документи обкому компартії України, облвиконкому, управління сільського господарства, статистичного.
37. Зиза М. М. Вітчизняний досвід розвитку організаційно-виробничих структур аграрного сектору та формування сільгоспвиробника в сучасній Україні // Історія української науки на межі тисячоліть. Вип. 17. – К., 2004. - С. 76-80.. Зиза М. М. Матеріальне становище колгоспників у 60-ті роки (на матеріалах Донбасу) // Вісник ЛДПУ ім. Т. Г. Шевченка. Історичні науки. – 2002. - №2. - С. 192-198.
38. Державний архів Луганської області (далі – ЛЮДА). - Фонди - 1481 1779, 2514, 2519 - справи обласного виконавчого комітету, обкому компартії України, управління сільського господарства, статистичного управління)
39. Закони України. – К.: Верховна Рада України: Інститут законодавства, 1976. – Т. 1. – С. 5-9.
40. Агрофірма «Зоря»: Досвід й практика // Правда України. - 1996, 6 серпня.(41)
- 41.Актуальні питання аграрної політики: огляд та перспективи. Збірник робіт (1999-2002) // Упоряд. В. Дем'янчук. - К., 2002. - 450 с.
42. Аналіз формування цінового механізму АПК (1991-1994 роки). - К., 1996.-86с.
43. Бабенко В. Агрофірма ще не має резерви //Урядовий кур'єр. – 1997, 3 липня.
44. Бабенко В. Воскресай, сільська громадо! // Урядовий кур'єр. - 2003, 27 червня.
45. Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті -середина 90-х рр.). - К.: ПУ НАНУ, 1998. - 199 с.

Проанализирована трансформация производственных отношений в украинском селе в 50-80-х гг. ХХ в.

Transformation of production relations in the Ukrainian mud flow in 50-80th of XX is analysed.

УДК 35.077

Михайлюк О.І., Пекарчук В.М.

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІЙ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА МІСЦЕВИХ ВИКОНАВЧИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Реглянуті основні віхи та зміст законодавчого забезпечення діяльності центральних та місцевих органів влади

Основою демократичної незалежної держави є конституційний принцип розподілу влади, який передбачає наявність чіткого організаційно-політичного механізму розмежування сфер компетенції та повноважень між державними інституціями і систему стримувань та противаг. Тому процеси подальшого державотворення в Україні, що відбуваються в складних умовах переходу держави до ринкової економіки та жорсткого протиборства політичних сил, потребують вдосконалення форми правління та зміни статусу органів державної влади, форм і методів діяльності та взаємовідносин між законодавчою та виконавчою гілками влади. Налагодження оптимального науково-обґрунтованого функціонування останніх в значній мірі є тим підґрунтям, що дозволяє успішно виконувати програми суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку України, вирішувати соціальні проблеми та завдання щодо підвищення життєвого рівня українського народу.

Комплексне дослідження генезису і форм діяльності законодавчо-розпорядчих інституцій в Україні у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ століття, що включає критичне осмислення досвіду розбудови державних органів влади України, розкриття особливостей функціонування органів влади, аналіз прояву дії позитивних і негативних чинників у державотворенні, сприятиме об'єктивному висвітленню історії сучасних владних інституцій і обґрунтуванню рекомендацій щодо усунення негативних рис в їх діяльності, які позначаються на розвитку народовладдя в Україні. Це обумовлює актуальність обраної теми.

Процеси, пов'язані із проблемами державотворення, в тому числі формуванням нової політичної системи, в незалежній Україні, розкриті у ряді праць суспільствознавців, що опубліковані у 2000-2001 роках. Комплексно проблеми державотворення та розбудови громадського суспільства в Україні висвітлені у працях А.Блохіна і В.Литвина [1]. Однак низка проблем, виділених у нашому дослідженні, – формування структури та складу парламенту, законодавчо-контрольної діяльності парламенту, діяльність центральних органів державної влади та державних органів влади на місцях ще не дістали в сучасній історіографії належного відображення.

Реформування системи центральних і місцевих виконавчих органів державної влади відбувався поетапно.

Перший етап продовжувався більше року – з липня 1990 року по грудень 1991 року, з моменту прийняття Декларації про Державний суверенітет України до введення в Україні посади Президента і його обрання. За цей час було прийнято понад 50 законодавчих і нормативних актів в яких відповідно до Декларації про державний суверенітет сформульовано концептуальні та правові засади сучасного державотворення [2].

У вказаний період Україна по суті мала статус парламентської республіки. Верховна Рада поєднувала повноваження законодавчої влади з виконанням певних виконавчих функцій, це виявлялося і в компетенції місцевих рад народних депутатів, про що свідчать положення Закону «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». В ньому визначено, що ради народних депутатів діють відповідно до функцій як представницької, так і виконавчої гілок влади. По-перше, Ради у межах своєї компетенції, відповідно до загальнодержавних законодавчих і нормативних актів, приймали рішення щодо комплексного соціально-економічного розвитку на своїй території. По-друге, вони утворювали виконавчі розпорядчі та інші органи, які були зобов'язані забезпечувати виконання загальнодержавних законодавчих і нормативних актів та рішень місцевих представницьких органів – Рад. Протягом липня-вересня 1990 року ще діяла 6 стаття Конституції УРСР, яка закріплювала керівну і спрямовуючу силу Комуністичної партії.

Важливим кроком щодо становлення нової державності в Україні став Закон «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР», прийнятий Верховною Радою УРСР 24 жовтня 1990 року, в якому йшлося про Конституцію 1978 року, в якій перша глава мала назву «Політична система». По новому була викладена редакція третьої статті, в якій визначалися принципи організації та діяльності держави. Встановлювалося, що вони «... будуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожного державного органу і службової особи за доручену справу, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих згідно з розподілом їх повноважень». Виключена 6 стаття, яка закріплювала однопартійну систему, керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в суспільстві. Докорінно змінена редакція 7 статті, в якій по суті відображалися засади створення і діяльності політичних партій та громадських організацій. «Політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах, - твердилося у новій редакції вказаної статті, - беруть участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними громадськими справами на основі їх програм і статутів відповідно до Конституції Української

РСП і чинних законів». Спеціально відзначено, що «... не допускається створення і діяльності партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підрив її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі» [3].

Нова редакція статті 49, яка відносилась до розділу «Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР», юридично закріпила право громадян об'єднуватися у політичні партії, інші громадські організації, брати участь у рухах, що сприяють задоволенню їх законних інтересів. «Здійснення цього права, - зафіксовано у вказаній статті, - не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідними для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав і свобод громадян. Політичним партіям і громадським організаціям гарантуються умови для виконання своїх статутних завдань».

У статтях 18, 120, 122 глави 3 «Рада Міністрів Української РСР» сформульовані принципи про повний статус та повноваження уряду в умовах державного суверенітету України. По-перше, встановлено, що Рада Міністрів УРСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-республіканських, республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих організацій. По-друге, визначено, що міністерства і державні комітети УРСР керують дорученими їм галузями управління або здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи Раді Міністрів УРСР. По-третє, Раді Міністрів УРСР надано право вживати заходи у межах, встановлених Конституцією УРСР, щодо забезпечення державної безпеки і обороноздатності України та здійснювати керівництво в галузі відносин УРСР з іноземними державами та її участі в діяльності державних організацій.

Зміни внесені і до статей 71, 149, 162–165, в яких визначені засади формування правозахисних органів (Верховного суду УРСР, Конституційного Суду, Головного прокурора, Головного державного арбітра, Голову Комітету державної безпеки та їх колегій) та керівників Національного банку УРСР.

Законом «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР у зв'язку з вдосконаленням системи державного управління» встановлено: а) Кабінет Міністрів Української РСР – уряд Української РСР – є найвищим органом державного управління Української РСР; б) Кабінет Міністрів Української РСР утворюється Верховною Радою Української РСР у складі Прем'єр-Міністра, Першого Віце-прем'єра, Віце-Прем'єр Міністра, Державного секретаря, державних міністрів, міністрів Української РСР; в) Кабінет Міністрів Української РСР складає свої повноваження перед новообраною Верховною Радою Української РСР на першій сесії [4].

У Законі «Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління Української РСР» (13 травня 1991 року) визначено, що в Україні діють Міністерства вищої освіти, внутрішніх справ, економіки, енергетики і електрифікації, закордонних справ, у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, зовнішньоекономічних зв'язків, культури, лісового господарства, народної освіти, у справах молоді і спорту, охорони здоров'я, охорони навколишнього природного середовища, праці, у справах роздержавлення власності і демонополізації виробництва, сільського господарства, статистики, торгівлі, транспорту, фінансів, юстиції.

Встановлено, що державні комітети України, за винятком Комітету державної безпеки, створюються, реорганізуються і ліквідуються Кабінетом Міністрів України [5].

Виключно важливим для утвердження нової структури та визначення повноважень центральних органів виконавчої влади мав Закон, прийнятий 5 липня 1991 року. З урахуванням його положень були внесені зміни та доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР. Юридично визначено, що Президент України є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади. Відповідно із Законом Президент повинен був очолювати систему органів державного управління, забезпечувати її взаємодію із Верховною Радою України. Водночас йому надалося право: а) представляти Верховній Раді кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-Міністра пропозицію Верховній Раді про звільнення з посади Прем'єр-Міністра; б) за погодженням з Верховною Радою призначати міністрів з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій, внутрішніх справ, закордонних справ, фінансів, юстиції, Голову Комітету державної безпеки України; в) за поданням Прем'єр - Міністра призначати і звільняти інших міністрів України.

Президенту надавалося право скасовувати постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, уряду Кримської АРСР, акти міністерств, інших підвідомчих йому відомств, виконавчих комітетів місцевих рад, а також зупиняти дію рішень органів влади Союзу РСР на території України, якщо вони суперечать Конституції і законам України.

Таким чином, ще до проголошення Акту незалежності України (серпень 1991 року) були визначені законодавчі засади зміни структури центральних органів виконавчої влади в Україні.

Функціональні повноваження ряду органів виконавчої влади визначені у спеціальних законах. Законом від 4 грудня 1990 року «Про державну податкову Службу в Українській РСР» визначені права, обов'язки і відповідальність державних податкових інспекцій, визначено, що головним завданням державної податкової інспекції є забезпечення додержання законодавства про податки, повний облік всіх платників податків та інших обов'язкових платежів у бюджет, здійснення контролю забезпечення правильності обчислення та сплати цих платежів [6].

Вказані положення відображені й у Законі «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Водночас визначено, що Президент: а) виступає гарантом забезпечення прав і свобод громадян, державного суверенітету України, додержання Законів і Конституції Української РСР; б) представляє Україну у міждержавних і міжнародних відносинах; в) вживає необхідних заходів щодо забезпечення обороноздатності, державної і суспільної безпеки та територіальної цілісності республіки.

Ці ж принципи знайшли відображення і у ряді інших законів, в тому числі про бюджетну систему і принципи розподілу податкових надходжень.

У Законі «Про бюджетну систему Української РСР» (грудень 1990 року) виділено розділ «Бюджети місцевих рад». Визначено, що місцеві бюджети забезпечують необхідними коштами фінансування заходів економічного і соціального розвитку, здійснюваних місцевими органами державної влади та органами державного управління [7].

Другий етап, який фактично почався після обрання Президента України в грудні 1991 року і продовжувався до травня 1995 року – моменту заключення Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом України. В цей час в Україні відбувалося формування президентсько-парламентської республіки. Певними Указами Президента відбулося утвердження президентської гілки влади і відповідно - звуження повноважень місцевих рад.

У лютому 1992 року видано Указ Президента України «Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України». Створювалось 26 міністерств, вводилися додаткові посади – віцепрем'єр-міністра, міністра Кабінету Міністрів України [8].

В областях і районах запроваджено посаду Представника Президента України. 5 березня 1992 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Представника Президента України» [9].

12 листопада 1992 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про структуру Кабінету Міністрів України», а 13 листопада був виданий Указ Президента України «Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади» [10].

19 грудня 1992 року Верховна Рада України внесла доповнення до Конституції (Основного Закону) України, які пов'язані з тимчасовим делегуванням Кабінету Міністрів України (його очолював Л. Кучма) права на ухвалу декретів, що мають силу законів [11].

У 1993 році Президент України видав ряд указів, які розширювали його повноваження і звужували сферу впливу Верховної Ради на вирішення проблем суспільно-політичного і соціально-економічного розвитку держави.

27 вересня 1993 року Президент України Л.Кравчук видав Указ «Про керівництво Кабінетом Міністрів України». Безпосередньо керівництво Кабінетом Міністрів перебирав Президент України [12]. Указом від 6 жовтня 1993 року «Про організацію Кабінету Міністрів України» відзначалось, що Президент України визначає пріоритетні напрямки та спрямовує діяльність Кабінету Міністрів в реалізації конституційних повноважень [13]. Відповідно до Указу «Про реорганізацію структури Кабінету Міністрів України», прийнятому того ж дня, в апараті Кабінету Міністрів були створені управління: а) економіки; б) питань зовнішньоекономічних зв'язків; в) юридичне [14].

У 1993 році Указом Президента було введено інститут державних адміністрацій, які мали статус місцевих органів державної виконавчої влади. Голови та заступники обласних і районних державних адміністрацій призначалися Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. У складі місцевих державних адміністрацій створювали секретаріат, управління, галузеві відділи та інші підрозділи.

За радами збереглися функції представницької влади. Фактично відбулося звуження їх ролі органів місцевого самоврядування, бо вони були позбавлені повноважень виконавчого характеру.

Проблеми організації місцевої державної влади та функціонування органів місцевого самоврядування у 1994 році відображені у ряді указів Президента України та постановях Верховної Ради України. 19 січня 1994 року Президентом України Л.М.Кравчуком видано Указ «Про заходи щодо вдосконалення системи та організації діяльності органів державної влади». В ньому йшлося про усунення паралелізму і дублювання в роботі органів державної виконавчої влади, підвищення ролі та відповідальності державного апарату. Передбачалося в проекті Держбюджету скорочення витрат на їх утримання, виходячи зі зменшення чисельності працівників апарату центральних органів у середньому на 30 відсотків, місцевих – на 20 відсотків [15].

25 січня 1994 року Верховна Рада України розглянула «Основні конституційні положення про організацію державної влади і самоврядування в Україні». 3 лютого було прийнято Закон «Про формування місцевих органів влади і самоврядування», а 4 лютого – «Про статус депутатів місцевих рад народних депутатів».

Враховуючи, що між радами і місцевими державними адміністраціями відбувається протистояння, яке заважає їх ефективній діяльності, Верховна Рада ліквідувала місцеві державні адміністрації і повернула державну владу на місцях радам народних депутатів та їхнім виконкомам.

Характерно, що в цей же час на 16 червня 1994 року були призначені вибори депутатів сільських, селищних, міських, районних та обласних рад – в день, коли обирався Президент України. Л.Д.Кучма. Вступивши на цю посаду, він продовжив курс на відновлення інституту місцевих державних адміністрацій.

26 липня 1994 року він провів робочу нараду з головами обласних рад народних депутатів, міських рад Києва й Севастополя та обласних центрів України, на якій обговорювалися нагальні проблеми економіки, взаємодії центру та регіонів, відновлення оптимальної структури виконавчої влади. Була створена Рада регіонів, яка готувала певні документи з проблем регіональної політики, її перше засідання під головуванням Президента України Л.Д.Кучми відбулося в Києві 2 листопада 1994 року. Було розглянуто проект Закону України «Про місцеві ради народних депутатів».

З урахуванням рекомендацій учасників засідання 6 листопада 1994 року видані Укази Президента «Про заходи щодо здійснення структурних змін та забезпечення керівництва у сфері державної виконавчої влади» і «Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях».

2 грудня 1994 року Президент України виніс на розгляд Верховної Ради проект «Конституційного Закону України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», в якому містилися заходи щодо подальшого розширення повноважень місцевих державних адміністрацій. 15 грудня було утворено узгоджувальну робочу групу з представників двох гілок влади, яка мала виробити спільний підхід до опрацювання запропонованого проекту закону.

В процесі діяльності вказаної робочої групи й виникла ідея заключення Конституційного договору щодо основних засад організації та функціонування державної влади та органів місцевого самоврядування.

З цього моменту почався третій етап у процесі зміни структури та форм функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, який продовжувався до прийняття нової Конституції України (червень 1996 року).

В межах третього етапу вказані питання розглядалися у зв'язку із підготовкою нової Конституції України. Водночас видавалися укази Президента, що спрямовані на розширення його повноважень, в тому числі в напрямі збільшення його прав як глави держави по відношенню до функціональної діяльності уряду. Це виявилось, зокрема, у підпорядкуванні собі силових міністерств (внутрішніх справ, оборони), служби безпеки України, Міністерства закордонних справ. Цей напрям посилювався після прийняття Конституції України 1996 року.

Четвертий етап почався з моменту прийняття нової Конституції України (28 червня 1996 року). Відповідно здійснювались заходи щодо вдосконалення існуючих і створення нових центральних владних структур.

П'ятий етап формування нової системи законодавчо-розпорядчих органів влади в Україні пов'язаний із завершенням в державі перехідного періоду в суспільно-політичному і економічному житті, що природно поставило питання про перехід суспільства до розширення парламентських принципів управління.

Слід зазначити, що задовго до цього, вперше поставив питання реформ у політичній сфері Президент України Л.Д.Кучма у зверненні до українського народу з нагоди 11-ї річниці Незалежності України. При цьому він акцентував, що у переході до парламентсько-президентської моделі та місцевого самоврядування виявляється європейський вибір України. Ця заява стала поштовхом до активізації політичного життя держави.

10 червня 2003 року в Адміністрації Президента України відбулася зустріч глави держави з лідерами парламентських фракцій і груп. Обговорювалося питання про зміни до Конституції України у зв'язку із проведенням політичної реформи. Л.Кучма у вступному слові вказав на можливість досягнення компромісних рішень з вказаної проблеми. «Те, що у нас розбіжності.., - вказав він, - це цілком закономірно, і ні в кого з цього приводу немає великих нарікань, чи сумнівів, і незважаючи на те, що у Президента України є особиста думка з того чи іншого питання. Але я готовий шукати компроміс» [16].

Відзначено, що не викликали особливих сумнівів чи заперечень позиції щодо: 1) порядку формування Уряду: пропонувалося уточнити механізм призначення Президентом України керівників силових структур, без чого, за твердженням Л.Д.Кучми, глава держави в сучасних умовах однозначно не зможе виконувати функції, які покладені на главу держави, виступати гарантом національної безпеки, цілісності й суверенітету України; 2) підстав припинення повноважень парламенту; 3) припинення повноважень народних депутатів України (якщо ним протягом 20 днів не усунуто обставин, які порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата із іншими видами діяльності; вихід (виключення) народного депутата, обраного від політичної партії (блоку політичних партій), зі складу депутатської фракції цієї політичної сили; відсутність без поважних причин на пленарних засіданнях парламенту протягом 20 пленарних днів упродовж одного календарного року; 4) обрання суддів; формування Конституційного суду України парламентом і Президентом, що впливає із змісту і логіки Конституції, збільшення граничного віку перебування на посадах суддів Верховного Суду України та Конституційного Суду України.

В перші місяці функціонування нової влади Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки та оборони України та Секретаріат Президента – структур, від яких залежить економічний розвиток та політична стабільність країни, благополуччя її громадян, - стати знаряддями у міжособистісній конкуренції, боротьби за посади. Це зумовлює необхідність чіткого виконання кожної із них належних їм повноважень і водночас дійової співпраці.

Єднанню і співпраці політичних сил, їх діяльності, спрямованої на створення стабільної суспільно-політичної та соціально-економічної обстановки в Україні сприяє підписання Президентом, Головою Верховної Ради, виконуючим обов'язки Прем'єр-міністра Декларації про єднання та співпрацю заради

майбутнього України. Водночас підписи під Декларацією поставили представники Народного союзу «Наша Україна», Народної партії, Народно-демократичної партії, Народного руху України, Партії промисловців і підприємців, партії «Регіони України», Соціалістичної партії України, Української народної партії, партії «Вперед, Україно!».

В Декларації наголошено, що пріоритетом у діяльності керівників органів державної влади і політиків мають стати забезпечення інтересів Українського народу, зростання його добробуту, консолідація суспільства, авторитет та повага до України у світі. Підтверджено відданість демократичним цінностям і заявлено про гармонізацію розуміння основних принципів і дій у суспільно-політичній сфері. При цьому розкрито сутність цього явища: а) орієнтація суспільства і держави на загальнолюдські цінності – свободу, демократію, міжнаціональну і міжконфесійну злагоду, взаємну повагу і толерантність; справедливість і добро; б) реальне забезпечення конституційних прав і свобод громадян; в) становлення повноцінного громадянського суспільства; г) налагодження діалогу між суспільством і владою; д) гарантування на практиці верховенства права, особистої безпеки та безпеки сім'ї; е) дотримання Конституції і законів України; є) незалежність й неупередженість судочинства; з) практичне відокремлення бізнесу від влади; з) недопущення використання посад в органах державної влади для задоволення приватних чи корпоративних інтересів; ж) викорінення корупції і хабарництва на всіх рівнях, підвищення ролі громадськості у викоріненні цих ганебних явищ.

Розроблялися і заходи щодо реформування статусу і структури органів влади на регіональному рівні. Перший етап включає зміни на місцевому рівні – створення укрупнених самодостатніх громад із обов'язковим закріпленням повсюдності місцевого самоврядування, можливе запровадження на рівні району 4-5 центрів, які б забезпечили надання управлінських і соціальних послуг жителям навколишніх поселень. Це важливо провести за два-чотири роки. Другий етап розпочався після укрупнення первинних адміністративних одиниць. У його межах проводитимуться зміни на районному рівні. Третій етап – це здійснення заходів щодо реформування обласних територій.

На подальший розвиток регіону спрямовано проект закону «Про стимулювання розвитку регіонів», прийнятий Верховною Радою в першому читанні 19 червня 2003 року [17]. Він розроблений Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції з урахуванням вимог Конституції України, Законів «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». В його підготовці взяли участь представники міністерств фінансів та юстиції, Національної академії наук. Розробниками законопроекту були враховані пропозиції місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Підготовка проекту закону відбувалася також шляхом громадських обговорень і консультацій з вітчизняними та іноземними незалежними експертами. Законопроект було схвалено на засідання Кабінету Міністрів, а також підтримано Комітетом Верховної Ради України з питань економічної політики.

В проекті закону визначені засади державного стимулювання регіонального розвитку, окреслені особливості стимулювання розвитку депресивних територій, вказані джерела фінансування і механізми звітності органів виконавчої влади щодо умов розвитку регіонів.

Актуальність прийняття законопроекту полягає у низькій ефективності існуючих інструментів стимулювання регіонального розвитку. Адже основним формами державної підтримки регіонів були передусім середньострокові і довгострокові програми соціально-економічного розвитку, спеціальні інвестиційні режими, а також субвенції на інвестиційні проекти з державного бюджету. Законопроектом передбачено запровадження двох нових інструментів стимулювання регіонального розвитку. Перший інструмент - це угоди про регіональний розвиток, які укладатимуться між обласними радами та Кабінетом Міністрів. Основою для їхнього підписання стане державна стратегія регіонального розвитку України до 2001 року, яка розроблена Міністерством економіки та з питань Європейської інтеграції. При цьому враховано досвід ряду областей (Харківської, Донецької, Львівської) щодо запровадження контрактного механізму взаємодії з центральними органами влади. Угоди про регіональний розвиток визначатимуть спільні заходи центральних та місцевих органів влади, спрямовані на реалізацію у регіоні державної стратегії регіонального розвитку, порядок та форми фінансування регіональних програм з державного і місцевого бюджетів, відповідальність центральних і місцевих органів влади за невиконання або за не належне виконання заходів з розвитку регіонів. Угоди є правовими документами, які міститимуть конкретні обов'язки сторін. Вони розраховані на середньостроковий або довгостроковий період і дадуть змогу встановити сталі відносини між центром і регіонами у питанні регіонального розвитку.

Серед позитивних наслідків запровадження системи угод про регіональний розвиток слід передусім виділити такі, як концентрація державної фінансової допомоги на пріоритетних сферах регіонального розвитку замість існуючого галузевого розподілу бюджетних коштів. Пріоритетні сфери регіонального розвитку є предметом угод про регіональний розвиток; посилення взаємодії різних органів і рівнів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які були змушені спільно визначати план заходів спрямованих на розвиток регіону. Крім того керівники обласних рад і центральних органів влади нестимуть персональну відповідальність за їхнє здійснення; створення передумов для довгострокового бюджетного планування (мінімум на три роки), необхідного для точного визначення обсягу бюджетних коштів, направлятимуться на регіональний розвиток; -проведення регіональної політики у відповідність до західних

стандартів, оскільки подібні системи угод про регіональний розвиток вже давно існують у Франції, Польщі та деяких інших країнах Європи.

Другий інструмент стимулювання регіонального розвитку це заходи державної підтримки спрямовані на розвиток депресивних територій.

Законопроект дає визначення депресивних територій, встановлює критерії розвитку, за якими регіони України можуть визначатися депресивними, визначає порядок створення і виконання програм з подолання стану регресивності територій. Згідно з новим законом, депресивними визнаватимуться регіони, в яких протягом останніх п'яти років були зафіксовані найнижчі середні показники валової доданої вартості на одну особу. Промислові райони, де протягом останніх трьох років були найвищі середні показники рівня безробіття, зайнятості у промисловості та найнижчий обсяг промислового виробництва на одну особу. Сільські райони, в яких протягом останніх трьох років були найнижчими щільність сільського населення, приріст населення та найвищою частка зайнятих у сільському господарстві. Міста обласного значення в яких протягом останніх трьох років були найвищі середні показники безробіття та найнижчим рівень середньої заробітної плати [18].

Існують законодавчі та нормативні акти, які дозволяють органам місцевої виконавчої державної влади здійснювати місцеві запозичення. Це, зокрема, бюджетний кодекс України, Закони України «Про цінні папери і фінансову біржу» і «Про місцеве самоврядування в Україні», Указ Президента України «Про впорядкування внутрішніх запозичень, які проводяться органами місцевого самоврядування» № 655 від 18 червня 1998 року, Постанова Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 року № 207 «Про затвердження порядку здійснення запозичень до місцевих бюджетів», Наказ Міністерства фінансів України від 19 січня 1999 року № 19 «Про розгляд питань щодо узгодження розміру зовнішніх запозичень органів місцевого самоврядування і про затвердження Порядку узгодження розміру внутрішніх запозичень, які проводяться органами місцевого самоврядування», рішення Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку від 13 жовтня 1997 року № 48 «Про затвердження положення про порядок випуску і обігу облігацій місцевої позики».

Незважаючи на наявність законодавчої та нормативної бази щодо запозичення місцевими бюджетами муніципальні облігації в Україні випускалися мало з 1995 року здійснено 17 випусків на суму 315,3 мільйони гривень.

Наприклад, Харків здійснив 2 муніципальні позики в 1995-1996 роках. Зокрема другу позику було проведено з 1 грудня 1996 року по 31 грудня 1998 року на суму 1 мільйон гривень. Протягом 1998-2003 років Державна комісія з цінних паперів і фондового ринку зареєструвала лише одну емісію муніципальних облігацій (Бровари, Київської області) на суму 1 мільйон гривень у першій половині 1998 року.

Київська мерія планувала в липні-вересні 2003 року розмістити на зовнішніх ринках 5-річну позику на суму 105 мільйонів доларів [19]. При цьому передбачено обрати менеджера цього випуску з 15 провідних закордонних банків. Українські інвестори з деяким розчаруванням сприйняли повідомлення про те, що спочатку Київ залучатиме кошти в іноземних інвесторів і тільки потім почне позичати на внутрішньому ринку. Ряд фахівців зазначають, що практика попереднього виходу на внутрішній ринок ефективніша, оскільки дає змогу отримати попередній досвід роботи з вітчизняними інвесторами, а вже потім поглиблювати і розширювати його за кордоном.

Складовою частиною системи органів виконавчої влади є місцеві державні адміністрації – колегіальні органи, що керують життєдіяльністю окремих адміністративно-територіальних одиниць. Вони функціонують з України з березня 1992 року, коли Верховна Рада ухвалила Закон «Про представника Президента України». Цей закон ліквідував існуючу систему виконкомів Рад і послужив юридичною базою для створення нових органів влади.

14 квітня 1992 року Президент затвердив своїм указом «Положення про місцеву держадміністрацію». Через три місяці у текст Положення було внесене принципове доповнення: свої функції у сфері управління комунальним майном, у розвитку місцевого господарства адміністрація може здійснювати в межах повноважень, наданих їй відповідною Радою народних депутатів. Пізніше з'явилися і доповнення щодо вирішення земельного питання. Усе це фактично перетворювало держадміністрації на апарат місцевих Рад, які й приймали рішення за поданням адміністрацій.

16 березня 1993 року Верховна Рада позбавила представників Президента права передавати Радам у порядку делегування свої повноваження. З юридичної точки зору за таких умов представник Президента мав діяти в рамках своїх повноважень цілком самостійно, лише інформуючи відповідну Раду про найбільш значні заходи. Але на практиці такої свободи дій у нього не було: представник Президента виконував доручення Ради і звітував перед нею про свою діяльність. Фактично держадміністрації стали свого роду виконкомами Рад.

Таким чином, спроба завдяки інституту представників Президента створити дієву владну вертикаль на цьому етапі не мала успіху. Зусилля Президента з формування стрункої системи органів виконавчої влади виявилися не досить ефективними. Дві паралельні гілки влади - представницька і виконавча – були приречені на протистояння, що, зрозуміло, не йшло на користь розбудові держави.

У другій половині 90-х років ХХ ст. відбувався процес розбудови системи органів виконавчої влади – згори до низу – та розмежування їхніх повноважень з представницькими органами пішов активніше. Цьому сприяли і укази Президента.

Фактично крапку в цьому питанні поставила Конституція. Її статті - 118 і 119 - окреслили основні прерогативи і функціональну спрямованість місцевих держадміністрацій. У травні 1999 року був прийнятий Закон України «Про місцеві державні адміністрації», який у відповідності до Конституції визначив організацію, повноваження та порядок діяльності цих органів. Закон закріпив за ними роль виконавчої влади у межах певної адміністративно-територіальної одиниці і право реалізовувати повноваження, делеговані їй відповідною місцевою Радою.

Державні адміністрації покликані забезпечувати на місцях: виконання Конституції, законів України, рішень органів виконавчої влади вищого рівня; законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку, охорони довкілля, національно-культурного розвитку, підготовку й виконання відповідного бюджету та звіт про нього; взаємодію з органами місцевого самоврядування.

Держадміністрації на своїй території взаємодіють із сільськими, селищними й міськими головами; сприяють виконанню ними владних повноважень у сфері місцевого самоврядування, зокрема у вирішенні питань економічного, соціального і культурного розвитку відповідних територій, зміцненні матеріальної та фінансової бази місцевого самоврядування; контролюють здійснення повноважень, наданих законом органам виконавчої влади; розглядають та враховують у своїй діяльності пропозиції депутатів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

Місцеві державні адміністрації здійснюють повноваження, делеговані їм відповідними обласними, районними Радами. Вони супроводжуються передачею фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для виконання цих повноважень. Це закріплено в Законі України «Про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України», схваленим Конституційним судом 7 вересня 2005 року.

Розмежування повноважень між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, підстави та порядок делегування органам місцевого самоврядування повноважень органів державної влади встановлюються законом.

Отже, за роки незалежності в Україні склалися певні законодавчі засади щодо структури та повноважень центральних органів виконавчої влади. В ході політичної реформи, яка має здійснитися, вони демократизуються.

Подальше дослідження проблеми можна провадити в плані комплексного вивчення взаємодії всіх гілок влади.

Література

- 1.Блохін А. Україна у ХХ столітті: документи та матеріали. – К., 2000. – С.124.
- 2.Пекарчук В.М. Законодавчі засади зміни структури та повноважень центральних органів виконавчої влади в Україні: історичний аспект (90-ті рр. ХХ – перші роки ХХІ ст.) // Історичні записки: збірник наукових праць. Вип. 2. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – С. 155.
- 3.Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР у зв'язку з вдосконалення системи державного управління: Закон Української РСР, прийнятий Верховною Радою Української РСР від 21 травня 1991 р. № 1048-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 294.
- 4.Там само.
- 5.Про перелік міністерств та інші центральні органи державного управління Української РСР: Закон України, прийнятий Верховною Радою України від 13.05.1991 р. № 10306-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 26. – Ст. 290.
- 6.Нові Закони України. –К., 1991. – С.17.
- 7.Постанова Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію Закону Української РСР «Про бюджетну систему Української РСР» від 5 грудня 1990 р. № 513-ХІІ // Відомості Верховної Ради УРСР – 1991. – № 1. – Ст. 2..
- 8.Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України: Указ Президента України від 25 лютого 1992 р. // Голос України. – 1992. – 26 лютого.
- 9.Про представника Президента України: Закон України, прийнятий Верховною Радою України від 5 березня 1992 р. № 2167-ХІІ // Голос України. – 1992. – 20 березня.
- 10.Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади України: Указ Президента України від 25 лютого 1992 р. // Голос України. – 1992. – 26 лютого.
- 11.Литвин В.М. Україна: хроніка поступу (1991-2001). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – С.99.
- 12.Збірник Указів Президента України. – 1993. – № 3.. – С.213.
- 13.Збірник Указів Президента України. – 1993. – № 4. – С.5-6.

14. Там само. – С.7.
15. Збірник Указів Президента України. – 1994. – № 1. – С.14.
16. Політична реформа: пошук компромісу // Урядовий кур'єр. – 2003. – 12 червня.
17. Регіони потребують законодавчої підтримки // Урядовий кур'єр. – 2003. – 26 червня.
18. Пустовойтенко В. Настав час спільних дій, бо їх ціна – доля України // Урядовий кур'єр. – 1997. – 14 серпня.
19. Досвід запозичення місцевими бюджетами // Галицькі контракти. Діловий тижневик. – 2003. – 19 травня. – № 20. – С.12.

В работе рассмотрены основные вехи и содержание законодательного обеспечения деятельности центральных и местных органов власти.

Basic landmarks and maintenance of the legislative providing of activity of central and local organs of power are considered in the article.

УДК 337.27

Невзліна А.Б.

ЄВРЕЙСЬКЕ ЖИТТЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Розглядається участь євреїв та єврейських організацій у загальноукраїнському житті та внутрішньополітичних процесах, а так же питання про можливість окремого існування національних меншин та вживання досвіду для незалежного існування

Трагічне ХХ століття майже від його початків – більшовицької революції 1917 року, - було не найкращим для осмислення євреями свого минулого та поточного життя. Бурхливі 20-і роки, коли збереження життя серед жахів війни та погромів було найважливішим для життя кожного. Потому – короткий період інтенсивної урбанізації та розвитку пролетарської їдишиської культури (івритська вже була заборонена, не пролетарська цькувалася). Слідом за тим – майже тотальна радянська культура, що характеризувалася масовими репресіями 30-х років. Творення культури соціалістичного реалізму, яка вже і культурою майже не була – лише агітаційними матеріалами тоталітарної влади. Наступні роки – Друга світова війна й катастрофа європейського, і, чи не в першу чергу, радянського єврейства. А після війни на тих лічених, які вижили, чекали нові випробування – голодом, розрухою, антисемітськими кампаніями – і це тривало аж до смерті Сталіна. Відлига 60-х років дозволила трохи легше дихати, проте ідеологічні стереотипи та настанови ще не сприяли дослідженням з юдаїки. І лише дисидентська боротьба за волю, здебільшого за ґратами, у наступні десятиліття створила базу для перших кроків з осмислення національної історії та сьогодення. І тільки роки перебудови, а згодом і Незалежності, повернули радянський, а потім пострадянський світ до досліджень юдаїки – майже через століття. Ми стали чи не першим поколінням, якому пощастило повернутися від радянської до світової цивілізації.

Справі дослідження єврейських організацій й процесів їх зародження та розвитку практично не приділяється уваги ні в наукових, ні в релігійних колах. Єдиним джерелом інформації залишаються «Матеріали науково-практичних конференцій лекторів Народних університетів єврейської культури», де взагалі приділяється увага Східноукраїнському єврейству, а існування єврейських організацій приймається як нормальний та логічний розвиток громади, а ні перемога чи досягнення єврейського народу України. Важливим джерелом інформації про останні події в єврейському світі є офіційні сайти єврейських організацій в Інтернеті та періодичні видання, такі як «Шабат Шалом», «Шаарей Хесед» (м. Дніпропетровськ), «Громада і ти», «Наше життя», «Барух Ашер» (м. Донецьк), «Нер», «Відродження» (м. Луганськ). Необхідно підкреслити, що більшість статей у цих джерелах носять статистичний характер і не досліджує проблему єврейських організацій та їх життя України в комплексі.

Автор статті ставить за мету дати ретроспективний погляд на життя євреїв за останні п'ятдесят років та освітити сучасний етап. Визначити, чи застосовують сучасні євреї досвід нелегкого для них ХХ століття.

Євреї України, яким вдалося пережити катастрофу, з радістю зустрічали частини Червоної армії. Однак уже перші місяці після визволення показали, що на них чекають нові випробування. З осені 1943 р. із відвойованих районів почали надходити повідомлення про тяжке становище єврейського населення. У деяких місцях євреї впродовж тривалого часу не мали змоги покинути території гетто, часто їм не повертали ні житло, ні власність. Створювалися штучні перешкоди на шляху повернення євреїв зі східних районів СРСР в Україну, вони не завжди отримували гуманітарну допомогу, що надсилалися з-за кордону зарубіжними єврейськими організаціями.

Для перших повоєнних років була характерна досить висока міграційна активність єврейського населення України. Більшість з тих, кому пощастило евакуюватися в 1941 р. до східних регіонів СРСР, поступово поверталися до рідних місць. Реевакуація супроводжувалася спалахами антисемітських проявів,

спричинених – серед іншого – найгострішою житловою кризою. Помешкання евакуйованих, які вціліли під час окупації, як правило, були зайняті. Ще до перетину радянського кордону потенційні емігранти ставали учасниками складного, багатоступеневого процесу нелегального руху «Бріха» (буквально - «політ»).

У 1945-1946 рр. понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку область, виїхавши до Румунії. Євреї Північної Буковини постраждали менше, ніж в інших областях України: на 30 квітня 1944 р. (через місяць по звільненні) у Чернівцях мешкало 17340 євреїв, що становило 42% загальної кількості мешканців міста. Населення області, як повідомлялося двома місяцями пізніше, складало 662844 чол., із них євреїв – 7,9% (52570 чол.). Початок радянізації цього регіону спричинив різке зменшення частки неукраїнського населення. До середини літа в Румунію з Чернівецької області виїхало 12 тис. осіб. У серпні 1945 р. були прийняті постанови Раднаркомів, що дозволили виходити з радянського громадянства і виїздити з Чернівецької області до Румунії євреям, які мали румунське підданство до 28 червня 1940 р. На 8 січня 1946 р. було зареєстровано 11 085 євреїв, котрі підлягали виселенню на основі вищезазначеної постанови. «Евакуація» закінчилась у квітні 1946 р. Загалом з грудня 1946 р. станом на липень 1948 р. в Єврейську автономну область з території України (Вінницька, Херсонська, Миколаївська, Дніпропетровська області), а також із Кримської області РРФСР до Бірбіджана прибули 9 ешелонів переселенців – 1 770 єврейських родин. Поряд з організованим тривало й стихійне переселення. Внаслідок цього місцеве єврейське населення Бірбіджану до кінця 1948 р. збільшилося до 30 000 осіб, це була найбільша його кількість за всю історію області.

Вже 16 вересня 1948 р. співробітники Міністерства державної безпеки УРСР заарештували у Києві поета Д.Гофштейна (розстріляний у справі ЄАК у 1952 р.), який надіслав вітальну телеграму Голді Меїр, тимчасовому повіреному в справах Ізраїлю в Радянському Союзі. 1949 р. були розгромлені створені у 1944-1947 рр. єврейські молодіжні організації: у Жмеринці – молодіжний гурток «Ейнікайт» на чолі з М.Співаком (1929 р.н.), В.Керчманом (1929-1964), М.Гельфондом (1930-1985) і А.Ходорківським (1930 р. н.), у Львові – гурток «Спілка єврейської молоді» на чолі з Й.Бергером (1930 р.н.) і Л.Резниковим (1928-1983), у Києві – група старшокласників «Сун-2» на чолі з Б.Альтером (1930 р. н.) та А.Полонським (1930р.н.).

8 лютого 1949 р. Й.Сталін підписав рішення Політбюро ЦК ВКП(б) «Про розпуск об'єднань єврейських письменників і про закриття альманахів єврейською мовою», де вказувалося: «Прийняти пропозицію правління Спілки радянських письменників СРСР (тов. Фадєєва): про розпуск об'єднань єврейських письменників у Києві, Москві та Мінську; про закриття альманахів єврейською мовою «Геймланд» (Москва) і «Дер Штерн» (Київ) [1]. Найбільш постраждалою групою виявилися єврейські письменники і нечисленні фахівці в галузі юдаїки, котрі формально не вважалися «космополітами», оскільки вони були «єврейськими буржуазними націоналістами» [2]. У Києві в 1947-1948 рр., незважаючи на всі обмеження єврейського культурного життя, вийшло сім номерів альманаху «Штерн». Із науково-дослідних установ, що функціонували перед війною, відновив роботу лише Кабінет єврейської культури АН УРСР. Творчі діячі, котрі писали рідною мовою, сприймалися режимом як носії ідей сіонізму. В Україні наприкінці 1940-х - початку 1950-х років були заарештовані і засуджені М.Альтман, Р.Балясна, М.Береговський, Й.Бухбіндер, Х.Вайнерман, Б.Вайсман, А.Велєдницький, Д.Гофштейн А.Губерман (наприклад його вірш:

Єврейской мутной славой дорожа,
всегда еврей считает с одобрением,
как жили соплеменники, служа

любой чужой культуры удобрением), В.Гулянский, І.Друкер, Н.Забара, А.Каган, І.Кіпніс, Х.Кан-Шаргородська, Р.Лернер, Ю.Лойцкер, Н.Лур'є, М.Майданський, М.Межеричський (помер в арештантському вагоні), М.Пінчевський, Г.Полянкер, І.Спектор М.Талалаєвський, М.Шмушкевич та ін. Частина з них були співробітникам Кабінету єврейської культури при Академії наук УРСР, ліквідованого в 1949 р. У вересні 1949 р. був закритий театр ім. Шолом-Алейхема в Чернівцях [5].

Смерть кремлівського диктатора врятувала життя не лише багатьом радянським євреям, а й окремим представникам української та російської еліти. Вже через кілька тижнів після смерті Сталіна атмосфера в СРСР почала змінюватися на краще. 4 квітня 1953 р. було припинено «справу лікарів», оголошену провокацією колишнього керівництва органів держбезпеки.

Восени 1962 р., під час візиту до Києва ізраїльського посла Гекоа у натовпі, котрий зібрався біля синагоги, чулися вигуки, що радянська влада не дає євреям свободи, обмежує їхні права на працю й освіту. Цей демонстративний прояв невдоволення діями влади супроводжувався традиційними для повоєнного часу домаганнями про відкриття у Києві ще двох синагог, у зв'язку з недостатністю однієї для міста. Учасники стихійної маніфестації заявляли членам ізраїльської делегації про своє бажання емігрувати, обурювалися ставленням радянських органів влади до проблеми Бабиного Яру. У відповідь на подію Рада у справах релігій навіть розглядала питання про закриття синагоги.

У 1961-1963 рр. у Львові, Івано-Франківську, Чернівцях, Хмельницькому, Одесі, Миколаєві, Києві, Харкові та Дніпропетровську пройшли показові процеси над групами євреїв, звинувачених у скоєнні «економічних злочинів». Із 12-ти чоловік (шестеро з них -євреї), заарештованих у січні 1963 р. у Харкові за звинуваченням у скоєнні «економічних злочинів», усіх євреїв засудили до страти, тоді як усіх звинувачених неєвреїв – до тюремного ув'язнення.

Катастрофа та повоєнні антисемітські кампанії в СРСР стимулювали прискорену асиміляцію. Проведений 1959 року перепис засвідчив, що чисельність єврейського населення України скоротилася майже втричі (з 2 млн. 654 тис. чол. до 840,3 тис. чол.) порівняно із сумарними даними переписів другої половини 1920-х – початку 1930-х років на українських землях у складі УСРР, Польщі, Румунії та Чехословаччини. В 1959 р. єврейське населення України складало 2%, а в Київській, Одеській та Чернівецькій областях – 6-7% від загальної чисельності. Більшість євреїв мешкала у містах, все ще становлячи в деяких з них відносно значний відсоток населення, який дорівнював у Чернівцях – 25,7 Одесі – 16,7 Києві – 13,9%. Частка змішаних шлюбів серед єврейських родин складала 10,3% [2].

Традиційно багато євреїв було задіяно у наукових і науково-дослідних установах республіки. Досить зазначити, що в середині 1960-х років в Україні з 98 тис. науковців євреї склали 9%, зокрема, серед докторів наук їх нараховувалося близько 18%, а серед кандидатів наук – 9,6%. У наукових установах АН УРСР працювали 7 академіків та 17 членів-кореспондентів – етнічних євреїв. З весни 1972 р., з приходом до керівництва республікою В.Щербицького, котрий очолював КПУ аж до серпня 1989 р., розпочався новий етап в історії УРСР. Спершу новий керівник УРСР намагався з'ясувати результати боротьби свого попередника П.Шелеста з міжнародним сіонізмом [3].

Протягом 1970-х-1980-х рр. налагоджувалися зв'язки між представниками українського та єврейського національних та правозахисних рухів. Крім І.Дзюби та Б.Антоненка-Давидовича неодноразово підносили свої голоси на захист євреїв українські демократи С.Караванський та М.Сагайдак. За участь у загальноукраїнському правозахисному русі був засуджений Й.Зісельс. У місцях відбування покарання між діячами українського та єврейського рухів встановилися дружні, приязні взаємини та діалог (Я.Сусленський, Й.Зісельс, С.Глузман, В.Чорновіл, Є.Сверстюк, (Ю.)А.Вудка, М.Горбаль та ін.). Завдяки феноменальній пам'яті Юрія (Ар'є) Вудка, запам'ятавши десятки віршів своїх українських друзів по Мордовських таборах – Євгена Сверстюка, Олекси Різникова, а також Василя Стуса, звільнившись восени 1976 р., вивіз їх (у голові, не на папері) за кордон, де вони побачили світ у виданій 1978 р. у Мюнхені збірці «Поезія з-за колючих дротів. Слово репресованих Москвою українських поетів» [8].

У період розпаду Радянського Союзу активізувалися антисемітські елементи, з відсічю замірам яких активно виступали українські громадські об'єднання (Український культурологічний клуб, виконком Української Гельсінської спілки тощо). Найвпливовіша на той час громадська організація – Народний рух України декларувала зокрема, у своїй програмі: «Історично склалося так, що Україна стала батьківщиною нової єврейської культури, євреї зробили великий внесок до розвитку багатьох галузей життя українського народу. Рух виступає за відродження єврейської громади в Україні та її національно-культурну автономію, проти антисемітизму»[4]. В 1989 р., коли поповзли чутки про можливість погромів в Україні, Рух організував велелюдні мітинги солідарності з євреями та розповсюдив велику кількість листівок, спрямованих проти антисемітизму.

Напередодні розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності еміграція євреїв набула особливого розмаху. Так, 1989 р. до Ізраїлю з України виїхало 3 672 особи, у країни Заходу (головним чином, до США) – 17 486; 1990 р. до Ізраїлю – 59 874, до США – близько 12 200; 1991 р., – відповідно 39 814 та 12 583; до інших країн у 1990-1991 рр. емігрувало сумарно 5-10 тис. євреїв [7].

На першій офіційній конференції Єврейських організацій в СРСР, що проходила в Ризі (Латвія), в травні 1989р. було підняте питання про «Іудейські організації», яке і зараз викликає масу емоційних суперечок. До справжнього моменту ця проблема так і не була вивчена на серйозному академічному рівні. На початку 1990-х рр. в Україні відкриваються перші державні єврейські школи та бібліотеки, створюються театральні колективи, з'являються перші організації соціального захисту. Із небаченим за радянських часів розмахом 1991 р. на державному рівні було відзначено 50-річчя трагедії Бабиного Яру. Жалобні заходи підвели ризику під тривалим замовчуванням Катастрофи. У червні 1991 р. у Києві була проведена міжнародна конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин», що започаткувала на українській землі конструктивний діалог науковців та громадськості щодо спільних трагічних сторінок історії двох народів [6].

Потім, по завершенню «Єврейського відродження», наївно вірили, що все було в межах досяжності – концепція нової Єврейської общини і реалізація цієї мети, що стало б реабілітацією життя Єврейської общини.

У той час абсолютно не підтримувався план, запропонований іудейським світом, щодо єврейства Східної Європи. Іудейський світ вірив, що «радянські» євреї знаходилися в стані очікування переселення в інші країни, тому розширювати і підтримувати існуючі общини не було необхідності. Доти, поки всі не покинуть регіон, професійні структури, такі як – Сохнут, Американський Єврейський Розподільний комітет «Джойнт» та інші, – підтримуватимуть адаптацію євреїв.

Пройшло десять років. Прогнози про тотальну репатріацію, не здійснилися, і правління зіткнулися з реальністю: великими, але слабкими, не координованими общинами без структури, зануреними в масу проблем.

З 1988 по 1992р. єврейські громадські організації грали важливу роль на початковому етапі пробудження і первинного задоволення інтересів єврейства в Україні в процесі відновлення його суспільного життя.

Друга стадія розвитку суспільного життя, з 1993 по 1996, ознаменувалася як період створення і розвитку професійних єврейських структур (шкіл, добродійних центрів, преси і академічних інституцій). На цьому етапі життєво важливі цілі єврейських організацій в Україні встановлювалися міжурядовими і Ізраїльськими структурами (у першу чергу, «Джойнт», Ізраїльське посольство, релігійні організації і Сохнут).

Поступово міжурядові й ізраїльські організації переходили від зовнішньої підтримки різних заходів для Єврейських організацій в Україні до створення нових структур, пропонуючи різноманітні, добре оплачувані пости для багатьох єврейських активістів.

У даний час роль місцевих громадських організацій в житті євреїв України зменшилася. Відбувається це з тієї причини, що українські євреї не проявляють бажання адаптуватися на новому етапі – етапі професіоналізації життя єврейства, створення професійної інфраструктури єврейської общини, а також тому, що вони не можуть протистояти можливостям ззовні.

Початок третього недавнього етапу в розвитку структури єврейської общини можна віднести до 1996 року, коли успішні підприємці почали виявляти цікавість не тільки до спонсорування програм общини, але також і до активної особистої участі в управлінні громадським життям. Найбільш яскравими прикладами можуть служити Дніпропетровськ, Одеса, Донецьк і Київ, так само як і створення Всеукраїнського Єврейського Конгресу і Єврейського Фонду в Україні [5].

Протягом 20 -30 років єврейська община в Україні стабілізується на цифрі від 150 до 200 тисяч чоловік. В майбутньому завдяки своїй активній діяльності, українська єврейська община буде визнана в Європі. Громадяни, що повернулися з еміграції, і іноземні, живуть і працюють в Україні, стануть основними об'єктами діяльності общини. Найближчими роками Ізраїльські урядові і міжурядові організації залишаться основними джерелами фінансування єврейської общини в Україні. В той же час, навіть при фінансуванні що збільшується із зовнішніх джерел, українська єврейська община не зможе задовольняти свої мінімальні потреби завдяки великому переліку соціальних і економічних проблем. Місцеве фінансування буде повільне збільшуватися, проте в найближчі п'ять - десять років не зможе конкурувати із зовнішніми джерелами, зважаючи на своє неістотне зростання і слабку внутрішню координацію. Місцеве фінансування могло б задовольняти хоч би мінімальні потреби общини, якби стала можливою координація між зовнішніми і внутрішніми джерелами, що на даному етапі є неможливим. Час визначає пріоритетні напрями для нашої діяльності. Ми повинні направляти всі наші сили і засоби на соціальний захист общини, включаючи освіту. На наш погляд, ми не маємо права ставити інші цілі, у той час коли люди з нашої общини залишаються голодними і без тепла. На перший погляд, картина нашого життя і прогнози здаються песимістичними. Проте, у нашій історії це не вперше коли знаходячись на межі відчаю, ми повинні почати відновлювати общину.

Література

- 1.Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. К.,2003. – С.56-58.
- 2.Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття: навчальний посібник. – Х.: Одісей, 2001. – С.102.
- 3.Костырченко Г. Тайная политика Сталина. М.: 2001. – С.224.
- 4.Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине (Киев, Львов: 1945-1981 гг.). К., 1998. – С. 40.
- 5.Нариси з історії та культури євреїв України. К.: Дух і Літера, 2005. – С.208-209. (серія «бібліотека Інституту юдаїки»), з іл.
- 6.Україна: друга половина ХХ століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р. Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997,-С.206
- 7.Телушкин И.Еврейский мир. Важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. М., 1995. –С. 88.
- 8.Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К., 2001. – С.230.

Рассматривается участие евреев и еврейских организаций в общеукраинской жизни и внутривластных процессах, а так же вопрос о возможности отдельного существования национальных меньшинств и употребления опыта для независимого существования.

Participation of Jewries and Jewish organizations in Ukrainian life and of home policies processes is examined, so question about possibility of separate existence of national minorities and use of experience for independent existence

ПОШИРЕННЯ В УКРАЇНІ ДОСВІДУ, НАПРАЦЬОВАНОГО ЗЕМСТВАМИ, ЩОДО УПРАВЛІННЯ РІЗНИМИ ГАЛУЗЯМИ МІСЦЕВОГО ГОСПОДАРСТВА

В статті розглядаються питання поширення й використання в Україні досвіду, напрацьованого земськими установами, щодо управління різними сферами матеріального і духовного життя.

В умовах становлення незалежної, економічно й політично самостійної України на конституційному рівні визнане місцеве самоврядування, яке сьогодні розглядається як невід'ємна ознака демократичного устрою влади у державі. Органи місцевого самоврядування дозволяють краще і швидше реагувати на потреби населення, сприяють подоланню його почуття відчуження від управління країною, є ефективною та перевіреною часом формою народоправства.

Перед Україною як державою, що стала на шлях розбудови громадянського суспільства, одним з першорядних завдань державотворчого процесу постало поліпшення соціально-побутових умов та підвищення загального рівня життя її громадян. Глибокий науковий аналіз соціально-економічних, суспільно-політичних, культурних процесів сучасності неможливий у відриві без вивчення їх історичного коріння у минулому. Тому на сучасному історичному етапі мова йде не просто про перебудову роботи тих самоврядних органів, що існували раніше, а про їх відродження, про створення ефективних нижчих ланок управління, наділених реальними владними можливостями, з чітко визначеними повноваженнями та забезпечені відповідною матеріальною і законодавчою базою. Кризовий стан усіх сфер життя сучасного українського суспільства, у тому числі й управлінської, триває вже кілька років. У сучасній Україні спостерігаються зниження рівня охорони здоров'я населення, освіти, проблема з кадрами, незадовільний стан шляхів сполучення. Сільське господарство потребує негайного реформування. Подальше зволікання з вирішенням наболілих суспільно-політичних, економічних, екологічних та соціальних проблем може привести до ще більшого відставання від провідних країн світу. Тому необхідна мобілізація усіх свідомих сил суспільства, тісна взаємодія громадськості та усіх ланок владних структур для якнайшвидшого виходу з кризи.

У цей важливий період нашої історії не тільки цікаво, але й потрібно звернутись до тих форм і методів діяльності органів місцевого самоврядування, які у свій час забезпечили швидкий розвиток усіх галузей місцевого господарства і сприяли як культурному, так і економічному піднесенню краю. Саме такими органами у другій половині XIX – на початку XX ст. були земства. Сьогодні, коли діє Закон України „Про місцеве самоврядування” від 21.05.1997 р., об'єктивно виникає питання поширення у країні досвіду, напрацьованого земськими установами, щодо управління різними сферами матеріального і духовного життя для розв'язання невідкладних проблем сьогодення.

Про діяльність губернських та повітових земств на території України свідчать видання, які збереглися з XIX століття. Це журнали та доповіді повітових земських зборів, звіти діяльності земств. Цікавими фактами з життя земств привертають увагу документи з державних архівів Харківської, Луганської, Донецької областей тощо. З проблеми поширення та використання досвіду діяльності земств відсутні спеціальні історичні дослідження, хоча діяльність земств залишила помітний слід в історії країни. Певний інтерес у цьому плані викликають праці Гуза А.М. [1], Курченко В.В. [2], Мармазової О.І. [3], Гапійенко А.А. [4]. Проте в них висвітлюються лише окремі аспекти з розглядуваної нами теми. Тому автор на основі вивчення архівних джерел та документальних матеріалів, робить спробу комплексно дослідити поширення досвіду земств на розвиток провідних галузей місцевого господарства в Україні. Це посилить пізнавальне та наукове значення розглядуваної проблеми.

Земські органи самоврядування, що функціонували як органи представницької демократії на місцях і діяли в інтересах місцевого населення, поєднуючи зусилля земської адміністрації, вибірних гласних, ініціативу місцевих кіл, виявилися здатними до вирішення важливих питань в соціально-економічній, культурно-освітній та інших галузях, незважаючи на обмежену законодавством компетенцію і рутину бюрократичних порядків Російської імперії. Їх поява сприяла вирішенню значного кола соціально-економічних проблем, що гальмували розвиток, зокрема, українських губерній. За роки свого існування земства набули достатнього досвіду стосовно підходів до розв'язання місцевих потреб, що сприяло підвищенню їх авторитету як органів місцевого самоврядування.

До обов'язків земств входило спорудження і утримання місцевих шляхів сполучення, земської пошти, земських шкіл, лікарень, богоділень і притулків; піклування про місцеву торгівлю і промисловість; ветеринарна служба; страхування; місцева продовольча справа; навіть будівництво церков і утримання місцевих в'язниць і будинків для божевільних. Царський уряд із самого початку намагався обмежити компетенцію земського самоврядування лише тими функціями, які практично неможливо було виконувати з центру. Крім того, самодержавство законодавчо забезпечило втручання в діяльність земств місцевої бюрократії [5].

Становлення земських установ було складним і досить-таки тривалим. Однак вже наприкінці XIX – на початку XX ст. вони перетворилися на силу, з якою царат вимушений був рахуватися. Саме тоді без земської участі вже не вирішувалося жодне з питань як у соціально-економічному, так і культурному житті

регіону. Діяльність земств носила яскраво виражений соціальний характер, була спрямована на господарський та культурний розвиток українських губерній. На протязі свого існування земства користувалися незмінною підтримкою з боку населення. Земствам вдалося мобілізувати творчий господарський потенціал передових класів тогочасного суспільства на користь тому ж суспільству і державі [6].

Дослідження різних аспектів діяльності земських установ є дуже важливим як із наукової, так і з практичної точок зору. Створені земські установи охоплювали, незважаючи на обмеження компетенції, досить широке коло господарчих та культурних питань. Історія земств тісно пов'язана з історією народної освіти, охорони здоров'я, статистики, сільського господарства тощо. Зосереджуючи у своїй діяльності фінансові, економічні, культурні питання, земства були суттєвою частиною місцевої, регіональної історії. Можна стверджувати, що земства зосередили соціальну, економічну та культурну історію регіону. Детальне вивчення історичної спадщини самоврядування в Україні, запозичення позитивного досвіду і використання його у повсякденній адміністративно-господарській практиці сучасних органів місцевого самоврядування має і може сприяти більш якісній їх роботі.

Аналіз сільськогосподарської діяльності земств України показує, що земства при проведенні агрономічних заходів враховували як інтереси землевласників-дворян, так і інтереси різних груп селян. Створюючи губернські та повітові агрономічні організації, влаштовуючи сільськогосподарські бюро та склади, відкриваючи сільськогосподарські училища й курси, проводячи читання й бесіди на агрономічні теми, ведучи боротьбу з шкідниками сільського господарства, організуючи сільськогосподарські виставки, земства рівною мірою сприяли розвитку як селянських, так і поміщицьких господарств [7]. Розуміючи важливість розвитку сільського господарства та поширення відповідних знань серед населення і, незважаючи на відсутність реальної допомоги з боку держави та брак коштів, земства намагалися, використовуючи усі свої можливості, поліпшити сільське господарство. Незважаючи на певні труднощі, успіхи земств в даній галузі безсумнівні. І хоча заходів було недостатньо для серйозного поліпшення у сільському господарстві, земства провели дуже важливу роботу у цьому напрямку. Наведені матеріали свідчать, що Столипінська аграрна реформа там, де вона вірно впровадилася, дала відчутні результати. Теперішнім керівникам агропромислового комплексу, особливо тим, хто відповідає за аграрні перетворення, непогано було б звернутися до досвіду столітньої давності, зібрати крихти напрацьованого досвіду у вдало реформованих колективних господарствах, сільськогосподарських товариствах, домашніх подвір'ях, пасіках.

В наш час не лише перекликаються погляди на місце і роль земських установ у державному устрої Росії, але й відається належне їхнім заслугам у розвитку економіки та культури країни. Довгий час замовчувався той факт, що безплатність освіти та лікування населення, широка мережа навчальних закладів та лікарень, Ради, що виникли у 1917 р., не виникли просто так, а у готовому вигляді були відібрані у земств. У них же Ради перейняли готові кадри спеціалістів з усіх галузей місцевого господарства.

Звичайно сучасна медицина, освіта, статистика, сільське господарство більш розвинені, однак певні питання у напрямку їх організаційного вдосконалення потребують доробки. Звернення до практичного досвіду земств надзвичайно важливе у наш час, коли суспільство знову стурбоване схожими питаннями: лікарі, вчителі належать до категорії малозабезпечених, що спричиняє постійне коливання у кадровому складі; належні умови для існування та праці на селі відсутні, внаслідок чого молодь там не затримується, поспішаючи повернутися до міста. На нашу думку, земства спромоглися у свій час вирішити деякі з цих питань, а отже, окремі аспекти діяльності земських установ заслуговують на пильну увагу і дотепер, хоча вже минуло майже півтора століття з часу впровадження земств.

Таким чином, форми, напрямки земської діяльності, чітко визначений комплекс управлінських і виконавчих функцій, розмежування компетенцій між земськими установами і урядовими органами у справі народної освіти, медицини, сільського господарства, статистики, благоустрійної діяльності є актуальними й сьогодні і можуть бути запозичені для ефективного управління даними галузями на рівні міст, районів, областей.

Слід зазначити, що дослідниками ще не висвітлена достатньою мірою така самоврядна діяльність земств, як налагодження регулярного поштового зв'язку, шляхів сполучення, піклування про збагачення місцевого довкілля тощо.

Література

1. Гуз А.М. Культурно-освітня діяльність земських установ на Україні (1864-1914): Дис. ...канд. іст. наук. 07.00.01. – К., 1997. – 217 с.
2. Курченко В.В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864–1914 рр.). — Харків, 1998. – 231 с.
3. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кін. XIX – поч. XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Донецьк, 1998. – 214 с.
4. Гапієнко А.А. Участь земств Лівобережної України в історико-краєзнавчому русі (1870-ті – 1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – К., 1999. – 217 с.

5. Земские учреждения. Положение о губернских и уездных учреждениях. – М., 1866. – С.22-27.
6. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М.: Наука, 1990. – С.11.
7. Львов Г.Е., Полтнер Т.И. Наше земство и 50 лет его работы. - М., 1914. – С.29.

В статье рассматриваются вопросы распространения и использования в Украине опыта, наработанного земскими учреждениями по управлению разными сферами материальной и духовной жизни.

The questions of the spreading and using the experience in Ukraine, which was acquired by zemstvos in management of different branches of local economy are described in the article.

УДК 94(477.54)

Остапенко С. В.

М.О.МАКСИМЕЙКО В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ХАРКІВЩИНИ

У статті розглянута роль М.О. Максимейка в суспільно-педагогічному житті Харкова. В роботі висвітлено орієнтири вченого в його громадській діяльності. Визначено місце та роль Харківського університету у громадському житті України наприкінці ХІХ-поч. ХХст.

Викладачі українських університетів, як і майже вся російська професура, на межі ХІХ – ХХ століть жили суто академічним життям, були далекими від суспільно-політичного руху. Їхня громадська активність виявлялася здебільшого в культурно-просвітницькій діяльності. Частково цю функцію виконували наукові товариства, що існували при університеті, там же і функціонували різноманітні публічні курси, які вели лектори університетів.

Громадська діяльність Харківського університету тісно пов'язана з Харківським Історико-філологічним та Харківським Юридичним товариствами, що існували при університеті. Одним із яскравих представників даних товариств є Максимейко Микола Олексійович [1870-1941 рр.] – український правознавець, доктор історії права, професор, чл.-кор. ВУАН\АН УРСР. Українська історіографія не має досліджень щодо діяльності М.О.Максимейка як громадського діяча. Ось чому даний аспект дуже цікавий, дослідження якого і є метою даної роботи.

Наукова новизна полягає в тому, що у роботі здійснено комплексне вивчення місця та ролі М.О. Максимейка в суспільному житті Харківщини.

Частково працювали над дослідженням даної проблеми О.Ф.Скакун, Т.І.Бондарук та Ю.С.Шемшученко.

Так, Ю.С.Шемшученко в своїх працях торкається розвитку юридичної освіти та пов'язаною з нею громадською діяльністю по всій Україні, Т.І.Бондарук висвітлює діяльність представників школи західноруського права, О.Ф. Скакун досліджує державотворчі погляди вчених.

Ці та інші джерела підтверджують, що М.О.Максимейко відіграв велику роль в суспільно-політичному житті країни. Але й досі не створено цілісної картини ролі вченого в громадському житті.

В 1897 р. М.О. Максимейко був призначений приват-доцентом по кафедрі історії російського права юридичного факультету Харківського університету, згодом стає одним із членів Харківського Історико-філологічного та Харківського Юридичного товариств.

Статут Харківського Історико-філологічного товариства був затверджений 24 грудня 1876 року [1,с.27], але відкриття його відбулося 28 лютого 1877 р., що й стало вважатися днем створення товариства [2,с.4]. Засновником його виступили професори та викладачі історико-філологічного факультету. Першим головою товариства став декан цього ж факультету професор В.К.Надлер, у подальшому посаду голови обіймали такі вчені, як О.О.Потебня, М.С.Дринов, М.Ф.Сумцов.

В 1897 р. членом Харківського Історико-філологічного товариства став і М.О.Максименко. Так, згідно із протоколом засідання цього товариства: “31 жовтня в присутності міського опікуна Харківського учбового округу І.П.Хрущова та багатьох професорів Харківського університету, відбулось об'єднане засідання Історико-філологічного товариства та його педагогічного відділу пам'яті професора та академіка Ф.І.Буслаєва. В кінці засідання були обрані одноголосно в члени товариства без балотування М.О.Федоровський та М.О.Максимейко”[3,с.Х].

Метою товариства, згідно з уставом [1,с.28], було проголошено розповсюдження історичних та філологічних знань. Діяльність товариства головним чином була спрямована на розробку різноманітних питань і тем із філософії, психології, логіки, історії, літератури, згідно із запитамі науки, що розвивалася. Багаточисленний ряд доповідей, наукових досліджень по вказаних відділах науки були в засіданнях товариства заслухані та обговорені.

У 1880 р. за ініціативи П.С.Єфименко при товаристві виник Історичний архів, де на початку 90-х років ХІХ ст. було зосереджено більше 52 тис. справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України ХVІІІ- перш. пол. ХІХ ст. У 1886 р. вийшов перший “Сборник ХИФО”, де друкувались численні статті його членів. Найбільша кількість доповідей, рефератів, наукових монографій

була присвячена саме історії. Серед них і реферат М.О.Максимейка, присвячений “Проекту нового уложенія законодавчої Комісії 1754 –1766 рр.” і прочитаний на засіданні 23 листопада 1897 р. В доповіді розглядається питання про автора “Проекту”, засвідчується, що в складанні його брали участь і представники від населення, це підтверджують протоколи Комісії та зміст, такий, який не міг виходити від чиновника. Висвітлюються джерела “Проекту” та його роль в історії російського законодавства. Викладається сам зміст його з трьох точок зору: наскільки в ньому заперечувались сословні тенденції суспільства половини XVIII ст.; рівень ідей свободи та особистої честі серед населення і в якій мірі суспільство заглибилось в кріпосні тенденції того періоду. “Проект” порівнюється із “Жалованою грамотою дворянства” та “Міським положенням” Катерини II 1785 р. На основі даного порівняння М.О.Максимейко робить висновок про те, що “Проект” мав як негативні, так і позитивні сприйняття його змісту з боку влади.

Товариство в своїй діяльності торкалося і питань повсякденного життя. Члени товариства готували ряд доповідей-некрологів у зв'язку зі смертю діячів історико-філологічних знань, наприклад, Даунса, Лашкевича, Колмачевського, Лібрехта, Миклошича, Кавеліна, Коперницького, Потебні, Манжури, Ролле, Огоновського, Незеленова, Яковлева, Коваржа та інших. Так, наприклад, засідання 13 грудня 1901р. було присвячено пам'яті І.М.Миклашевського. На ньому виступали члени товариства, свою промову виголосив і М.О.Максимейко.

Товариство брало участь у ювілеях російських та іноземних вчених, в урочистих святкуваннях на честь науково-літературних діячів: Сухомлинова, Яновського, Міллера, Петрушевича, на честь вшанування пам'яті Кольцова, Котляревського, Сковороди, Пушкіна, Гоголя та багатьох інших.

Члени товариства брали участь в попередніх комітетах Археологічних з'їздів та в самих з'їздах. Так, Рада Харківського університету в засіданні 16 грудня 1899 року обрала М.О.Максимейка як депутата від університету для участі в засіданнях попереднього комітету з організації XII Археологічного з'їзду в Харкові [4,с.1]. На самому ж з'їзді він представив свій реферат “Руська правда та звичаєве право Литовсько-Руської держави до видання Статуту”.

Саме члени Харківського Історико-філологічного товариства стали ініціаторами видання у 1907 – 1912 рр. єдиної у світі багатотомної “Народної енциклопедії наукових та прикладних знань”. Вони ж були і засновниками громадської бібліотеки ім.В.Г.Короленка [5,с.3].

Період найвищого підйому діяльності товариства слід відносити до 80-90рр. XIX ст. Протягом Першої світової війни його діяльність стає помітно менш активною, а до 1920 року товариство зовсім припинило свою діяльність. Аналіз суспільно-політичних поглядів діячів Харківського Історико-філологічного товариства переконує у тому, що майже всі вони були прихильниками соціалістичних ідей, але як особи високоосвічені, справжні гуманісти, вони передбачали хибність революційних вибухів і тому вірили в сили науки і вважали останню головним і єдиним засобом прогресу людства.

Харківське Юридичне товариство було засноване при Харківському університеті 3 лютого 1901р. (статут від 3 листопада 1900 р.). Керівництво товариства склали М.О. Куплеваський, І.М.Тютрюмов, О.Ф.Данилович, М.О.Гредескула.

Згідно із “Списком членів Юридичного товариства” М.О.Максимейко був одним із представників цього товариства. Він виступав на засіданнях, брав участь в обговоренні рефератів. У протоколах засідань Юридичного товариства зберігся короткий запис виступу М.О.Максимейка на доповідь В.М.Устинова “Ідеї національної держави”, який проливає світло на суспільно-політичні погляди М.О.Максимейка. “Націоналізм, шовінізм і мілітаризм,- говорив він,- не впливають прямо із принципу національності, а є його перекрученням” [6,с.26].

Опозиційні думки відкрито висловлювалися в Юридичному товаристві, до якого належав М.О.Максимейко. Так в 1904 р. в товаристві обговорювалось звернення до уряду про необхідність реформ. Одним з першочергових завдань було скасування фактичної заборони на друкування літератури українською мовою. Під тиском громадськості царський уряд у грудні 1904 р. звернувся до Академії Наук, Київського і Харківського університетів з пропозицією висловитися з цього приводу. Для підготовки офіційної відповіді в Харківському університеті була створена комісія в такому складі: М.Ф.Сумцов (голова), Д.І. Багалій, Т.І. Бугкевич, О.К.Білоусов, А.Г.Зайкевич, М.О.Максимейко, С.В.Соловійов, М.Г.Халанський, М.П.Чубинський. Створений комісією документ був покладений в основу рішення Ради університету, схваленого одногосно 5 квітня 1905 року. В ньому підкреслювалось, що Рада з питань про усунення тих обмежень, які з 1863 р. застосовуються до малоросійської мови і малоросійської літератури, “вважає своїм моральним обов'язком категорично висловитися про безумовну, історично цілком уже доведену, їхню шкоду як для всієї Росії, для її розумового розвитку, так і особливо для Малоросії у всіх формах її морального життя” [7,с.4].

“Кривава неділя” 9 січня 1905 р. викликала протести харківських студентів, які знайшли підтримку в Юридичному товаристві, яке 19 березня під головуванням М.А.Гредескула засудило розправу над демонстрантами в Петербурзі й висловилося за скликання Установчих Зборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

У зв'язку з революційними подіями заняття в університеті були припинені. Позиція університету щодо перспектив їх відновлення була викладена у спеціальній Записці (березень 1905), де наголос робився на необхідності демократизації російського суспільства.

Університет перетворився з навчального закладу в осередок політичної агітації. У жовтні 1905 року, оточений барикадами, він протягом кількох днів перебував у руках озброєних студентів і робітників. Масштабного кровопролиття вдалося уникнути значною мірою завдяки мужній поведінці Л.В.Рейнгарда й особливо деканів В.П. Базескула та М.А. Гредескула, які встановили зв'язок із захисниками барикад і виступили посередниками між ними й губернатором, схиляючи обидві сторони до компромісу.

З утворенням конституційно-демократичної партії (згодом партії народної свободи - ПНС) значна група викладачів університету поповнила її ряди. Серед лідерів місцевих кадетів були Д.І.Багалій, Л.Я.Таубер М.А.Гредескул та ін. Останній редагував першу в Харкові кадетську газету "Мир". Редакторами інших кадетських чи прокадетських газет були М.П.Чубинський і М.О.Максимейко ("Волна", грудень 1905 р. – січень 1906 р.) [8,с.310].

У роки революції університет відіграв позитивну роль у відстоюванні права українського народу користуватися рідною мовою у сфері освіти та культури.

Визнання й підтримку української культури символізувало також присвоєння М.С.Грушевському та І.Я.Франку звання почесного доктора Харківського університету (1906 р.). Д.І. Багалій, М.Ф.Сумцов, М.О.Максимейко та деякі інші професори-кадети під час виборчих кампаній викривали антиукраїнську політику царського уряду, наголошували на необхідності задоволення національних потреб українського народу аж до автономії.

Остаточна поразка революції, яку ознаменував державний переворот 3 червня 1907 р., і посилення політичної реакції мали своїм наслідком істотне зниження громадської активності.

Перша світова війна на якийсь час притамувала суспільні суперечності. Викладачі та студенти університету масово брали участь у загальноміських урочистостях, богослужіннях, маніфестаціях на підтримку монарха, уряду і армії. З приводу перемоги російської армії в Галичині 24 серпня був відправлений вдячний молебень у кафедральному Успенському соборі, де були присутні ректор І.В.Нетушил, Д.І.Багалій та інші професори. 25 вересня відбулося засідання Ради університету, практично цілком присвячене питанню про надання допомоги пораненим.

Значний вплив на розвиток подій мав і Академічний Союз на допомогу Добровільній армії. Їх гаслами було "союз шпаги та пера", "куля потрібна на фронті, а розумне слово в тилу". І тому з ініціативи ректора університету професора П'ятницького була обрана спеціальна комісія, завданням якої була організація лекцій для населення з метою агітаційно-просвітницькою. В юридичному корпусі університету зачитані лекції: М.О.Максимейка "Процес створення російської держави", М.І.Палієнка "Держава та більшовизм" та ін.

Проводилися курси "Права та політики", метою яких було висвітлення основних питань державності, пов'язаних із відродженням Росії. На курсах викладали М.І. Палієнка, В.Ф. Левитський, М.М. Соболев, Д.М.Іванцов та ін. [9, с.13].

Також про неабияку громадську активність свідчить листування М.О.Максимейка з видатними діячами України та Росії. Серед них В.П.Хвостова, професор римського права Московського університету, Г.В.Демченко, професор енциклопедії права та історії філософії права Варшавського та Київського університетів, В.Є.Грабарь, професор міжнародного права Дерптського університету, Х.Д.Алчевська, віцепрезидент Міжнародної ліги просвіти та багато інших [4, с.2].

М.О.Максимейко отримував безліч запрошень: запрошення взяти участь в підготовці науково-літературного збірника до 30-річчя професорської діяльності Стороженка (1900 р.); на участь в засіданні Лохвицького уїздного повітового комітету особливої наради про потреби сільської промисловості (1900 р.); запрошення М.Ясинського на участь у випуску збірника на честь М.Ф.Владимирського-Буданова та інші [4,с.6]

Таким чином, М.О. Максимейко як представник Харківського Історико-філологічного та Харківського Юридичного товариств і як талановитий громадський діяч зайняв чільне місце серед провідних діячів Харкова на межі ХІХ - ХХ ст.

Дослідження ролі М.О.Максимейка в громадському житті Харківщини із підкресленням зв'язків його діяльності із Харківським університетом є перспективним для подальшої наукової розробки.

Література

1. Устав Историко-филологического общества при Харьковском университете // ЖМНП.- 1877.- №3.
2. В.Г.Сарбей. ХІФО та його вклад в історію України // УІЖ.-1977. - №12.
3. Сборник Харьковского Историко-филологического общества.- Т.1.
4. ЦДІА України, ф. 2042 оп.1 спр.394.
5. Сборник Харьковского Историко-филологического общества.- Т.2.
6. Протоколы заседаний Юридического общества при Императорском Харьковском университете за 1902.- Х., 1904.
7. Записка по вопросу о цензуре книг на малорусском языке. - К., 1996.- №3.
8. Зиновьева М.К. Библиография периодических изданий в России.-Т.1.
9. ДАХО ф.р. 1027 оп.1 од. зв. 26.

В статье рассмотрена роль М.О. Максимейка в общественно-педагогической жизни Харькова. В работе отражены ориентиры ученого в его общественной деятельности. Определено место и роль Харьковского университета в общественной жизни Украины в конце XIX-нач. XXст.

In the article there is the considered role M.O. Максимейка in publicly-pedagogical life of Kharkov. In work the reference points of scientist are reflected in his public activity. A place and role of the Kharkov university in public life of Ukraine at the end of XIX-нач. XXст.

УДК 94(477):62

Орешкіна М.А.

РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 60-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті розглянуті питання що до розвитку бібліотечної справи України в 60-х рр.

Процеси, що відбувалися в бібліотечній справі соціалістичних країн, відбивали реальні протиріччя в їх зовнішній і внутрішній політиці. У кожній країні були свої внутрішні проблеми й протиріччя, а в бібліотечній справі - свої сильні й слабкі сторони.

З початку 1960-х рр. у СРСР особливу увагу стало приділятися питанням розвитку системи науково-технічної інформації, оскільки не викликало сумніву те, що неефективна промисловість і відсутність сприяння науково-технічному прогресу гальмувало розвиток країни [1]. На ділі це привело до створення потужної Державної системи науково-технічної інформації, що високо оцінюється й за рубежом. Ця система була зорієнтована переважно на обслуговування галузей оборонного характеру. Процеси інформатизації практично не торкнулися бібліотеки, і навіть саме слово «бібліотека» було відсутнє в основних документах, присвячених прискоренню науково-технічного прогресу.

Останнім часом спостерігається підвищення інтересу до вивчення історії бібліотек України. Але, на жаль, ця тема ще мало вивчена. В останнє десятиліття Луганською обласною універсальною науковою бібліотекою було випущено кілька видань, що стосуються історії бібліотек. Так, Л.М. Сорокіна у своєму дослідженні розглядає роботу Луганської обласної бібліотеки за весь період її існування. Вона відзначає, що 60-і були періодом становлення Луганської бібліотеки як лідера в області бібліотечної справи Луганщини [8]. Вона так само в іншій своїй роботі вказує на способи й форми, проведені бібліотеками по залученню читача до активного читання [11]. Л.М. Сорокіна звертає увагу на те, що шістдесяті роки - були роками й становлення бібліотек на селі, створення умов для їхнього функціонування [10]. Фактори та особливості розвитку бібліотек у 60-ті роки досліджує А.М.Дворкіна [6]. Методичні та методологічні питання історії бібліотечної справи та робота в період ідеологізації бібліотечної справи представлені в статті К.И. Абрамова [2,3].

Бібліотекознавці завжди прагнули до накопичення і обміну нововведеннями, відкриттями і досягненнями в бібліотечній справі, що сприяли взаємозбагаченню, розвитку бібліотечної теорії і практики, широкому використанню і впровадженню кращих, передових методів організації бібліотечного обслуговування населення, що допомагає раціонально використовувати накопичені в світі книжкові багатства [3].

У післявоєнний період, борючись проти інакомислення, за чистоту марксистсько-ленінської теорії, комуністична партія розвернула новий ідеологічний наступ, що поклав початок шельмуванню і цькуванню багатьох видатних діячів науки, культури і мистецтва. Почалося повсюдне навішування всякого роду ярликів і звинувачень в космополітизмі, в розповсюдженні буржуазних реакційних ідей. Значно посилювався партійний контроль за діяльністю бібліотек, інших культурно-освітніх установ, за учбовими закладами, що готували кадри бібліотечних фахівців. [2].

У середині 50-х рр. ХХ ст. розпочався період значних змін у бібліотечній справі. Це були політико-економічні, інформаційні, соціальні чинники: лібералізація державної політики, соціально-економічні зміни, поява органів науково-технічної інформації. Після березня 1953 р. з'явилася можливість реформ, потреба яких відчувалася суспільством і частиною керівників. Лібералізація політичного режиму, перегляд аграрної, національної, соціальної політики надали прямо або побічно значний вплив на розвиток бібліотечної справи [6].

Основними документами, які регламентували діяльність бібліотек, у той час було Постанови ЦК КПРС «Про стан і міри поліпшення бібліотечної справи в країні», прийняте Пленумом ЦК КПРС 22-25 грудня 1959р. Постанова зобов'язувала усунути серйозні недоліки в роботі бібліотек, домогтися перетворення їх у дійсні центри масової пропаганди політичних, загальноосвітніх, науково-технічних, сільськогосподарських і професійних знань [5]. По всій країні були розгорнута робота з виконання цієї постанови й наближенню бібліотек до читачів [4;7]. Для посилення роботи бібліотек 10 грудня 1959р. було прийнято «Положення про раду бібліотеки» за підписом Міністра культури СРСР Н. Михайлова, Голови ВЦРПС В. Гришина й Голову Державного науково-технічного комітету Ради Міністрів СРСР Ю. Максарева [9].

Метою статті є висвітлення й аналіз роботи бібліотек у зв'язку з виконанням постанов партійних й урядових органів. Завданням є висвітлення політики комплектування бібліотек, їхньої краєзнавчої роботи, залучення читача до наукової й виробничої літератури.

В 1960-м року бібліотеки активно вели роботу, пов'язану з розширенням мережі районних і міських бібліотек, наданням їм допомоги в організації роботи. Однієї з головних завдань у той час уважалось комплектування матеріалів різних постанов КППС, з'їздів, доповідей видних партійних і державних діячів. Відділ комплектування й обробки укомплектовував книжковий фонд бібліотеки матеріалами й документами, що доповнюють і роз'яснюють постанови XXI з'їзду КППС, XX з'їзду КП України. Особливе значення для поточної роботи мав матеріал пленуму ЦК КППС «Про хід виконання рішень XX з'їзду КППС про розвиток промисловості транспорту й впровадження у виробництво новітніх досягнень науки й техніки». У необмеженій кількості закупувалися мови й виступи М.С. Хрущева у Франції, Австрії, на XV Генеральній Асамблеї ООН у США, на Нараді комуністичних і робочих партій у Москві.

Було багато закуплене літератури про боротьбу СРСР за мир, за роззброювання, про рух працюючих колоніальних країн за волю й незалежність.

Здобувалася література в допомогу, що навчається в мережі партійної освіти: «Хрестоматія по політекономії», «Основи марксистсько-ленінської філософії», «Економіка соціалістичних промислових підприємств».

У зв'язку з 90-літтем від дня народження В. І. Леніна в бібліотеки надійшло багато мемуарної літератури про його життя й діяльність [6]. Заслужувала на увагу мемуарна література й про другу світову війну.

Багато книг було закуплено з питань досягнень вітчизняної техніки, про справи й людей семилітки, про передовий досвід у сільському господарстві й промисловості.

До декади українського мистецтва й літератури в м. Москві, закупувалися новинки, як радянської літератури, так і прогресивної закордонної, особливо книги письменників колоніальних країн, що недавно одержали незалежність.

Разом з тим були й певні проблеми. Колектор наукових бібліотек продовжував висилати непрофільну літературу. Недостатня кількість підручників попадалася в бібліотечний колектор, і тому дублетність їх була дуже мала й не дозволяла в достатній мері забезпечити запити читачів бібліотеки. Деяка література й зовсім не попадала до читача, тому що книготорг як і раніше обмежував бібліотечний колектор у ходовою й коштовною літературою. Наприклад, Луганська обласна бібліотека не могла придбати таку книгу як: А.Бабель «Жінка й соціалізм» і ряд інших.

Традиційними джерелами комплектування для бібліотек України були:

1. Центральний колектор наукових бібліотек м. Москви
2. Обласні колектори
3. Букіністичні магазини міст
4. Магазини м. Москви, Ленінграда, Львова, Київ, Ростову-на-Дону.

Велика увага приділялася роботі із краєзнавчою літературою. Так, наприклад з 16 складених списків літератури Луганської обласної бібліотеки, 7 були краєзнавчого характеру, в інші також включався краєзнавчий матеріал.

Разом з тим відзначалися кілька основних недоліків у роботі: була погано налагоджена пропаганда бібліографічних знань серед читачів, інформаційна робота, затримка випусків бібліографічних бюлетенів.

Були розроблені заходи щодо координації бібліотечної мережі в областях України, складені списки об'єднання бібліотек, і надання їм нових приміщень.

Методичними відділами була проведена роз'яснювальна робота з інструктивно-методичного листа Республіканської бібліотеки ім. КППС про складання єдиних міжвідомчих планів бібліотечного обслуговування населення. По цьому питанню давалися письмові й усні консультації, регулярно проводилися семінари серед працівників бібліотек. Домагаючись залучення в бібліотеку кожної колгоспної родини й збільшення числа читачів, методичний відділ здійснював контроль за виконанням бібліотеками області планових завдань по залученню читачів у формі виїздів на місця, аналізу піврічних звітів, впровадження в практику прогресивних форм роботи.

На семінарах бібліотечних працівників проводився обмін досвідом кращих бібліотекарів, обговорювалися: практика подвірних обходів, робота пунктів видачі й пересувки у тракторних бригадах, тваринницьких фермах, книгоносітво.

Були проведені виїзди обласних бібліотек на село. У Луганській області відвідувані 140 бібліотек, з них сільських - 68, міських 59, інших відомств - 13. Було проведено семінарів: обласного рівня - 6, міських - 9, районних - 5.

Була надана допомога 187 бібліотекам області різних відомств. В 1960 році 32 сільські бібліотеки одержали нові приміщення.

Дослідження дозволяє зробити висновок, що основна робота бібліотек у шістдесятих роках XX сторіччя базувалася на Постановах комуністичної партії й уряду СРСР. Велася активна робота з відкриття нових бібліотек й надання їм допомоги в комплектуванні фондів, по залученню читачів у бібліотеки й пропаганді рішень партійних з'їздів.

У майбутніх статтях буде доцільно розглянути роботу мережі бібліотек в 70-х-80-х г. ХХ ст., а також звернути увагу на питання комплектування спеціальних фондів.

Література

1. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. - К.: Україна, 1996.- С.402.
2. Абрамов К.И. Под идеологическим прессом ЦК ВКП (б) / К.И. Абрамов//Библиотека в контексте истории. – М.: Пашков дом. – 2001. – С.8-12.
3. Абрамов К.И. Становление демократического библиотековедения в России в начале ХХ века/ К.И. Абрамов/ Библиотека в контексте истории. – М.: Пашков дом. – 2001. – С.13-16.
4. Безотосная Н. Шукаємо цікаві форми // Бібліотекар.- 1960.- №3. - С.42-43.
5. Бойові помішники партійних організацій // Бібліотекар.- № 1. 1960.- С. 2.
6. Дворкина М.Я. Библиотечное дело середины 50-х – 60-х годов ХХ века: факторы и особенности развития / М.Я. Двойкина//Библиотека в контексте истории. – М.: Пашков дом. – С.35-45.
7. Жорин В. Ближе до читача, ближе до виробництва// Бібліотекар.- 1960.- № 2.-С.31-33.
8. Наш книжковий мир. - Луганськ: ОУНБ ім. Горького, 2000. - 44с.
9. Положення про раду бібліотеки// Бібліотекар. - 1960. - №2. - С.63.
10. Сорокіна Л.М. Система бібліотечного обслуговування: з минулого в майбутнє//Бібліотечна Луганщина: історія й сучасність.- Луганськ. - 2004.- С. 8.
11. Сорокіна Л.М. Шлях крізь століття (з історії державних бібліотек Луганщини).- Луганськ. - Книжковий світ, 2002. - 24с.

В статтє рассмотрєнные вопросы развития библиотечного дела Украины в 60-х гг.

The questions of development of libraries in Ukrainian 60-th are considered in the clause.

УДК 94(477)»19»

Панченкова Н.О.

СТАВЛЕННЯ ДО ТЕРОРУ РАДИКАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається питання ставлення до терору радикальних об'єднань на теренах України на початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. понад 80% етнічних українських земель входило до складу Російської імперії, де, за влучним висловом І. Лисяка-Рудницького, склалася система, у якій «деспотична, гіпертрофована держава стояла віч-на-віч з атрофованим, політично нечленоподільним і заляканим суспільством» [1;161]. Проте це був і час появи та зміцнення широкого спектру політичних партій. Однак жорстокі реалії розвитку російського суспільства, принаймі до 1905 р., унеможлилювали усяке цивілізоване політичне життя. Найбільш впливовими на теренах України були партії, які розповсюджували свою діяльність на всю територію Російської імперії, так звані загальноросійські партії. Серед них особливо виділялись партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів та угруповань анархістів. У своїй діяльності вони апелювали до цінностей праці, заперечували експлуатацію, прагнучи до соціальної рівності, й адресували свою ідеологію робітничому класові й трудовому селянству. Основною зброєю проти існуючого ладу соціалісти-революціонери та анархісти зробили тероризм. Соціал-демократи відкидали терор як засіб боротьби, але їх більшовицьке крило на практиці не гребувало будь-якими засобами. Ці партії за загальноприйнятим поділом були лівими і виступали за крайні рішучі дії в політичній боротьбі. Тобто були радикальними. На радикальних позиціях стояли і деякі праві партії, але вони підтримували самодержавство, тому протистояння між ними і охоронними структурами держави не було. Історія становлення та розвитку радикальних організацій досліджуються у працях радянських дослідників Гусєва К.В.[2] та Коміна В.В.[3]. Досить плідно в цьому напрямку працює російський дослідник революційного тероризму Будницький О.В.[4]. Закордонна дослідниця А. Гейфман досліджує розмах тероризму в Росії в період з 1894-1917рр., дає характеристику терористу нового типу[5]. Велика увага розвитку радикальних організацій досліджуваного періоду приділяється у колективній праці «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси»[6]. Фактичними матеріалами багаті збірники документів стосовно партії соціалістів-революціонерів[7] та угруповань анархістів[8].

Обставини політичного життя початку ХХ ст., ставлення до терору як головного заходу боротьби проти існуючого ладу висвітлені у мемуарах видатних діячів партії соціалістів-революціонерів В. Чернова, Г. Гершуні та Б.Савинкова[9].

Автор ставить своїм завданням висвітлити ставлення радикальних організацій, що діяли в Україні, до терору як основного засобу досягнення політичної мети. В той же час дослідники, за рідким виключенням [7], мало уваги приділяють специфіці діяльності радикальних угруповань на теренах України.

У 1899 р. колишній студент Київського університету Г. Гершуні заснував «Політичну партію політичного визволення Росії», яка мала групи у Петербурзі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві та низці міст Білорусі. Ці організації разом з «Аграрно-соціалістичною лігою» з ініціативи київських есерів об'єдналися наприкінці 1901 р. у Всеросійську партію соціалістів-революціонерів. Народницькі організації, які називали себе есерами, розпочали свою діяльність практично з тероризму. Теоретики есерівського вчення В. Чернов, М. Гоц та інші висловлювалися за негайне проведення у безправній Росії в життя терору, який, вважалось, є практично єдиним засобом хоч якось приборкати всевладних і безкарних царських чиновників. У червневому номері «Революційної Росії» за 1902 р. була вміщена стаття Чернова «Терористичний елемент у нашій програмі», де він доводить доцільність та моральну виправданість застосування терору: «Ми - за застосування у ряді випадків терористичних засобів... Це один з технічних прийомів боротьби, який лише у взаємодії з іншими прийомами може виявляти усю ту дію, на яку ми розраховуємо. Він підсилює вплив усіх інших паралельних форм боротьби, та його власний вплив підсилює дію останніх» [7;84]. Терористичні акти Чернов вважав необхідним перш за все як знаряддя необхідного самозахисту.

Есери надавали особливого агітаційного значення терористичним актам, бо «вони приковують до себе загальну увагу, хвилюють усіх, пробуджують самих сонних, самих індеферентних пересічних, пробуджують загальні тлумачення та розмови, змушують людей замислитися над багатьма речами, про які їм раніше нічого не приходило до голови, - загалом, змушують їх політично міркувати, навіть проти їх волі» [7;83]. Вони щиро вірили, що акти насилля проти конкретних осіб змінять погляди народу на революціонерів, на сутність їх діяльності.

Разом з тим есери ідеалізували селянство, вважали його «стихийним соціалістом», а селянський рух – прямо і безпосередньо соціалістичним. Головною вимогою есерів було гасло «соціалізація землі», що означало скасування приватної власності на землю і перехід її без викупу до селянських общин на засадах зрівняльного користування.

В Україні організації російських есерів були в усіх великих містах – Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Херсоні та багатьох інших, якими керував Український обласний комітет. Чисельність партії есерів в 1907 р. була така: 50 тис. дійсних членів і 300 тис. чоловік охоплених партійним впливом [10;23].

Особливим різновидом терору були експропріації. Вони фактично виправдовувалися політичною етикою всіх ліворадикальних сил. У 1906 р. ЦК партії есерів рекомендував місцевим організаціям сформувати добре озброєні бойові загони чисельністю 10-15 чоловік і розпочати масові експропріації з метою отримання грошей на революційні потреби [11;33]

Початок першої російської революції дав повсюдне поширення анархізму серед різних верств українського суспільства. У 1906 р. Департамент поліції зазначав значне захоплення анархічними ідеями у робітничому середовищі: «робітники переходять на бік анархістів, бойове вчення яких найбільше відповідає теперішньому збудженому стану їх духу» [12;382]. Анархісти мали значний успіх на Півдні України: в Катеринославі, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Єлисаветграді тощо. Практика анархістів передбачала «безперервні терористичні напади на державних чиновників та капіталістів» та експропріації. В одній зі своїх листівок вони закликали: «Потрібно зруйнувати приватну власність! На насилля та гноблення відповідати насиллям. Проти зорганізованої банди капіталістів струнками рядами стануть свідомі робітники, об'єднані спільними класовими інтересами... та під звуки пострілів та вибухів розривних бомб, зруйнують нестерпне панування ситих над голодними» [13;112]. Повністю знищити існуючий лад, усі закони та суди, релігію та церкву, приватну власність та її власників – такою була мета анархістів.

У 1905 р. дві основні групи анархістів за кордоном – «Бойова інтернаціональна група» та «Буревісник» - перенесли свою діяльність на територію імперії. Причому «Буревісник» вибрав своїм центром Київ, а «Бойова інтернаціональна група» - Одесу. Ще одним центром анархізму був Катеринослав. Тут діяла група «Чорний прапор» на чолі з І.С. Гросманом.

Поряд з поширенням анархізму в Україні починається його диференціація, що призвело до утворення трьох основних напрямів у ньому: анархо-синдикалістів, анархо-комуністів та анархо-індивідуалістів.

Анархо-синдикалісти групувалися навколо журналу «Хлеб и воля», а згодом – «Новый мир». Вони виступали за побудову бездержавного комунізму, ігнорування будь-яких інших етапів розвитку суспільства, відмову від революційної диктатури будь-якого класу чи групи людей. З метою розв'язання цих завдань «хлібовольці» рекомендували готуватися до загального страйку. Серед засобів боротьби пропонували різні масові виступи, у тому числі терористичні акції. Одночасно прибічники цього напрямку висловлювалися проти так званого «безмотивного терору». Вони вважали за необхідне організувати таємні синдикати, які повинні входити до відкритих безпартійних профспілок з метою пропаганди ідей анархізму. Анархо-синдикалісти зробили саботаж та терор одними зі своїх засобів боротьби. «Економічним терором» анархісти називали замах на хазяїв, представників адміністрації підприємств, тобто на людей не пов'язаних з державною владою.

Анархо-комуністи дялилися на дві течії – прибічників групи «Безначальність» та тих, хто підтримував «чорнознаменський» напрям. Терор по відношенню до буржуазії, експлуататорів, на думку «чорнознаменців», повинен застосовуватися всюди, де це можливо. Для терористичного акту зовсім не потрібен був мотив або якийсь вчинок буржуа, за який його потрібно покарати. Вже сама приналежність до

класу експлуататорів прирікала його на знищення. Справжній терорист повинен користуватися терором постійно, як найбільш ефективним засобом боротьби.

“Чорнознаменці” різко виступали проти своїх синдикалістських братів у зв’язку з їх відношенням до профспілок. Саме це і спонукало їх відокремитися від синдикалістів. Вони критикували усіх анархістів, які приймали участь у діяльності профспілок, які орієнтували робітників на легальні форми боротьби. Вони казали, що анархісти-комуністи повинні вести лише класові бої за знищення не лише буржуазного державного ладу, а й будь-якої іншої влади, незалежно від її змісту. Лише насильницька революційна тактика може забезпечити перемогу анархічного ідеалу[4;93].

В умовах першої російської революції анархісти вирішили “мовити своє слово , і мовити його так, щоб почула його багатомільйонна народна маса, щоб затріпотіла й здригнулася в жахові буржуазія” [14;39]. Це призвело до того, що з середовища “чорнознаменців” виділяються дві групи – індивідуальні терористи – “безмотивники” та “комунари”. “Безмотивники” вбачали своє завдання в тому, щоб вести боротьбу проти буржуазії винятково шляхом індивідуального терору. “Комунари”, виходячи з тих же передумов, що й “безмотивники” намагалися індивідуальний терор доповнити спробою часткового повстання в ім’я бездержавної комуні.

Всі ці течії були неоднорідні, кожне мало свої особливі групи та частини. Але всі розбіжності торкалися головним чином тактичних питань. Розбіжності між окремими течіями іноді були настільки сильними, що іноді робили неможливою будь-яку спільну роботу. Їм так і не вдалося створити загальне партію анархістів

Анархістський пафос боротьби знаходив підтримку в масах, до того ж людей, мабуть, притягувала задекларована анархістами свобода особистості.

Таким чином, на початку ХХ ст. утворюється партія соціалістів-революціонерів, яка мала впливові організації в Україні. Розпочинають свою діяльність анархісти, котрі налагодили ефективну роботу на півдні України. Головним методом боротьби став терор, як політичний, так і економічний. В цьому ліворадикальні сили початку ХХ ст. пішли по слідах С.Г.Нечаєва, який казав: “Морально все те, що сприяє торжеству революції”.

Специфікою України було те, що тут сильні позиції мали анархісти, які ставили терор в основу своєї діяльності. Їх вплив пояснювався незрілістю політичних відносин у суспільстві, дещо анархістським менталітетом зубожілого українського селянства та політичною наївністю робітництва. Чималу роль, на погляд автора, зіграла і географічна близькість до країн Західної Європи, де анархізм набув політичного розвитку. В подальшому висвітленню проблеми важливо зупинитися на протистоянні охоронних структур держави та тарористичних об’єднань.

Література

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. Т.1. – К.: Основи, 1994. – 554с.
2. Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. – М.: Мысль, 1975. – 383с.;
3. Комин В.В. Анархизм в России. – Калинин, 1969. – 244с.
4. Будницький О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – нач. XX в.). – М.: РОССПЭН, 2000. – 399с.; История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях / Авт.-сост. О.В. Будницький. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 576с.
5. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894-1917. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448с.
6. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – ХХ ст. / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 944с.
7. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х тт./Т.1. 1900-1917 гг. –М.: РОССПЭН, 1996. – 686с.;
8. Анархисты. Документы и материалы. 1883-1935 гг. В 2 тт. / Т.1 1883-1916 гг. –М.: РОССПЭН, 1998. – 704с.
9. Чернов В.М. Перед бурей: Воспоминания. Мемуары. – Мн.: Харвест, 2004. – 416с.; Гершуни Г. Из недавнего прошлого. – Париж, 1908. – 247с.;Савинков Б. Воспоминания террориста. Конь бледный. Конь вороной. –М.: ООО «Изд-во АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 507с.
10. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.) – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ: Вид-во “Поліграфіст”, 2001. – 245с.
11. Сергієнко Ю.Г. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок ХХ століття – 60-ті роки). Історичний аспект. –Луганськ: ЛЦНТЕІ, 1995. – 238с.
12. ЦДІА України - ф.289, оп.1, спр.20, арк. 382.
13. ЦДІА України - ф.386, оп.1,спр.1013, арк.112.

В статье рассматривается вопрос отношения радикальных организаций к террору на территории Украины в начале XX в.

In the article the problem of attitude of radical organizations to terror on the Ukrainian territory at the beginning of XX century is analysed.

УДК 94(477)

Пелагеша Н.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ – УРОКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ

У статті аналізується проблема формування національної ідентичності в Російській імперії ХІХ ст. та робляться висновки для сучасності.

Політика Російської імперської влади по відношенню до України та українського національного руху у вітчизняній науковій історичній та філософській літературі описана досить детально. Аналізуючи її, українські історики та етнополітологи задаються питанням, чому російська влада скористалася саме такими репресивними заходами, чого вона хотіла досягти та чого боялась. Характерною для більшості відповідей є інтерпретація тогочасних подій в рамках класичного примордіалістського підходу та твердження, що агресивна імперська політика Росії є закладеною в національній ментальності, виступає іманентною характеристикою російського національного психологічного складу або національного характеру.

Таке розуміння суті етнополітичних відносин є досить спірним в зв'язку з тим, що ні одна з дефініцій, як то ментальність або психологічний склад, не працює з причини існування занадто великої кількості виключень з правил. В даній статті ми маємо на меті представити етнополітичну політику Росії по відношенню до України в дещо іншій інтерпретації, а саме з точки зору поснекласичного конструктивістського підходу, який розробляється Е. Гелнером, Е. Хобсбаумом, Б. Андерсеном, А. Міллером, Т. Воропай та ін. Загальну позицію конструктивістів можна сформулювати таким чином: нація не є древньою чи довічною природною даністю (або майже матеріальною субстанцією, як у примордіалістів), а являє собою продукт економічних змін, утворення сучасних бюрократичних держав, становлення системи спільної стандартизованої освіти (аудіо-візуального капіталізму сьогодні). Як зазначає А. Гулевський, «національна ідентичність не є продуктом розвитку етнічних спільностей. Вона має свою власну основу ідентифікації у вигляді політичних спільностей громадян. Жодна з націй, що постали, не володіла на момент своєї появи спільністю культурних ознак (мова, традиція, звичаї і т.п.). Нації завжди являли та являють собою полікультурні та поліетнічні утворення» [1, с. 15].

У відповідності з конструктивістським підходом, нація та національна ідентичність є дискурсивними формаціями, що конструюється за допомогою медіа в цілеспрямованій державній культурній політиці, а національна ідентичність є нарративом та перформансом, за допомогою яких можна дати відповідь на питання про те «Чим ми є?» та «Чого хоче колективний суб'єкт?».

За Б. Андерсеном, головним засобом, що сприяв становленню нового типу спільності, тобто нації, є «друкований капіталізм» [2, с. 57]. Печатні мови «заклали основи національної свідомості», створивши «уніфіковані поля обміну та комунікації. Саме друкований капіталізм створив нові мови-влади, які відрізнялись від попередніх «адміністративних говорів».

Очевидно, що саме розвиток капіталізму в Росії об'єктивно вимагав модернізації суспільства: розширення системи освіти, ліквідації традиційної для аграрних суспільств дистанції між культурною елітою та основною масою населення, формування єдиної колективної ідентичності. Як вважає А. Міллер, дії Російської влади по відношенню до України були частиною великого імперського (або загальноросійського національного) проекту, спрямованого на побудову в Російській імперії єдиної національної ідентичності на основі російського титульного етносу [3]. Отже, враховуючи таку точку зору, можна виділити соціокультурні механізми реалізації цієї політики, які використовувалися задля досягнення поставленої мети.

Першим та найголовнішим таким механізмом є «друкований капіталізм», що розвивається в Російській імперії уже з кінці ХVІІІ ст. Завдяки поширенню видавничої справи починають масово вироблятися книги, газети, журнали, що стають першими продуктами масового споживання. В пореформеній Росії збільшується число типографій з 300 в 1864 році до більш ніж 1000 в 1894. До середини 90-х років в середньому виходить понад 100 щоденних газет. Таким чином, розвиток ринку преси сприяє створенню читацького кола, як основи «уявленої спільноти» нації. В Росії, як відмічає А. Міллер, формування громадськості, суспільної думки та ринку преси стало можливим головним чином після реформ Олександра ІІ. Саме у публічній сфері, тобто в освіченому середовищі, обговорюються, формуються та відтворюються образи нації та концепції національних інтересів. Ці публічні сфери можна назвати простором формування націоналістичних дискурсів. В «читацьких колах ХІХ століття, особливо другої його

половини, йде процес виробництва концепцій чи проектів «ідеального отечества» [3, с. 90]. Період 30-40-х років та дискусію між західниками та слов'янофілами можна вважати однією з відправних точок розвитку націоналістичного руху в Російській імперії. З їх полеміки в другій половині 20 століття виростає широкий комплекс ідей про російську націю і засоби її формування, тобто трансформації імперії в національну державу. Для будь-якого нарративу про національну ідентичність основним елементом є міф про начала, предків народу. Слов'янофіли вибудовують генеалогію російської нації, починаючи зі скіфів. Що стосується західників, то вони створюють інший нарратив національної ідентичності, що вписує Росію та росіян в конгломерат європейських народів та європейську історію.

Спонукала підйом суспільної думки поразка в Кримській війні. Разом із суспільною думкою піднялася і «нація, як категорія відсталості Росії та могутності її переможців» [3, с. 95]. Націю стали вважати неминучим принципом як внутрішньої, так і зовнішньої політики.

Польське повстання поставило під питання державну цілісність Росії. Підйом українського націоналізму також загрожував цілісності імперії, яка в суспільній свідомості сприймалася як національна держава, і українці, яких називали «малоросами», являли собою частиною загальноруської нації, що тільки не говорить на дещо іншому мові, оскільки теза про початкову єдність Великої та Малої Русі, сягаюча корінням Київської Русі, стала ключовим елементом багатьох історичних текстів від Н. Карамзіна до М. Соловйова. Таким чином, і білоруси, і малороси включалися в етнічне ядро імперії, яке й повинно було стати основою для перетворення імперії в національну державу. Як реакція на повстання в Польщі і розвиток польського націоналізму, в суспільстві народжується теорія панславізму, формулюючи свій варіант російської національної ідентичності.

Ішим соціокультурним механізмом, спрямованим на виробництво «уявленої спільноти», є розвиток шкільної освіти та літератури. Як стверджує Е. Гелнер, «для виробництва національної ідентичності потрібен «спеціальний завод. Назва цього заводу – національна освітня та комунікативна система. Її єдиним надійним оберігачем та захисником є держава» [4, с. 86]. Головною функцією школи є утвердження загальної колективної ідентичності, і, врешті-решт, об'єднання розрізнених етнічних та класових груп в єдине ціле. Слідуючи за М. Фуко, ми розглядаємо знання як засіб здійснення влади і контролю над підвладним населенням та формування гомогенного та прозорого колективного суб'єкта [5, с. 105]. Система освітніх інститутів (школи, гімназії, інститути) є, таким чином, засобом формування ідентичності. Стандартизація мови обумовлює введення предметів національної мови та національної літератури в програми освітніх закладів. Саме через літературу засвоюються правила та норми літературної мови, яка повинна витіснити діалекти. Література в свідомості учнів вибудовує цілий рід образів та понять, пов'язаних з рідною країною, що створює, поряд з газетами та журналами, відчуття належності кожної людини до уявленої спільноти. Саме література XIX століття, як в країнах Європи, так і в Росії, ввійшла в історію під назвою національної класики та була введена в якості національної програми шкільної освіти.

Протягом XIX століття Російська імперія також вирішувала проблему консолідації суспільства, і перш за все, проблему включення основної маси селянського населення центру та етнічних околиць імперії в національну державу та розширення загальної ідентичності через систему освітніх закладів та уніфікацію мови. Реформи освіти, які періодично проводилися протягом XIX століття, сприяли розширенню кола освіченої публіки. За 10 років існування земських установ (1864-1874) було відкрито 10 тисяч земських початкових шкіл. Крім того, за ініціативою земств з'являються форми позашкільної освіти, такі як недільні школи, які вперше з'явилися в Києві в 1857 році, а потім в Москві, Петербурзі та багатьох губернських містах.

Третім механізмом є розширення сфери впливу та уніфікація російської мови. Яскравими свідченнями цього процесу є заснування Московської лінгвістичної школи Ф.Ф. Фортунатовим, Петербургської школи славістів І.І. Срезневським, метою яких було збирання та вивчення російської та старослов'янської мов та діалектів. Їх метою була класифікація мовного різноманіття імперії, «консервація-музеїзація» діалектів як застарілих та неприйнятних засобів комунікації, утвердження «правильної» мови, наприклад, через видання творів А.Пушкіна та «Толкового словаря живого великорусского языка» В.І. Даля.

Російська мова - єдина слов'янська мова, яка виконувала функцію офіційної мови у величезній імперії, а значить експансіоністські, асиміляторські позиції російської мови були підтримані всією могутністю державних інститутів та всіма перевагами, які випливали з володіння російською мовою. В XIX столітті іде поступовий процес русифікації різноманітної за етнічним та лінгвістичним складом території імперії. В 1863 році прийнятий Валувєвський циркуляр про «призупинення випуску в світ масової літератури на малоросійській мові (за виключенням художніх творів)». Аналогічне обмеження було накладене на білоруський «говір», що став все частіше кваліфікуватися як «вульгарний жаргон». В 1870-х роках виходить «Емський указ», за яким всі видання на українській мові повинні були проходити через головне управління у справах друку.

Таким чином, протягом другої половини XIX століття через систему освіти відбувається процес акультурації (або внутрішньої колонізації) великого селянського населення центру та периферії та русифікації прилеглих володінь імперії.

До засобів формування національної ідентичності можна також віднести і художню літературу. Російський реалістичний роман XIX століття активно освоює соціальну проблематику, поставляючи зразки соціальних ситуацій та варіанти їх рішень, а також зразки для самоідентифікації читача.

Капіталістичний економічний уклад потребує калькуляції та класифікації населення та артефактів культури, що пов'язано, як показує М.Фуко, з необхідністю створення суспільства, що може бути оглянутим в ретроспективі. В ряду таких класифікаційних та капіталізуючих технологій лежить експозиційна діяльність і, зокрема, музей. За Б. Андерсеном, в довгостроковій перспективі музей, як простір чітко структурованих, класифікованих, переписаних, датованих експонатів, які є упорядкованими в серійні ряди, вибудовує історичну глибину національної історії. В XIX столітті були відкриті Історичний музей в Москві, Третьяковська галерея, Російський музей імператора Олександра III та ін.

Механізмами продукування національної ідентичності можна вважати також театралізовані дійства (перфоманс) та архітектуру. Вони були найбільш ефективними візуальними технологіями націоналізації імперії та виробництва ідентичності в масовій свідомості в умовах, коли більша частина населення країни залишалася неграмотною. Потрібно також відмітити, що не тільки в Російській імперії, а й по всій Європі протягом другої половини XIX століття ми стикаємося з таким явищем, як масове виробництво традицій (наприклад, у Франції в 1880 році вперше святкується день взяття Бастилії як національне свято, яке включало в себе як офіційні, так і неофіційні заходи, фейерверк та танці на вулицях – щорічно утверджуючи Францію як націю, в якій кожен француз, жінки та діти відіграють роль).

Підсумуємо вище сказане. До початку XX століття, на наш погляд, можна говорити про формування російської національної ідентичності хоча б в середовищі освіченої публіки, але стверджувати виникнення нації достатньо складно в силу таких причин:

- географічної протяжності та недонаселеності імперії, які ускладнювали циркуляцію людей та символів;
- наздоганяючого характеру російської модернізації та, в силу цього, недостатньої розвиненості системи комунікації та ринку преси, як основних механізмів утвердження національної ідентичності;
- непослідовності політики імперської влади в сфері освіти та друку;
- об'єктивною обмеженістю російського асиміляторського потенціалу, що виражалося в нездатності держави і прихильників загальноросійського проекту в суспільстві скоординувати свої зусилля, мобілізувати всі можливості для його реалізації та відстоювати уже досягнуте від виклику з боку конкуруючого українського проекту.

В силу перерахованих причин проекти нації та національної ідентичності залишались елітарними. Більшовики, які прийшли до влади після Жовтневої революції, стануть продовжувачами справи, початої російською громадськістю в XIX столітті. Запустивши в реалізацію гігантський радянський «медіапроект», радянське керівництво намагатиметься створити націю радянських людей, правда, майже на тих же засадах, на яких будувалась нація російська.

Отже, протягом XIX століття Росія, як і всі європейські країни, вирішувала проблему політичної консолідації та гомогенізації суспільства, перетворення імперії на національну державу шляхом утвердження загальної ідентичності. Основними соціокультурними технологіями утвердження національної ідентичності були розвиток та стандартизація освіти, гомогенізація мовного простору, засоби масової інформації, мистецтво, архітектура, масові заходи, а також різноманітні проекти націй. Придушення українського національно-визвольного руху та русифікація України були частиною та відбувалися в рамках саме цього проекту. Дослідження процесів русифікації України сьогодні є важливим, тому що сучасна Російська Федерація не відмовилася від спроб створення російської ідентичності і на теренах своїх колишніх колоній в тому числі. Саме на це спрямована експансіоністська російська гуманітарна політика, яка виражається в домінуванні в Україні російської мови, підтримці цього домінування за допомогою засобів масової комунікації (телебачення, кіно, мистецтва, різного роду перформансів, влаштовуваних російською стороною), масовій присутності на українському ринку російської книжкової продукції (за повної відсутності конкуренції з боку українського книговидавництва), намаганні створення єдиного освітнього простору на території СНД (на противагу Болонському процесу, що спрямований на побудову європейської ідентичності [5]), і саме це є причиною величезного обурення та заперечення Болонського процесу російською освітянською та науковою елітою).

Таким чином, можна стверджувати, що поряд з намаганнями створити власне українську ідентичність, на території України відбувається реалізація принаймні двох мегапроектів: проекту створення панєвропейської ідентичності та панслов'янської (або панросійської).

Література

1. Гулевский, А. Н. Соотношение этнической и национальной идентичности : Дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 - Волгоград, 2005
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму.- К.: Критика, 2001.
3. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб. : Алетей, 2000. — 260с.

4. Гелнер Е. Нації та націоналізм. // Національна ідентичність: Хрестоматія / Тетяна Степанівна Воропай (упоряд.). — Х. : Крок, 2002. — 316с.

5. Paolo Pombeni. The European Identity. // The International Spectator. 1/2003. // http://www.ciaonet.org/olj/iai/iai_janmar03/iai_janmar03_02.pdf – 41 с.

В статье анализируется проблема формирования национальной идентичности в Российской империи XIX ст. и делаются выводы для современности.

In the article the problem of formation nation indification in the Russian impere in XIX century is analysed . and conclusions for our days are done та робляться висновки для сучасності

УДК 94(477.54)

Підлісний Д.В.

**ІНСТИТУТ “ГЛАВНОНАЧАЛЬСТВУЮЩЕГО” ГУБЕРНСЬКОГО СТАРОСТИ НА ХАРКІВЩИНІ:
СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
(ЖОВТЕНЬ-ЛИСТОПАД 1918 РОКУ)**

У статті висвітлюються питання становлення та діяльності інституту “главноначальствующего” губернського старости Харківщини. На основі аналізу джерельного матеріалу автор робить висновок про те, що цей інститут посідає гідне місце у переліку державотворчих експериментів доби Українських визвольних змагань 1917-1921 років

Період Визвольних змагань 1917-1921 років став справжнім випробуванням прагнень українського народу до національної державності. Надскладні внутрішні і зовнішні умови, у яких реалізовувалась політика національних урядів доби Української революції, дуже часто нівелювали найзначніші досягнення останніх у галузі державної розбудови. Останнє у повному обсязі стосується і Української Держави П.Скоропадського, а особливо останніх місяців її існування. Суспільно-політична і соціально-економічна нестабільність, більшовицька загроза зі Сходу, великий розмах внутрішнього повстанського руху, відносна вузькість соціальної бази спонукали гетьманський уряд до застосування надзвичайних заходів, спрямованих на порятуюнок української державності. Одним з таких заходів стало запровадження посади “главноначальствующего” губернського старости на Харківщині, яка з огляду на спільний кордон з Радянською Росією була одним з найвразливіших регіонів Української Держави 1918 року. Таким чином, висвітлення питання становлення і діяльності інституту “главноначальствующего” має непересічне значення не тільки з точки зору історичного краєзнавства Харківщини, а і у контексті розкриття проблеми державотворення доби Визвольних змагань.

Аналізуючи стан наукової розробки проблеми, якій присвячена дана робота, необхідно відзначити, що лише Т.О.Харченко торкається певних її аспектів у своєму дисертаційному дослідженні [1]. Отже, наша публікація – це перша спроба комплексного висвітлення питань становлення і функціонування інституту “главноначальствующего” губернського старости.

Мета роботи полягає у тому, щоб за допомогою сучасної теоретико-методологічної бази і залучення нових джерел висвітлити процес становлення інституту “главноначальствующего” на Харківщині, проаналізувати основні напрями його діяльності та визначити місце цього інституту у державотворчій спадщині доби Українських визвольних змагань.

Активізація більшовицьких угруповань у прикордонних повітах, збільшення кількості селянських виступів, підвищення загального рівня злочинності восени 1918 року значно ускладнили становище у Харківській губернії. Внаслідок численних скарг, викликаних різким погіршенням криміногенної ситуації, в середині жовтня 1918 року до Харківської губернії була направлена спеціальна урядова комісія на чолі з членом Ради міністра внутрішніх справ С.Шидловським [2]. Висновки комісії в цілому підтвердили невідповідність рівня правоохоронної системи губернії обставинам, що склались на її терені, у зв'язку з чим 22 жовтня П.Скоропадський спеціальним наказом проголосив у Харківській губернії “стан надзвичайної охорони з наданням губернському старості прав, визначених у статтях 112-116 Статуту благочинства і безпеки” [3, с.59]. Відповідно до цього на терені Харківщини встановлювався інститут “главноначальствующего”, який був передбачений законодавством Російської імперії.

Аналізуючи викладені у вищезгаданому Статуті благочинства і безпеки межі компетенції “главноначальствующего”, можна дійти висновку, що вони були набагато ширшими за повноваження губернських старост Української Держави, які формально мали керуватись відповідними статтями “Общого учреждения губернского” Російської імперії та Тимчасовим положенням про губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду [4, с.300]. Зокрема “главноначальствующий” мав право передавати цивільне і військове управління окремими місцевостями губернії спеціально призначеним особам, організувати особливі військово-поліцейські команди, відсторонювати від виконання обов'язків службовців будь-яких

відомств (за винятком посадовців 1-3 класів) та працівників органів станового і земського самоврядування, припиняти роботу періодичних видань і навіть закрити навчальні заклади строком до 1 місяця [5, арк.10].

У той же час уряд не визнав можливим надати надзвичайні повноваження Л.Турчанінову, який перебував на посаді виконуючого обов'язки губернського старости з липня 1918 року, і тимчасове управління Харківщиною було покладене на вищезгаданого С.Шидловського, причому останній залишав за собою і посаду в Міністерстві внутрішніх справ [5, арк.2-3]. Будучи офіційно призначеним ще 23 жовтня, С.Шидловський приступив до виконання повноважень із 28 жовтня, повідомивши Л.Турчанінову: "Прибувши цього числа до Харкова, я вступив в управління Харківщиною на правах "главноначальствующего" [5, арк.6].

На зустрічі з місцевою пресою, яка відбулась 29 жовтня, новий голова місцевої адміністрації окреслив коло основних пріоритетів своєї діяльності. Насамперед С.Шидловський відзначив: "На найближчий час мною намічені два завдання – організація твердої влади і об'єднання військової сили... Подальшим своїм завданням я вважаю допомогу земським і міським самоврядуванням у справі виконання їх обов'язків перед населенням, у справі полегшення освітлювальної кризи, продовольчої розрухи і питання щодо палива" [2].

Практична робота з реалізації вищезазначених положень була розпочата С.Шидловським уже з 1 листопада. Першочерговим завданням у контексті відновлення правопорядку на терені губернії була оптимізація роботи її головної правоохоронної структури – Державної варти, а насамперед удосконалення фінансування останньої. Необхідно відзначити, що питання про необхідність покращення матеріального забезпечення Державної варти постало ще влітку 1918 року. Зокрема 13 липня харківський повітовий староста у своєму зверненні до керівника губернської адміністрації підкреслив: "Вважаю за обов'язок звернути Вашу увагу на ненормальне і важке становище чинів Державної варти. Тому, щоб утримати на службі чинів варти, вважаю за необхідне збільшити винагороду вартовим" [6, арк.89]. Врешті-решт, окрім падіння престижу роботи у правоохоронних структурах, низький рівень винагороди зумовив ще й високі темпи зростання кількості посадових злочинів службовців Державної варти, зокрема хабарництва і незаконного привласнення коштів і майна [7, арк.31].

Намагаючись вирішити цю проблему, С.Шидловський звернувся до місцевої громадськості з пропозицією надати місцевій адміністрації допомогу у справі утримання Державної варти. Як показує аналіз фактичного матеріалу, заклик голови місцевої адміністрації мав позитивні наслідки. У своєму наказі від 4 листопада 1918 року "главноначальствующий" губернський староста відзначив: "Громада вельми співчутливо поставилась до мого клопотання та охоче відпустила на посилення утримання чинів Державної варти міста Харкова грошову суму, з якої я маю змогу додати кожному з них по 100 карбованців на місяць. Таким чином, не можна не визнати, що матеріальне становище вартових достатньою мірою покращується" [8].

Водночас з цим С.Шидловським були здійснені й інші заходи, спрямовані на посилення правоохоронного потенціалу Харківської губернії. Зокрема, керуючись Постановою про організацію добровільних дружин, що була видана П.Скоропадським 24 жовтня, він звернувся до офіцерів, які мешкають у Харкові, з пропозицією відвідати організаційну нараду з цього приводу, яка мала відбутись 3 листопада під головуванням колишнього харківського губернського старости генерал-майора П.Заліського [9]. Також на терені губернії було розпочато формування козацьких підрозділів. 5 листопада кошовий отаман Харківщини І.Омелянович-Павленко звернувся до населення Харківщини з оголошенням, у якому пролунав заклик: "Усі, як один чоловік, усякого віку – молоді і старі – зі своєю родиною вступаєте до козацтва, закладайте на місцях козаці громади і ставайте до охорони, на боротьбу за найкраще життя" [10].

Окрім цього, С.Шидловський намагався обмежити вплив на населення губернії опозиційних до гетьманської влади громадсько-політичних угруповань. 5 жовтня він видав обов'язкову постанову, якою зокрема заборонялися "будь-які зібрання з метою нарад і дій, противних державному ладу і громадському спокою, будь-які вуличні маніфестації і взагалі порушення громадської тиші і спокою, а також влаштування і запрошення до таких зборів" [10].

Наступним завданням голови місцевої адміністрації було поліпшення матеріального становища органів місцевого самоврядування, яке восени 1918 року знаходилося у стані глибокої кризи. Так, уже у серпні заборгованість Харківського губернського земства складала суму понад 20 мільйонів карбованців [11, арк.9]. Щодо фінансового стану міського самоврядування Харківщини, то у своїй доповіді, виголошеній 11 серпня 1918 року, гласний Харківської міської думи М.Рянянський змушений був констатувати: "Населенню міста Харкова загрожує катастрофа. Усі міські підприємства як ті, що приносять прибуток, так і безприбуткові, у найближчому майбутньому неминуче мають зупинитись за нестачею коштів" [12]. З метою розв'язання цієї проблеми С.Шидловський, як і у випадку з покращенням фінансування Державної варти, вирішив звернутись до залучення коштів місцевої громадськості. У перших числах листопада новий губернський староста звернув увагу представників провідних банків губернії на важке становище міського самоврядування Харкова, внаслідок чого останні ухвалили рішення взяти участь у справі кредитування міських установ на суму до 3 мільйонів карбованців [13].

Висвітлюючи діяльність С.Шидловського на посаді "главноначальствующего" губернського старости Харківщини, необхідно відзначити, що він не завжди дотримувався вказівок центральних органів, діючи часто на власний розсуд. Зокрема це стосувалось підходу "главноначальствующего" до призначень на

посади голів повітових адміністрацій. 12 листопада він звернувся до міністра внутрішніх справ із проханням скасувати призначення на посаду ізюмського повітового старости ротмістра М.Надеждіна, а замість нього перевести до Ізюма охтирського старосту Є.Лашкевича [14, арк.125]. Не чекаючи погодження міністерства, С.Шидловський реалізував свій задум, і з 16 листопада Є.Лашкевич обіймає посаду ізюмського старости, тоді як М.Надеждін був призначений другим помічником старости Вовчанського повіту [14, арк.127]. Таке рішення голови губернської адміністрації не було підтримане міністром внутрішніх справ, який не визнав можливим переведення Є.Лашкевича і відзначив, що до виконання обов'язків старости Ізюмського повіту має приступити призначений урядом М.Надеждін [14, арк.128]. Таке рішення вже не могло реально вплинути на розподіл вищих адміністративних посад у Харківській губернії, оскільки з середини листопада 1918 року її територія знаходилась під контролем повстанських загонів Директорії УНР [15, с.174].

Таким чином, проголошення стану надзвичайної охорони і запровадження інституту "главноначальствующего" губернського старости не змогло врятувати гетьманську владу на Харківщині. Стверджувати, що призначення на посаду губернського старости службовця Міністерства внутрішніх справ С.Шидловського з наданням йому надзвичайних повноважень повністю не виправдало себе, не можна. Аналіз фактичного матеріалу переконливо доводить, що протягом перебування на посаді нового голови місцевої адміністрації був зроблений великий крок у напрямі подолання цілої низки проблем, які в контексті всебічного розвитку регіону належали до найбільш важливих. Ініційовані С.Шидловським мобілізація правоохоронного потенціалу губернії, активне залучення до розбудови місцевого апарату громадських коштів, реалізація превентивних заходів, спрямованих на підтримання правопорядку, тощо виявились хоча й запізнілими, але від цього не менш важливими складовими спроби стабілізувати суспільно-політичний і соціально-економічний поступ губернії. А отже, інститут "главноначальствующего" губернського старости Харківщини посідає гідне місце у переліку державотворчих експериментів доби Української революції 1917-1921 років.

Проблема, висвітленню якої присвячена дана публікація, має перспективи подальшої наукової розробки, до яких зокрема належить комплексне дослідження питань взаємовідносин "главноначальствующего" з інститутами військової влади губернії та розвитку окремих повітів Харківської губернії в умовах стану надзвичайної охорони.

Література

1. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади і самоврядування в Українській Державі (квітень-грудень 1918 року): Дис... канд.іст.наук:07.00.01 / Полтавський державний педагогічний університет. -Полтава:ПДПУ,2001.-281с.
2. Южный край.-1918.-30 октября.
3. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции: Документы и материалы.-Х.:Прапор,1973.-322с.
4. Мироненко О.М. Національне владування в губерніях, повітах і волостях Української Держави // Українське державотворення:Словник-довідник / За ред. О.М.Мироненка.-К.:Либідь,1997.-С.298-304.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України), ф.1325, оп.1,спр 10, арк. 1-11.
6. ЦДАВО України, ф.1325, оп.1, спр.397, арк.1-144.
7. ЦДАВО України, ф.1325, оп.1, спр.7, арк.1-31.
8. Южный край.-1918.-5 ноября.
9. Южный край.-1918.-2 ноября.
10. Южный край.-1918.-6 ноября.
11. Державний архів Харківської області, ф.304, оп.1, спр.1358, арк. 1-44.
12. Южный край.-1918.-13 августа.
13. Южный край.-1918.-3 ноября.
14. ЦДАВО України, ф.1325, оп.1, спр.8, арк.1-201.
15. Історія міста Харкова ХХ століття / О.Н.Ярмиш, С.І.Посохов, А.І.Епштейн та ін.-Х.:Фоліо,2004.-68бс.

В статье освещаются вопросы становления и деятельности института "главноначальствующего" губернского старосты Харьковщины. На основе анализа архивного материала автор делает вывод о том, что данный институт занимает достойное место в списке государственно-созидательных экспериментов во время Украинского освободительного движения 1917-1921 лет

In the article the questions of becoming and activity of institute of "главноначальствующего" province heads of Kharkov region are lighted. On the basis of analysis of springing material an author concludes that this institute takes deserving seat in list of state-creative experiments during Ukrainian liberation competitions 1917-1921 years

УДК 94(477+(470+571))

Прокофьева Е.Ю.

**СОСТОЯНИЕ МУКОМОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20-Х ГГ. XX В.
(НА МАТЕРИАЛАХ РСФСР И УКРАИНЫ)**

В статье на материалах РСФСР и Украины рассматривается состояние мукомольной промышленности в первой половине 20-х гг. XX в.

Мукомольное производство РСФСР и УССР в рассматриваемый период было отнесено в соответствии со складывающейся советской хозяйственной структурой к отраслям местной промышленности, перерабатывающим сельскохозяйственное сырье, наряду с маслобойной, крахмалопаточной, винокуренной, консервной, табачно-махорочной, пеньковой, кожевенной, жиросоветывающей и другими отраслями. Типичными для местной промышленности признавались предприятия, базирующиеся на переработке сельскохозяйственного сырья, использующие местные ресурсы, горные, лесные и т.п. воды и непосредственно обслуживающие население регионов. На территории РСФСР и Украины к 1925 г. в составе местной промышленности имелось около 55,2% предприятий маслобойной, 58,9% крахмалопаточной, 44,3% винокуренной, 44% табачно-махорочной, 60,9% кожевенной отраслей, 72,5% предприятий по обработке жиров и кости и 79,5% предприятий швейной отрасли от общего числа по СССР [1].

Несмотря на то, что мукомольное производство было отнесено к ведомству местных хозяйственных и регулирующих органов, в первой половине 20-х гг. XX века вопросы организации и управления мукомольной промышленностью неоднократно дискутировались на уровне Высшего Совета Народного Хозяйства (ВСНХ) и Народного комиссариата внутренней торговли (Наркомвнуторг). Проблема состояла в распылении предприятий отрасли по многочисленным государственным и хозяйственным учреждениям двух этих крупных структур, что серьезно препятствовало их эффективному функционированию, затрудняло отчетность и контроль за предприятиями отрасли. К началу 20-х гг. значительная часть предприятий мукомольной промышленности находилась в ведении Наркомвнуторга, часть предприятий отрасли, расположенных на территории Украины, была объединена в Украинский мукомольный трест (Укрмут), еще одна часть промышленных заведений была передана в распоряжение общесоюзной хлеботорговой организации Хлебопродукт. Вместе с тем, местные хозяйственные органы (совнархозы) и местные советские государственные органы (исполкомы советов) выступали категорическими противниками подчинения мукомольной отрасли страны учреждениям хлебной торговли, сосредоточенным в Хлебопродукте под контролем Наркомвнуторга. Они требовали разделения хлеботорговли и мукомольной отрасли и передачи предприятий последней под управление ВСНХ [2].

До революции мукомольная промышленность в России занимала не только значительную, но и совершенно самостоятельную позицию. По совокупной годовой стоимости произведенной продукции мукомольная отрасль занимала третье место после текстильной и металлообрабатывающей отраслей. По самым приблизительным оценкам все мукомольные предприятия России, включая мелкие сельскохозяйственные и кустарные промышленные заведения, производили за год продукции на сумму не менее одного миллиарда рублей, эта цифра уже сама по себе достаточно ярко определяла положение и роль мукомолья в народном хозяйстве страны. Важно отметить и тот факт, что из 1 млрд. довоенных рублей крупные промышленные мукомольные предприятия производили готовой продукции на сумму в 486 млн. рублей в год, хотя по численности они составляли лишь 24,4% от общего их числа в стране. В 1916 г. правительство России осуществило т.н. мукомольную перепись, по данным которой все мельницы были поделены на 8 классов в соответствии с их реальной производственной мощностью. Всего было зарегистрировано 18579 мельниц всех 8-ми классов. Из них 594 мельницы 1-3 классов (с суточной производительностью более 2000 пудов зерна) и 3937 мельниц 4 – 5 классов (с суточной производительностью от 500 до 2000 пудов зерна). Мельницы 6 – 8 классов обладали суточной производительностью менее 500 пудов зерна в сутки. По данным указанной переписи к 6–8 классу принадлежали 75,6% от общего числа зарегистрированных мукомольных промышленных заведений в России. Мукомольные предприятия 6 - 8 классов причислялись к «мелким и кустарным сельскохозяйственным промышленным заведениям». Точных данных об их суточной и годовой производительности правительство не имело, однако по сохранившимся анкетам министерства финансов за 1908г. предположительно общая примерная производительность мельниц 6-8 класса составляла не менее 1 млрд.500 млн. пудов перерабатываемого зерна в год. Принимая во внимание тот факт, что совокупная мощность всех предприятий мукомольной промышленности России к 1916 году достигала приблизительно

3 млрд. пудов зерна в год, на долю «кустарных промышленных заведений» приходилось около 50% всей производящейся в стране муки [3].

Вся мукомольная промышленность России до революции делилась на 3 группы предприятий: крупные, (т.н. «товарные») мельницы, работавшие полностью за свой счет, перемалывающие заготовленное своими силами зерно и поставлявшие его исключительно на рынок; средние (т.н. «заводные») мельницы, перерабатывающие зерно клиентов - «перемольцев», плативших деньгами или зерном и обслуживавшие местный рынок; наконец, мелкие сельскохозяйственные мельницы и «кустарки», работавшие главным образом на перемол крестьянского зерна для домашних нужд крестьян. Приведенные выше данные свидетельствуют, что несмотря на то, что крупные капитализированные мельницы, составлявшие 24,4% от общего числа мукомольных предприятий России, производили около половины товарной муки в стране, 75,6% процентов мельниц обслуживали «натуральное» хозяйство мелких крестьян и местный крестьянский рынок. В целом, мукомолье дореволюционной России к концу первого десятилетия XX в. несмотря на большую долю мелких и кустарных промышленных заведений носило тем не менее выраженный капиталистический, промышленный характер.

В годы гражданской войны большевистское правительство, осуществляя политику «военного коммунизма», полностью запретило торговлю продуктами питания и прежде всего мукой. В этих условиях Народный комиссариат продовольствия (Наркомпрод) стал единственным держателем и распределителем муки и хлебных запасов, собираемых в Советской России по продразверстке, в его лице государство монополизировало снабжение мирного населения и Красной Армии и Флота продовольствием. Такое положение дел привело к тому, что вся национализированная мукомольная промышленность, находившаяся с начала 1918 г. в ведении Главного управления по делам сельской промышленности (Главсельпром) ВСНХ, к 1919-1920гг. фактически была целиком передана под контроль Наркомпрода. Такое положение сохранялась вплоть до 1921г., когда на X съезде РКП(б) был объявлен курс на переход к НЭПу. К этому времени после многочисленных реорганизаций структуры управления национализированной промышленностью в РСФСР, мельницы находились в ведении Мельотдела Наркомпрода. В соответствии с задачами НЭП продразверстка отменялась, разрешалась свободная торговля, начался процесс перевода предприятий мукомолья на хозрасчет. Допуск капиталистических элементов в экономику страны принципиально менял характер хлебозаготовок, которые осуществлялись теперь с учетом свободной хлебной торговли на внутреннем рынке, поэтому в начале 20-х гг. Наркомпрод был реорганизован, а в 1923/24г. - ликвидирован и на его базе создано общероссийское заготовительное общество Хлебопродукт. На Украине был организован самостоятельный мукомольный трест – Укрмут, вошедший в подчинение Наркомноторга. Успехи НЭП в 1922 – 1924гг. привели к существенному развитию частной торговли хлебом и возобновлению работы как частных, так и арендованных у государства мельниц и роль частного капитала в снабжении мукой потребляющих районов страны постоянно возрастала. По весьма приблизительным данным профсоюза рабочих пищевкусовой промышленности, за 1-е полугодие 1923/24г. доля всех государственных заготовителей (включая и мельотделы совнархозов в губерниях) в обеспечении рынка мукой составляла не более 15%, еще около 5% поставок осуществляли различного вида кооперативы, то есть 80% поставок муки на внутренний рынок страны осуществляли владельцы частных мукомольных промышленных заведений и перекупавший готовую муку частный торговый капитал [4]. Такое положение дел могло иметь далеко идущие политические последствия для существующей власти. Начался поиск путей ужесточения регулирующих функций государства с целью вытеснения позиций частного капитала. Представители ВСНХ утверждали, что одной из важнейших причин ослабления значения государственной мукомольной промышленности являлась неэффективная система ее организации и управления, сложившаяся после ликвидации Наркомпрода, когда уцелевшие крупные мукомольные предприятия (217 мельниц первых трех классов) были переданы в ведение Хлебопродукта, в свою очередь Хлебопродукт организационно был подчинен Наркомвноторгу, в ведении которого находился с 1923 г. и Укрмут, в то время как небольшие мельницы 4–8-го классов были переданы в распоряжение местных губисполкомов. Таким образом, крупные мукомольные предприятия оказались в распоряжении Хлебопродукта и Наркомата внутренней торговли и заняли там второстепенную роль, попав в полную организационную зависимость от их структур, связанных с хлебной торговлей.

По данным, опубликованным в сборнике «Наемный труд и заведения пищевкусовой промышленности СССР за 1923/24 г.», на 1 января 1924 г. в СССР числилось 6565 мельниц, использующих наемную рабочую силу. Первое место по числу подобных промышленных предприятий занимала Украина – 2864 мельницы (или 43,6% от общего числа по СССР), на втором месте находилась территория Предкавказья – 645 мельниц (9,8%), далее следует Урал – 635 мельниц (9,7%), Волжский район – 523 мельницы (8,0%) и Центрально-промышленный район – 516 мельниц (7,9 %). Здесь мукомольное производство было развито наиболее интенсивно: на указанных территориях были сосредоточены около 80% всех мельниц страны. Из 6565 зарегистрированных к 1921 г. по стране мукомольных предприятий, государству в 1923/24 г. принадлежали 1362 (т.е. 20,7%), кооперации – 844 (12,9%), частным предпринимателям – 4359 (66,4%) [5].

Как уже отмечалось, Украина занимала первое место по числу мельниц. Однако и здесь четко прослеживалась обозначенная выше тенденция по лидирующей позиции частного капитала: из 2864

мукомольных промышленных заведений всех трех категорий на территории Украины 257 были государственными (8,9%), 380 –кооперативными (13,3%), и 2227 – частными (77,8%). Вместе с тем, анализ роли и удельного веса частного предпринимательства на предприятиях мукомольной промышленности с учетом количества работающих по найму рабочих показывает, что частное мукомолье существенно преобладало на мелких предприятиях: из 3825 мельниц с числом рабочих от 1 до 5 частникам принадлежали 3129 мельниц (81,8%), тогда как из 467 мельниц с числом рабочих от 31 до 51 и более - 312 принадлежали государству (66,8%) и только 95 (20,3%) - частным лицам. Остальные 60 мельниц (12,9%) являлись кооперативными. Таким образом, цифры свидетельствуют, что как в целом по стране, так и в отдельных регионах наиболее крупные предприятия мукомольной промышленности являлись государственными. Однако, к 1925 г. по официальным данным государственные мукомольные промышленные предприятия могли удовлетворить лишь около 35% потребности городского населения Советского Союза в муке. Приведенная ниже таблица характеризует распределение мельниц по количеству работающих и формам собственности.

Группы по разм. С числом работающих по найму	В абсолютных величинах				В процентах к итогу							
	Всего:	В том числе:			Всего:	Группы по размерам.			По предпринимателям.			
		Государ- ственных.	Коопера- тивных.	Частных.		В том числе:	Государ- ственных.	Коопера- тивных.	Частных.	Всего:	Государ- ственных.	Коопера- тивных.
1-5	3.825	386	310	3.129	100,0	10,1	8,1	81,8	58,3	28,3	36,7	71,8
6-15	1.666	443	335	888	100,0	26,6	21,1	53,3	25,4	32,5	39,7	20,4
16-30	607	221	139	247	100,0	36,4	22,9	40,7	9,2	16,2	16,5	5,7
31-50	257	157	36	64	100,0	61,1	14,0	24,9	3,9	11,5	4,3	1,5
51 и более...	210	155	24	31	100,0	73,8	11,4	14,8	3,2	11,4	2,8	0,7
Итого...	6.565	1.362	844	4.359	100,0	20,7	12,9	66,4	100,0	100,0	100,0	100,0

По числу рабочих мукомольная отрасль занимала первое место среди отраслей пищевкусовой промышленности страны: на 1 января 1924 г. на ее предприятиях работало 67021 чел. или 33,7% от общего числа рабочих, занятых в пищевкусовой промышленности. Из них на государственных предприятиях - 47,0%, на кооперативных - 16,3% и на частных предприятиях - 36,7% рабочих [6].

К концу 1924 г. государственные мельницы страны по ведомственному подчинению распределялись следующим образом: 220 мельниц находились в ведении Хлебопродукта (их суточная производительность составляла примерно 1млн.400 тыс. пудов зерна); в состав Укрмута входили 118 мельниц с примерной суточной производительностью в 235тыс. пудов; в административное подчинение местных организаций (губисполкомов советов и губернских совнархозов) была передана 1561 мельница с общей среднесуточной производительностью 1 млн.200тыс.пудов зерна. Для сравнения следует отметить, что в указанный период совокупная среднесуточная производительность кооперативных мельниц составляла около 1 млн. пудов, а частных – около 3 млн. пудов зерна. Отчеты Хлебопродукта за 1924/25 г. показывали, что реальная загруженность работающих мельниц не превышала 60% от возможного уровня.

Как уже отмечалось, к числу наиболее мощных организаций промышленного мукомолья в СССР в указанный период принадлежал Украинский мукомольный трест. В 1923/24г. на его предприятиях перерабатывалось в общей сложности 41,5 млн. пудов зерна, из них 60% составляло зерно собственной заготовки. По данным Наркомфина чистая прибыль Укрмута за 1923/24 операционный год составила 3 млн.700 тыс. руб., а объем выпускаемой продукции позволял не только удовлетворять значительную часть потребности городского населения УССР, но и поставлять муку на общесоюзный рынок [7].

В заключение к вышесказанному необходимо еще раз подчеркнуть, что успехи НЭП в середине 20-х гг. XX в. имели неоднозначную политическую и хозяйственную оценку. С одной стороны, характерной тенденцией управляющих структур СССР являлось широкое декларирование преимуществ экономических методов управления промышленностью (расширение коммерческой и хозяйственной самостоятельности предприятий и их объединений, хозрасчета, самокупаемости и т.д.). С другой стороны, на практике рост капиталистических элементов и их влияние на экономику страны по свидетельству заместителя начальника Центрального производственно-экономического управления ВСНХ А.М.Гинзбурга заставляли руководство «заметно усилить контроль и регулирование деятельности первичных хозяйственных единиц», т.е. предприятий. Спор о том, какое центральное ведомство - ВСНХ или Наркомвнуторг - в конечном итоге будет контролировать мукомольную промышленность страны является наглядным тому примером. Дальнейшее хозяйственное строительство в стране не предусматривало принципиального изменения иерархической структуры управления промышленностью (т.е. введения полного хозрасчета), поскольку

хозяйственная свобода предприятий грозила власти потерей контроля над многоукладной экономикой. «Раскрепощение» госпромышленности в условиях многоукладности НЭПа означало бы неизбежный экономический крах большевистского политического режима.

Литература

1. Д.Шапи́ро. Лицо местной промышленности//Местная промышленность и торговля.№7-8.1925.С.3.
2. Э.Бриф. Организация мукомолья//Местная промышленность и торговля. № 7-8. 1925. С.18-19.
3. Д.Шапи́ро.Экономическое районирование и местные органы//Местная промышленность и торговля. №9-10.1925.С.4; Наемный труд и заведения пищевкусовой промышленности СССР за 1923/24 г. М.,1925. С.7.
4. Я.Слоним.К вопросу о передаче мельниц местным органам//Местная промышленность и торговля.№3-4.1925.-С.43;Белгородский округ. Выписки из протоколов заседания ЦЧО об организации мукомольной промышленности и др. – Гос. архив Белгородской обл. (ГАБО),ОКРОМХ. Ф. Р-876. Оп.1. Д.97.Л.45-45-об. Из отчета Курского ГСНХ губисполкому о состоянии промышленности губернии и о новых формах ее организации.// Из истории восстановления народного хозяйства в Курской губернии (1921-1925). Воронеж,1990.С. 115-117.
5. Наемный труд и заведения пищевкусовой промышленности СССР за 1923/24 г.М.,1925. С.9;
6. Н.Рысс. Организационные вопросы местной промышленности Украины// Местная промышленность и торговля. № 7-8. С.89; Совещание Президиума ВСНХ Союза ССР с президиумами ВСНХ союзных республик//Местная промышленность и торговля.№ 7-8.1925.С.110.
7. Ю.Горошков. Частная промышленность в СССР//Местная промышленность и торговля. № 1-2.1925.С.19; Материалы и резолюции совещания Промбюро и ГСНХ РСФСР.10-15 января 1924г.-М.-С.64; Гинзбург А.М. Предисловие ко второму изданию сборника «Законодательство о трестах и синдикатах»//НЭП и хозрасчет. М., 1991. С.154.

У статті на матеріалах РСФСР і України аналізується становище мукомольної промисловості в першій половині 20-х рр. XX ст.

In the the article the state of flour-miller industry in the first half 20th at the XX century is analysed (on materials of RSFSR and Ukraine).

УДК 94(477.82)

Романюк Н.Й.

ВИТОКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ВОЛИНІ

В статті аналізуються умови виникнення підприємництва на Волині, його прояви та форми функціонування у XVIII – XIX століттях

З проголошенням незалежності в Україні розпочалось становлення і розвиток підприємництва. Цьому у певній мірі сприяло прийняття відповідних законодавчо-нормативних актів, роздержавлення та приватизація державної власності, формування ринкової інфраструктури тощо. Розвиваючи ринкові відносини в Україні, ми орієнтуємося на практику потужних світових держав у їхній економічній політиці. Але в певній мірі цінним є наш власний історичний досвід розвитку підприємництва. Адже цей досвід ґрунтується на наших національних, природно-географічних та інших особливостях.

У дорадянський період історична наука окремо не розглядала підприємництво і його розвиток, а подавала у рамках загальної характеристики економічного розвитку всієї Російської імперії чи певного регіону. У радянський час історія підприємництва подавалася переважно у світлі гноблення, експлуатації власником, господарем своїх працівників. Але таке однобічне бачення цього економічного явища не розкривало його багатогранної суті.

В даний час, коли над істориками не тяжіють ідеологічні заборони і обмеження, коли сама практика життя вимагає пізнати глибше сутність підприємництва, з'явився ряд праць присвячених цій проблемі, зокрема: Л.А. Абалкіна, Д.А. Селіхова, Т.І. Лозанської, О.В. Ткаченко, та ін.. [1]. Однак, слід зазначити, що стан дослідженості цієї проблеми є недостатнім. Немає узагальненого дослідження становлення, особливостей і розвитку підприємництва в Україні і, зокрема в регіонах, в II пол. XIX ст. – поч. XX ст., коли були досягнуті найбільш вагомий результати підприємництва.

Тому дослідження цього явища в Україні, критичного осмислення історичного досвіду підприємництва з позицій вирішення проблем сьогодення є актуальним і важливим як в науковому плані,

так і для практичної діяльності. Зважаючи на це, в даній статті автор розглядає витоки підприємництва на матеріалах Волині.

Термін „підприємництво” означає самостійну на власний ризик господарську діяльність з метою отримання прибутку, тобто виробництво продукції на продаж. Намагання певної частини населення одержувати прибуток від своєї діяльності беруть свій початок ще з періоду середньовіччя. Могутня держава середньовічної Європи — Київська Русь, в яку входили і землі Волині, мала передові для свого часу виробничі відносини, сільське господарство, ремісництво і розвинену внутрішню і зовнішню торгівлю.

У часи існування феодальних відносин господарства великих, середніх і дрібних землевласників мали в основному натуральний характер. Разом з тим господарська діяльність поступово набуває ринкового спрямування у зв'язку з розвитком виробничо-торгівельних відносин. Натуральний податок, який сплачували селяни, міщани, ремісники замінюється поступово грошовим. Це змушує їх продавати частину своєї продукції. Розвитку виробництва і торгівлі, а відтак, підприємництва сприяли і зовнішньополітичні зв'язки. Руські князі, а пізніше литовські і польські правителі, заохочували іноземців переселятися на наші землі, звільняючи торговців від податків.

Ще у період середньовіччя на Волині почала формуватись виробнича спеціалізація, яка була зумовлена природно-сировинними ресурсами: наявністю лісів, болотної залізної руди, високоякісної глини, родовищ каменю тощо.

У часи, коли українські землі, а відтак і Волинь, належали до складу Речі Посполитої провідними галузями підприємницької діяльності було виробництво і продаж поташу, переробка місцевих покладів залізної руди і глини. До речі, виникнення залізобудовних промислів (рудень) на Волині сягає ще періоду Київської Русі (X – XII ст.). [2, 57, 167 – 198]. Цьому сприяло поєднання трьох природних чинників: наявність болотної руди, річки чи ставу, як джерела енергії; лісу, придатного на паливо. У 1569р. у трьох повітах Волинського воєводства (Луцькому, Володимирському, Кременецькому) налічувалось 36 рудень. [3]. В середині XVII ст. в Житомирському, Радомишльському і Овруцькому старостах діяло понад 70 рудень. Зокрема, у Житомирському старостві в селах Годиха, Висока Піч, Кропивне [4, 494]. Загалом у 1795 р. на Волині було 132 рудні, їх продуктивність була невисокою. В подальшому процес одержання заліза з болотних руд стає економічно не вигідним. Місцева залізобудова промисловість у формі рудні занепадає. Виникають більш потужні доменні виробництва, де спочатку виплавляли чавун, а потім переробляли його на залізо. Перший такий завод був збудований у 1773 р. в с. Висока Піч, Житомирського повіту. В тогочасних статистичних звітах згадуються також чавунний завод в с. Годиха, Житомирського повіту, залізобудовні заводи в с. Дениші Житомирського повіту і в с. Чижівка Новоград-Волинського повіту.

Скляне виробництво (гутництво) зародилось на Волині ще в I пол. XVI ст. На середину XIX ст. у Волинській губернії діяло 19 скляних і 5 фарфорових підприємств, на яких працювало 674 робітники [5, 490]. Одними з найстаріших підприємств були Мар'янівський скляний завод і Городницький фарфоровий завод, засновані ще у XVIII ст. А Баранівський фарфоровий завод, який був заснований у 1802 р., у середині XIX ст. став одним з найбільших у Російській імперії, його вироби славилися і за кордоном. У зв'язку з розвитком скляної промисловості швидко зростало і поташне виробництво. В 1859 р. на Волині працювало 18 поташних підприємств. [6, 490].

Отже, не дивлячись на те, що існуючі тоді феодальні відносини стримували розвиток промисловості, саме виробнича сфера (землеробство, ремісництво) і торгівля, все більше сприяли зародженню і розвитку підприємництва.

Однією з особливостей становлення підприємництва на Волині було створення підприємств по переробці сільськогосподарської продукції в основному в поміщицьких господарствах в I пол. XIX ст. В цей період у сільському господарстві Волинської губернії, як і на території всієї Російської імперії, формувалися товарно-грошові відносини. Це сприяло не тільки швидкій товаризації сільського господарства, а й створенню значної кількості підприємств по переробці сільськогосподарської продукції. Промисловість виконувала подвійну функцію: створювала для землеробства ринок збуту (сировину для підприємств, продукти харчування) і забезпечувала насичення сільських регіонів через ринки товарами промислового виробництва. Слід зазначити, що найбільш прибутковим ставало виробництво цукру і горілки. Особливо проявилась жага до підприємництва в цукровій промисловості. Перші цукроварні у Волинській губернії з'явилися в кінці 30-х років XIX ст. Важливу статтю доходу поміщицьких маєтків складало виробництво горілки. Цьому сприяла і економічна політика царського уряду, який надав поміщикам монополне право на виробництво горілочаних виробів. Горілка реалізовувалась через власні шинки або перепродувалась відкупщикам та купцям. Гуральні, винокурні були майже у кожному поміщицькому господарстві. Зокрема, у селах Вишполі (власник поміщик Шільдкнехт) [7, 12], Зорокові (дворянина Глембоцького) [8, 170], Житомирського повіту, Жадьках (власник Ганська) [9, 156], Радомишльського повіту та ін..

Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х років XIX ст. монополістами у виробництві сукна були теж поміщики. Волинь була серед українських губерній, де виробництво сукна досягло найбільшого розвитку. Так, в 1845 р. на суконних підприємствах вироблено продукції на суму 362 380 руб., що склало майже половину всього обсягу виробництва (всіх галузей) в грошовому виразі в губернії [10]. Поштовхом до прискореного розвитку виробництва сукна було замовлення царського уряду на постачання сукна на вигідних умовах для потреб армії. Більшість підприємств були дрібними як, наприклад, поміщика барона Шодуара в Житомирському повіті, на якому працювало 25 кріпаків. Найбільшою за кількістю верстатів була мануфактура графа Льїнського, яка відкрилась у 1816р. в Новограді-Волинському. Це не давало їм можливості конкурувати з купецькими суконними підприємствами, де застосовувалась вільнонаймана праця та більш передова на той час техніка.

В I пол. XIX ст. на Волині продовжують розвиватись також залізорудна, склоробна, фарфоро-фаянсова, поташна промисловості, де теж були ознаки підприємницької діяльності, бажання одержувати прибутки. За даними тогочасної статистики, наприкінці 50-х років XIX ст., у Волинській губернії було 379 підприємств різної спеціалізації, на яких працювало близько 4 тис. робітників [11, 490]. Це були переважно дрібні, устатковані примітивною технікою кустарні підприємства, на яких поряд з найманою використовувалась і праця кріпаків.

Отже, з поданих фактів можна зробити висновки про те, що в дореформений період (I пол. XIX ст.) на Правобережній Україні (зокрема на Волині) розвиток торговельного землеробства та тваринництва у поміщицьких маєтках, поява в них промислових підприємств для виробництва на ринок були свідченням розхитування основ натурального феодально-кріпосного господарства.

Зі скасуванням кріпосного права у 1861 р. промислового характеру набувають існуючі галузі виробничої діяльності, виникають нові виробництва. В процесі конкурентної боротьби підприємства із застарілою технологією виробництва закриваються. Дедалі більшого розвитку набувають капіталістичні виробничі відносини, підприємництво. Нові умови, нові економічні відносини вимагали виявляти підприємницький хист, чіткий економічний розрахунок, який поєднувався з чуттям ринкової кон'юнктури.

Розвиток капіталізму на Волині відбувався у двох напрямках, поміщики, маючи дешеву робочу силу, використовували існуючі переробні підприємства й поступово перетворювали їх у заводи і фабрики з технічним оснащенням. В містах відбувався той же процес, лише на базі подальшої спеціалізації ремісничого виробництва.

З II пол. XIX ст. у Волинській губернії промислового характеру набувають цукрова, залізорудна, склоробна, фарфоро-фаянсова, поташна, деревообробна, суконна, винокурна, пивоварна галузі. Помітне місце посідають цегляна, кам'яноробна, обробка шкіри, свічкова, миловарна, з'являються нові – макаронна, кондитерська, сірникова, тютюнова галузі. Найбільш прискореними темпами розвивалась цукрова промисловість.

Про збільшення кількості промислових підприємств свідчать такі дані. В 1883 р. у Волинській губернії працювало 856 заводів і фабрик, що на 477 більше, ніж у 1859 р., на яких працювало 11,5 тис. робітників [12], а ще через п'ять років у 1888 р. вже діяло 1177 заводів і фабрик, на яких працювало біля 13,5 тис. робітників [13]. Слід зауважити, що певна частина підприємств залишалась ще невеликими переробними виробництвами з малим обсягом виробленої продукції. Зрозуміло, що такі підприємства віднести до заводів і фабрик не можна (тогочасна статистика теж переживала своє становлення в період переходу суспільства до капіталістичного способу виробництва). Серед підприємств того періоду, значний обсяг виробництва і великі прибутки мали цукрові заводи Терещенків, Сангушка, Потоцького. На кінець XIX ст. на Волині діяло 16 цукрових заводів, на яких працювало 7435 робітників, які виробили в 1900 р. продукції на суму більше 12 млн. руб., що склало 46, 8% виробництва всіх галузей в губернії [14, 68 – 69].

В 70-х роках XIX ст. почалось певне короткочасне піднесення металургії Волині. Зокрема, в 1875 р. в с. Дениші Житомирського повіту почав працювати перший на Правобережній Україні залізопрокатний завод, який у 1900 р. виробив 43,8 тис. пудів чавуну і 112,5 тис. пудів полосового заліза. Працювали також Високопільський, Ємільчинський, Кропивненський Турчинський, Ягоденський чавуно-ливарні заводи. [15]. В кінці XIX ст. – на початку XX ст. з розвитком потужних металургійних підприємств Півдня України, сировиною для яких служили багаті на вміст заліза руди Криворізького басейну і кам'яне вугілля Донбасу, добування заліза з болотних руд стало економічно не вигідним і залізобудівні підприємства Волині припинили своє існування.

Суконні мануфактури переросли у фабрики і на кінець XIX ст. їх було вже 39. Найбільшими серед них були Новоград-Волинська і Коростенська.

На принципах підприємництва працювали Городницький, Баранівський, Кам'янобрідський фарфорові заводи, Романівський і Житомирський склзаводи. На промислові рейки переходить і таке давнє ремесло Полісся, як обробка глини. Впродовж XIX ст. на використання механізмів та сучасної на той час технології обпалювання глини перейшло 29 цегляних заводів.

Капіталістична стадія започаткувала появу розвинутих на той час підприємств і в деревообробній галузі. Поліський паркет та інші меблі користувалися попитом не лише в Україні, а й на європейських ринках. Червоноармійська, Коростенська, Чоповицька, Баранівська, Малинська фабрики гнутих меблів, Новоград-Волинська фанерна, Житомирська дерев'яних цвяхів і колодок для взуття, Ушомирська паркетна були найкращі на Волині у цій галузі. На переробці деревини спеціалізувалися паперові і картонні фабрики. [16].

Помітну роль у промисловості краю відігравали підприємства з переробки шкіри. Найпотужнішими серед них були два Житомирських заводи по переробці шкіри з річним обсягом до 2,5 млн. руб. прибутку кожний. Вони були у віданні військового міністерства. Продукція зі шкіри йшла на виготовлення одягу, рукавиць, чобіт, зброї. Значна частина товару відправлялась на експорт.

Прибутковою промисловою галуззю на Волині стає вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння. Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії вирощувалось уже 70 % усього хмелю Російської імперії. Для технологічної обробки сировини у Житомирі, Черняхіві, Коростені та інших містах і містечках губернії діяли хмелесушарки [17].

Індивідуальне підприємництво зароджувалось і реалізувалось у діяльності ремісників, торговців, шинкарів. Не дивлячись на розвиток промислового виробництва в пореформений період, ремісництво не втрачає своєї ролі. Навіть навпаки: кількість ремісників збільшується з року в рік. Так, якщо на середину XIX ст. на Волині працювало 38 тис. ремісників, то у 1896 р. – 66,7 тис., а в 1908 р. вже – 98,4 тис. [18]. Безперечно, вони не могли конкурувати з фабрично-заводським виробництвом, проте через ще недостатню насиченість ринку товарами, їхні вироби мали попит. Працювали ремісники, як правило, на місцевий ринок. Процес збільшення кількості ремісників у пореформений час пояснюється і гострою проблемою малоземелля. Аграрне перенаселення змушувало частину селян вирушати на заробітки або займатися якимось ремеслом. У містах і містечках ремісники об'єднувалися у цехи. Приміром, 278 ремісників Овруча об'єдналися у 9 цехів за такими спеціальностями: ювеліри, столяри, кравці, чоботарі, гончарі, ковалі, пекарі, м'ясники, броварі.

Заняття тим чи іншим видом підприємницької діяльності зумовлювалося потребами ринку. Чи матиме збут ця продукція? Чи є умови для її вироблення? З цього виходили підприємці, започатковуючи свою справу. Кмітливі підприємливі люди швидко реагували на потреби ринку, навіть формували попит на нову продукцію. Так, міщанин Г. Кельнер, який заснував 1884 р. у Кульчинах Старо-Костянтинівського повіту броварню, почав випускати баварське пиво „бек-бір”. [19]. А у Романові Житомирського повіту було налагоджено виготовлення „хутряної вати” з відходів виробництва. Цю „вату” збивали у плити, які використовувалися як утеплювальний матеріал [20, 4].

Таким чином, розвиток підприємництва сприяв розширенню виробничої спеціалізації і торгівлі. Разом з тим, відбувався процес майнової диференціації населення: одні могли виявити підприємницький хист і швидко збагачувалися, інші ж зубожіли. Виключні умови боротьби за достойний рівень життя змушували шукати шляхи його покращення.

Входження економіки Волині в ринкову структуру Російської імперії вплинуло і на стан торгівельних відносин. Розвиток капіталізму в сільському господарстві і промисловості, зростання самодіяльного населення, будівництво залізниць були тією основою, на якій відбувалося розширення місцевого ринку. Поширеною формою торгівлі в досліджуваний період були ярмарки та базари. Динаміка ярмарків на Волині виглядала так: у 1865 р. тут нараховувалося 215 ярмарків, в 1895 – 430, в 1911 – 754. Взагалі ж, у 1913 р. ярмарки періодично збиралися в 52 населених пунктах губернії. [21]. Базарна торгівля дедалі більше зближувалася зі стаціонарною, перетворюючись в один з її різновидів. Це, в першу чергу, стосується міських базарів. Тут торгівля велася в одному з постійних місць, за оренду яких йшла уперта боротьба [22]. Зростала мережа закладів постійної торгівлі. В 1861 р. в губернії їх діяло 2904, в 1895 – 4641, напередодні першої світової війни – 10138 [23, 48]. На помітний розвиток торгівлі, а відтак збільшення кількості підприємливих людей, вказує також те, що у 1883 р. в губернії для проведення торгівельних операцій влада видала 32 тис. торгових документів, що більше попереднього року на 5074 документа [24, 13].

Отже, зародження і становлення підприємництва, зокрема на Волині, відбувалося, по-перше, завдяки економічним передумовам – розвитку промислів, ремесел, сільськогосподарського і промислового виробництва, торгівлі; по-друге, внаслідок зовнішньо- і внутрішньополітичних чинників – економічних зв'язків з іноземними партнерами, запозичення їхнього досвіду, скасування кріпосних порядків в Росії, яке відкрило шлях розвитку капіталістичних відносин; по-третє, завдяки соціально-психологічним мотивам – кожен хотів витримати конкурентну боротьбу, адже від умілого використання існуючих товарно-грошових відносин залежав добробут його сім'ї і успіх справи. Тому, загалом підприємництво ми розглядаємо як позитивне явище – це був прискорювач економічного розвитку.

Література

1. Абалкин Л.А. Предпринимательство: его природа и роль в обновлении общества// Экономика и жизнь. № 29 – 1991. Лановик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ. – К. 1995. Селіхов Д.А. Правове регулювання сільськогосподарської діяльності привілейованих станів України епохи вільного підприємництва (1861 – 1918 рр.) // Придніпровський науковий вісник. Історія та філософія. № 35 (102). – Дніпропетровськ, 1998. Селіхов Д.А. Правове регулювання господарської діяльності індивідуального селянського (фермерського) господарства в Україні в умовах реформ 1861 – 1906 рр. // Проблеми законності. Випуск 34. – Харків, 1998. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст). – К., 1999. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні кін. XIX – поч. XX ст.. – Переяслав-Хмельницький: Вісник Переяславщини, 2000.
2. Тутковский П.А. Древнейшая добывающая промышленность на Волыни// Велика Волинь. Т.11. – С. 167 – 198; Стрішенець М.М. Історія залізних промислів України. – К., 1991
3. ДАЖО, ф. 28, оп. 1, спр. 1888, арк.. 4
4. Богаєвський Б.А. Історія техніки. – М., 1956, - Т.1. – С.494
5. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: ч. 1. – К., 1959. – С.490
6. Там же. – С. 490
7. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 168, стр. 177
8. ЦДІАУ, ф. 486, оп. 5, стр. 507
9. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 328, стр. 127, ч. 2
10. Забелин А.С. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К. 1887
11. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1. – К. 1959. – С. 490
12. Обзор Волынской губернии за 1883 год. Ведомость №2. – Житомир, 1884
13. Памятная книжка Волынской губернии на 1891 год. – Житомир, 1890
14. Памятная книжка Волынской губернии на 1902 год. – Житомир, 1901. – разд. 4. – С. 68-69
15. Обзор Волынской губернии за 1900 год. – Житомир, 1901
16. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губернии. – К., 1914
17. Костриця М.Ю., Рейтман Й.Г. Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення. – Житомир, 1997
18. Кустарные промыслы Волынской губернии по данным текущей сельскохозяйственной статистики. – Житомир, 1914;
- Кузьмін О.С. Пореформена доба. // Житомирщина: Історичний нарис. – Житомир, 2003
19. Список фабрик и заводов России. 1910 г. – М. 1912
20. Надводнюк В.В. Кожевня // Романівський вісник. 1997, 13 лютого
21. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. – Житомир, 1910; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. – Житомир, 1914
22. ДАЖО ф 118, оп. 2, спр. 1986, арк.. 64-65
23. Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля на Волині у дожовтневий період // Велика Волинь. Т. 15 – Житомир, 1994. – С. 48
24. Обзор Волынской губернии за 1883 год. – Житомир, 1884. Приложение к ведомости №3. – С. 13

В статъе анализируются условия возникновения предпринимательства на Волыни, его проявления и формы функционирования в XVIII – XIX столетиях.

The paper analyzes the conditions of appearing entrepreneurship in Volyn, its manifestations and forms of its functioning in the 18th – 19th centuries.

**ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ**

В статті на основі архівних матеріалів розглядається механізм державно-правового регулювання діяльності громадських об'єднань національних меншин в Українській СРР у 20-ті роки ХХ століття

Вивчення вітчизняної історії ХХ століття передбачає аналіз проблем взаємодії влади і суспільства. На різних етапах новітньої історії ця взаємодія мала різний характер: конфронтації, прямого насильства, демагогічного загравання, співробітництва і т.д.

У сучасній історичній науці закономірне прагнення відійти від політико-економічного аспекту вивчення історії, що переважав протягом усіх радянських десятиліть як данина спрощеному матеріалізму. У зв'язку з цим росте інтерес до питань соціальної історії, історії національних меншин та їх громадських організацій. Пріоритетом кінця ХХ століття стають проблеми історії громадянського суспільства та всіх його інституцій.

Перші праці, що висвітлювали проблеми радянської національних меншин України в 20-30-х роках ХХ століття, почали з'являтися наприкінці 80-х років ХХ століття. Це були статті, виступи та розвідки учасників перших конференцій про життя національних меншин України. В них автори прагнули окреслити проблеми та зробити перші кроки у зборі фактичного матеріалу. Дослідження першої половини 90-х років українських істориків позбавляються стереотипності минулого у питаннях життя різних національних груп України, зокрема, німців, поляків, євреїв. Вагомі дослідження почали публікуватися переважно із середини 90-х років. Слід виділити роботи Б.В. Чирка, М.А. Журби, О.В. Обидьонової [1]. В них досить детально висвітлені такі теми як розвиток громадської ініціативи різних національних груп, демографія та регіональні особливості проживання, культурно-просвітницька робота, діяльність закордонних благодійних організацій та їх роль у економічному відродженні національних меншин України. Але жодна з робіт не висвітлювала політико-правовий статус громадських організацій національних меншин, особливості взаємодії компартійних органів та добровільних товариств. Тому дана стаття присвячена одному з малодосліджених питань історії радянського суспільства Української СРР в 20-ті роки ХХ століття. А саме питанням взаємодії партійних органів влади і громадських організацій національних меншин в 1920-ті роки в Українській СРР.

Основним завданням статті є аналіз особливостей державно-правового регулювання діяльності громадських організацій національних меншин, що здійснювався компартійними органами у зазначений історичний період.

Перехід від війни до миру став для Радянської країни етапом вибору стратегічного курсу і прийняття найважливіших політичних рішень. Політика комуністичної партії розвивається в напрямку побудови нової політичної системи, що базувалася б на засадах диктатури пролетаріату. Побудова даної системи передбачала зміцнення завойованої в період революції політичної влади, реалізацію на практиці своїх концептуальних ідейно-теоретичних уявлень щодо розбудови диктатури партії.

На початку побудови нової держави правляча партія не маючи в руках сильної влади, проводила політику, направлену на розширення співробітництва з непролетарськими верствами суспільства, і одночасно втілювала в життя курс на розвиток класової боротьби, зміцнення політико-ідеологічної монополії більшовизму. Реалізуючи прагнення монополії на владу, партія охоче застосовувала антидемократичні методи та прийоми. Зокрема класова боротьба продовжувала залишатися домінантою політики, що повною мірою відносилося до соціально-культурної сфери, яка розглядалася винятково як арена класової боротьби. Для реалізації задекларованих ідей компартійний режим мав спиратися на систему одержавлених громадських організацій, союзів та різного роду об'єднань пролетарського напрямку.

На початку 1920-х років на території України компартійний режим вибудовував систему громадських об'єднань, які мали стати продовженням державного механізму і підпорядковуватись законам побудови більшовицького апарату влади та управління. В новоствореній системі громадських об'єднань законодавчими актами виділялись в окрему групу добровільні товариства та союзи, які не мали на меті отримання прибутку. 3 серпня 1922 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову "Про порядок затвердження і реєстрації організацій і спілок, що не переслідують мети отримання прибутку і про порядок нагляду за ними" [2].

В постанові визначалось коло громадських організацій, що належать до категорії добровільних та визначався режим їх діяльності на території всіх радянських республік. Так, в постанові громадські організації умовно розподілялись за змістом (родом) діяльності, за інтересами, за правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами і сферою суспільного впливу та іншими типологічними характеристиками. Їх можна поділити на три основні групи: а) організації, що підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація); б) українські організації та об'єднання національних меншин („Просвіти”, УКРІОС, РСДСРМ, Бапсомол, релігійні католицькі гуртки, Євкомсомол, скаутські організації); в) добровільні товариства за інтересами, поява яких була зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи певного періоду (Товариство „Геть

неписемність”, „Товариство культурного єднання з селом”, „Спілка безвірників”, „Друзі дітей”, Товариство друзів повітряного флоту „Авіахім”, Товариство друзів радіо, Товариство друзів радянської кінематографії, товариство „Сільбуд”).

В окремий блок можна виділити розгалужену мережу кооперації та так звані класові організації спеціально створені на селі, – Товариство взаємодопомоги та Комітет незаможних селян. На початку 1920-х років продовжували існувати антибільшовицькі національні об'єднання Спілка голландських вихідців, Менонітський союз, єврейські та польські організації.

Для управління системою громадських організацій в Українській СРР компартійний режим створив особливий державно-правовий режим регламентації діяльності різного роду громадських об'єднань. Здійснення нагляду і контролю за будь-якими організаційними формами вияву громадської самодіяльності національних меншин в Україні було покладено на різні органи державно-владної вертикалі, зокрема, відділ національних меншин НКВС України, Центральну міжвідомчу комісію у справах союзів та громад, що входила до складу Адміністративно-організаційного управління НКВС (МЕКОСО), ДПУ, Наркомюст, Всеукраїнську надзвичайну комісію боротьби з контрреволюцією, Центральну комісію національних меншин при ВУЦВКа та Головнокооперком при РНК УСРР, які протягом 1920-х років регламентували діяльність громадських організацій національних меншин, що відкривали власну діяльність в регіональному масштабі.

На підставі постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 року та інструкції НКВС УСРР, НКВС та Відділи управліннь місцевих виконавчих органів пролетарської влади отримали право нагляду за діяльністю осередків товариств на місцях. В інструкції зазначалось, що обов'язок нагляду за діяльністю добровільних товариств і спілок здійснювала НКВС шляхом передачі Відділам управління виконавчих комітетів прав здійснювати усі необхідні розслідування щодо діяльності громадських організацій та залучати окремих співробітників НКВС до комісій з обстеження діяльності того або іншого об'єднання [3].

Серед державно-адміністративних органів виділявся створений у жовтні 1922 року при НКВС України відділ національних меншин. Його універсальні функції, поряд із розвитком класової свідомості й залученням до господарських і політичних форм радянського будівництва різнонаціонального селянства, передбачали „боротьбу з антирадянськими й контрреволюційними проявами в середовищі нацменшин”. Одним із специфічних напрямів діяльності відділу був адміністративний контроль за етноконфесійними громадами, національними кооперативними товариствами та громадсько-політичними об'єднаннями нацменшин [4].

В цей період НКВС та його місцеві адміністративні органи системно узгоджували свою політику з відповідних питань з РНК УСРР та її місцевими представництвами. Разом з НК землеробства України НКВС здійснював заходи з організаційного керування кооперативами національних меншин, надавав загальні й конкретні (щодо певних господарських організацій національних меншин) виписки, що давали або анулювали дозволи для початку РНК УСРР процедури реєстрації товариств і спілок національних меншин, сферою діяльності яких було сільське господарство. Так, 23 грудня 1922 р. Відділ національних меншин НКВС УСРР з приводу реєстрації статутів господарських об'єднань німців-колоністів за запитом РНК України подав юридичні висновки, що носили змішаний інструктивно-регламентуючий характер. В них встановлювалось, що громадські об'єднання в німецьких громадах повинні бути зорганізовані виключно за виробничими й територіальними принципами й інтегровані в мережу існуючих районних кооперативних спілок.

У виключних випадках щодо застосування іноземних кредитів, спеціальних культур, агрономічних технологій та техніки можливо також утворювати спілки німецьких кооперативних організацій в тому ж районі, де діє відповідна регіональна кооперативна спілка, не структурована за національною ознакою, за умови подальшого включення кооперативних організацій нацменшин до звичайних спілок сільськогосподарської кооперації. За правилами, що були репрезентовані НКВС, кожна німецька громада в Україні, що бажала об'єднатись в сільськогосподарські або іншого типу товариства, мала право утворення окремих сільськогосподарських кооперативних спілок, що діяли в Українській РСР [5].

Факт застосування інструктивного матеріалу, надісланого НКВС на адресу міжвідомчого колегіального органу державного управління для регламентації роботи профільних громадських організацій, які за свої статусом не підпорядковувались НКВС, свідчив про способи НКВС одноосібно на відомчому рівні регулювати питання громадсько-господарської організаційної активності меншин.

29 квітня 1924 року для більш ефективного проведення законодавчої та організаційно-практичної роботи серед національних груп створюється Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВКу. Вона перебрала на себе в значно розширеному вигляді функції відділу нацменшин Наркомату внутрішніх справ, що так чи інакше стосувались діяльності національних громадських об'єднань. Новоутворений орган мав сприяти мирному будівництву та братерському співробітництву усіх національностей, їх матеріальному та культурному розвитку. Його компетенція включала законодавчу ініціативу щодо життя національних меншин, а також „право опротестовувати перед ВУЦВКом та Раднаркомом постанови центральних та місцевих органів, що суперечили інтересам нацменшин”. При губернських і територіальних виконкомах рад організуються місцеві комісії й бюро ЦКНМ, головним завданням яких було погодження роботи адміністративних господарських, культурно-освітніх установ,

різних громадських організацій із забезпечення інтересів національних меншин. 29 лютого 1928 року ВУЦВК затвердив нове положення про ЦКНМ та її місцеві органи. Функції комісії значно розширилися й конкретизувалися. Їй надавалося право сприяти діяльності кооперативних та інших громадських об'єднань у національних округах і районах [6].

Адміністративно-організаційний нагляд за будь-якими громадськими об'єднаннями національних меншин покладался на Міжвідомчу комісію з розгляду справ товариств і спілок при НКВС України. Згідно з постановою ВУЦВК від 1 листопада 1922 року "Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутків і про порядок нагляду за ними" міжвідомча комісія отримала повноваження здійснювати реєстрацію добровільних товариств та контроль за їх діяльністю. Постанова регламентувала порядок реєстрації будь-якого добровільного товариства й давала дозвіл для створення його філій в межах Української СРР. В постанові зазначалось, що усі громадські об'єднання, які створюються на терені УСРР, незалежно від роду діяльності мають змогу відкривати свої осередки не раніше затвердження їх статутів органами державної реєстрації.

Для розгляду справ із затвердження статутів в 1922 році і створювалась Центральна комісія при НКВС та губернські комісії – при Відділах управлінь губернських виконавчих комітетів Рад. Центральна комісія діяла у складі представників НКВС (голова комісії) та Південного Бюро ВЦРПС.

Аналогічні за складом були і губернські комісії [7]. МЕКОСО здійснював свій вплив на громадські організації національних меншин під час проходження процедури реєстрації, здійснення адміністративного нагляду, припинення функціонування об'єднань в порядку зовнішньої ліквідації. Ефективність адміністративно-правової регламентації, окрім іншого, забезпечувалась фактором структурної розгалуженості відділень МЕКОСО і суто відомчих підрозділів НКВС, його органів на місцевому і регіональному рівнях. Інтегрованість МЕКОСО в структуру НКВС спровокувало використання адміністративного апарату органів внутрішніх справ в центрі і на місцях з метою удосконалення нагляду за роботою громадських організацій національних меншин. Це створило державно-правові передумови для розгортання реєстрації кооперативних організацій за змістом діяльності в якості добровільних об'єднань національних меншин, нагляд за якими повністю концентрувався в руках НКВС України.

Зокрема МЕКОСО було зареєстровано статут Товариства із землеоблаштування трудящих євреїв в СРСР, попередньо затверджений РНК Союзу РСР (оскільки загальносоюзного НКВС не існувало до початку 30-х років, то в реєстраційній практиці затвердження об'єднань, що не мали на меті отримання прибутку та розповсюджували власну діяльність, виключної компетенції було надано РНК СРСР) 22 грудня 1924 р. [8]. Статут визначав за мету діяльності товариства сприяння переходу трудящих євреїв в СРСР до сільськогосподарської праці (без отримання прибутків для членів товариства) 24 травня 1928 р. статут ТЗЕТ було змінено постановою РНК СРСР, новий статут знову ж таки реєструвався в МЕКОСО УСРР [9]. Затвердження РНК СРСР статуту ТЗЕТу відбулось в правовому полі, що почало формуватися в загальносоюзному масштабі з виходом 9 травня 1924 р. Постанови ЦВК і РНК СРСР "Про порядок затвердження статутів і реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті отримання прибутку і поширюють свою діяльність на територію всього Союзу РСР, і про нагляд за ними" [10].

За постановою проекти статутів громадських об'єднань подавалися засновниками на затвердження РНК СРСР разом з реєстраційною заявою та необхідними документами. В постанові зазначалось, що для відкриття осередків, зареєстрованих в загальносоюзному масштабі товариств на терені союзних республік, статuti цих товариств підлягають додатковій реєстрації в органах союзних республік, що видають реєстраційні товариств та спілок, які не мають на меті отримання прибутку. В УСРР ці функції покладалися на згадану вище МЕКОСО при НКВС УСРР. Нагляд та контроль за діяльністю подвійно зареєстрованих товариств і спілок покладался узаконенням на НКВС союзних республік.

РНК союзних республік в разі виявлення порушень законодавства у діяльності добровільних товариств зобов'язувалися припинити їх діяльність в республіканському масштабі, повідомляючи, про це РНК Союзу РСР. У відповідності з цією постановою 3 квітня 1925 р. Центральна комісія при НКВС УСРР зареєструвала проект статуту Всеукраїнського товариства із землеоблаштування трудящих євреїв ТЗЕТ України на підставі статуту всесоюзного ТЗЕТу, затвердженого 22 грудня 1924 р. РНК СРСР, а НКВС України через тиждень по тому розіслав обіжник місцевим адміністративним відділам виконавчих комітетів за № 51 від 11 квітня 1925 р., в якому пропонував не чинити перешкод створенню мережі осередків товариства в Україні, губернських, окружних та районних представництв [11].

Отже, законодавчими актами в УСРР встановлювався новий державно-правовий режим регулювання діяльності громадських об'єднань УСРР як "організацій, що не мають на меті отримання прибутку". В 1923-1932 рр. до цієї групи було віднесено і добровільні товариства та творчі спілки.

Централізоване створення громадського об'єднання за механізмом – центр, республіка, республіканські органи, місцеві представництва й у формі добровільного товариства дозволило НКВС посилити адміністративний контроль над громадською активністю, що виявлялася національними меншинами в Україні, оскільки за статутною нормою членами будь-якої громадської організації національних меншин могли бути особи будь-якої національності. Створення централізованих добровільних товариств використовувалось компартійним режимом в якості важеля протидії поширення самодіяльності національних меншин України. Вміло використовуючи громадські настрої різних національних груп у

керівні партійні органи свідомо маніпулювали інтересами меншин, використовуючи громадські об'єднання для реалізації програм соціалістичних перетворень. Крім того, влада постійно використовувала контролюючі органи та існуюче законодавство для боротьби з автохтонними антирадянськими громадськими організаціями національних меншин.

Протягом 1922-1926 рр. МЕКОСО на підставі негативних висновків Наркомзему й РНК УСРР відмовила в реєстрації статутів цілому ряду єврейських громадських організацій, зокрема „Маккабі”, „Гехолуц” та ін. Неодноразові спроби засновників єврейських громадських об'єднань подолати міжвідомчий бар'єр реєстрації їх організацій не мали успіху, оскільки влада не потребувала альтернативних провладним громадських організацій.

4 листопада 1925 р. члени ініціативної групи організації "Гехолуц" звернулися до НКВС з заявою про реєстрацію об'єднання та доповідною запискою, в якій намагалися вмотивувати необхідність реєстрації запропонованого проекту статуту [12]. У відповіді НКВС вказувалось, що на терені УСРР фактично діяв цілий ряд сільськогосподарських товариств й організацій, що реалізували завдання, подібні до мети і завдання організації "Гехолуц", тому потреби в реєстрації „Гехолуцу” немає. Ініціативна група звернулась знову до НКВС з проханням "покласти край ненормальному становищу в Україні єврейських громадських організацій" й прирівняти "Гехолуц" УСРР до однойменної організації, що вже функціонувала у Російській ФСРР.

Українські "гехолуціанці" у переважній більшості до кінця 1922 р. були учасниками єдиної організаційної мережі, представництва якої функціонували як в Росії, так і в Україні. Товариство займалося створенням кооперативних учбово-виробничих підприємств, готувало висококваліфікованих спеціалістів для емігрантських сільськогосподарських колоній. Більшовицький режим вбачав у осередках товариства загрозу для новостворених кооперативних та сільськогосподарських організацій у середовищі українського селянства. Тому вже з 1922 р. починається наступ на неблагонадійне товариство. Владні органи ліквідовують місцеві осередки „Гехолуцу”, протягом 1923-24 років проходять арешти активних учасників товариства. Тому отримана заява з проханням про реєстрацію викликала негативну реакцію серед партійних чиновників.

10 листопада 1925 р. МЕКОСО ухвалила вмотивоване рішення про відмову у реєстрації українського „Гехолуцу”, мотивуючи своє рішення постановою ЦККП(б)У від 24 жовтня 1925 року, де зазначалось, що утворення "Гехолуц" за межами кооперативної системи є недоцільним, на підставі чого відмовити засновникам в реєстрації статуту. Комісія в тексті ухвали навела правові, організаційно-правові й відомчо-організаційні підстави, на основі яких нею було прийнято негативне рішення по запропонованому проекту статуту. У відмові йшлося про те, що „Гехолуц” є складовою частиною сіоністської організації, яка прагне під прикриттям легалізованого „Гехолуцу” створити відкриту базу для своєї діяльності [13].

Проект статуту "Гехолуц" розглядався МЕКОСО ще 30 квітня 1924 р. і також не був зареєстрованим, що призвело до відмови на відкриття філій організації в Україні. Рішення 1924 р. була правовою підставою для повторної відмови в реєстрації в листопаді 1925 р., оскільки керівництво "Гехолуц" не пішло на принципові зміни в основних положеннях статуту. В ухвалі засідання МЕКОСО відзначилось, що "Гехолуц" ставить собі завдання, що в сучасних умовах цілком відносяться до компетенції та завдань державних закладів, установ, підприємств та до сфери діяльності сільськогосподарської й кустарно-промислової кооперації, що поряд з іншими факторами викликало негативне ставлення НКВС та РНК УСРР до утворення даної організації в межах республіки [14]. Сукупність викладених мотивів та несприятливі політико-правові умови організаційного розвитку кооперації національних меншин в УСРР зумовили відомче блокування легалізації об'єднання "Гехолуц".

Аналогічна ситуація з процесом та результатами реєстрації єврейських громадських об'єднань складалася й стосовно Єврейської землеробської робітничої асоціації (ЄЗРА) та Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд), яким в тому ж році було відмовлено в реєстрації. Правовими підставами для ухвалення рішення МЕКОСО про відмову у реєстрації статутів цих об'єднань перш за все слугували висновки НКВС України, РНК УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК, де вмотивовувалась небажаність реєстрації статутів існуванням подібних за родом діяльності громадських організацій та кооперативів.

У висновках Наркомзему УСРР від 6 квітня 1925 р. по проекту статуту ЄЗРА повідомлялось, що Наркомзем вважає реєстрацію статуту ЄЗРА небажаною на підставі наступних юридичних колізій тексту проекту статуту. Зокрема, ЄЗРА намагається створити нездорову альтернативу і конкуренцію в сфері сільськогосподарського громадського руху єврейської національної меншини. Для надання допомоги трудящому єврейству при переході до землеробства вже існує добровільне товариство Всеукраїнський ТЗЕТ, зареєстрований НКВС УСРР трьома днями раніше. Крім того, ЄЗРА постановила собі завдання орендувати та придбати земельні ділянки, що суперечить принципам влаштування трудового єврейського землеробства, які реалізуються урядом, оскільки землі для євреїв-поселенців в порядку законодавчого забезпечення Земельним кодексом надаються в користування на безкоштовній основі. Даний висновок став однією причиною у відмові у реєстрації товариства НКВС УСРР. Крім того, у провину новоствореному товариству ставилось створення власних підприємств, що нібито перешкоджало розвитку єврейського землеробства [15].

ЦКНМ при ВУЦВК в зверненні до НКВС України на підставі протокольної постанови від 29 березня 1925 р. також вказував на існуванні Всеукраїнського ТЗЕТу, хоча філії товариства в УСРР ще не було створено, і рекомендував НКВС відмовити у реєстрації Єврейській землеробській робітничій асоціації. В протокольній постанові ВУЦВК від 20 березня 1925 р., надісланій до НКВС УСРР з приводу реєстрації ЄЗРА, пропонувалось на основі загальносоюзного законодавства про порядок затвердження статутів і реєстрації добровільних товариств, спочатку статут товариства зареєструвати республіканськими кооперативними органами, а вже потім його розглянути у НКВС УСРР [16].

30 листопада 1929 р. на засіданні МЕКОСО при НКВС України розглядалось питання про реєстрацію проекту статуту Всеукраїнської спілки працюючих євреїв (Укрєвтруд) [17]. В ухвалі зазначалось, що з огляду на існування такого становища, за якого переведення трудящих євреїв до загальнокорисної праці є одним із завдань радянської держави, яке виконується за допомогою окремого структурованого Комітету по землеоблаштуванню євреїв (КОМЗЕТ) та громадської організації ТЗЕТ УСРР, створення на Україні товариства Укрєвтруд, що має на меті подібні завдання, що і ТЗЕТ, створить умови для паралельного існування цих об'єднань з перехрещенням їх функцій на об'єктах діяльності, що негативно відобразиться на роботі державних органів (КОМЗЕТу при ЦВК СРСР та КОМЗЕТу Української СРР). Використовуючи таку політико-правову аргументацію, МЕКОСО на підставі частини постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 7 жовтня 1925 р. "Про порядок реєстрації товариств і спілок, що не мають на меті добування прибутку, та про порядок догляду за ними" відмовила спілці Укрєвтруд у реєстрації [18].

Отже, у першій половині 1920-х рр. була створена система законодавчого й адміністративно-політичного контролю за громадськими організаціями, у тому числі добровільними об'єднаннями національних меншин. Вона збереглася в основних своїх рисах протягом декількох наступних десятиліть, довівши тим самим свою стійкість і дієвість. З погляду партійно-державного керівництва вона забезпечувала можливість керування суб'єктивно-активними силами соціально-культурної сфери й опосередкованого впливу на ненадійні чи пасивні прошарки населення. Паралельно зі становленням і зміцненням цієї системи, і спираючись на неї, було розпочато перетворення товариств на складові елементи радянської суспільної структури, що слухняно виконували партійні рішення. Одержані результати можуть бути використані для подальших наукових пошуків при вивченні історії громадських об'єднань національних меншин України, написанні монографій з історії діяльності громадської ініціативи формування тоталітарного режиму в УСРР. Матеріал допоможе у формуванні загальних засад політики урядових структур щодо громадських об'єднань національних меншин на сучасному етапі.

Література

1. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття).- К., 1995; Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2002; Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20-30-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – Донецьк, 2000.
2. Власть Советов. – 1922. – № 1-2.
3. Российский центр хранения исторических документов новейшей истории – Ф.17, – Оп.68, – Спр.423, – Арк.19.
4. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1, – Оп. 20, – Спр. 1519, – Арк. 26.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф. 1. - Оп.3.- Спр. 1807. -Арк. 4.
6. Журба М.А. Громадські об'єднання радянського села і національні меншини України (20-30-ті рр. ХХ ст.). – К., 2002. – С. 11-112.
7. ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп. 1. – Спр. 1816. – Арк. 43.
8. СЗ СССР. 1925.- № 73.- Ст. 190.
9. СЗ СССР. 1928. Отд. 2. – № 37. – Ст. 151.
10. Вісник ЦВК, РНК, РПО Союзу РСР. – 1924. – №5. – Ст.107.
11. Бюллетень НКВД УССР. – 1925. – №7(22). – Ст.60.
12. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк. 1-9.
13. Російський державний архів соціально-політичної історії – Ф.445, – Оп.1, – Спр.152, – Арк.47.
14. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк. 2-3.
15. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1197. – Арк.79.
16. Там само. – Арк.78.
17. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1193. – Арк 37.
18. Там само. – Арк 37.

В статье на основе архивных материалов рассматривается механизм государственного-правового регулирования деятельности общественных организаций национальных меньшинств в Украинской ССР в 20-е годы XX века.

In article on base archive material is considered mechanism state-legal regulation to activity of the public bodies national minority in Ukrainian SSR in 20-e years XX age.

УДК 001:37:63 (091/092)“18/19”

Сіряченко С.М.

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.М. БОГДАНОВА (1859–1920) ЩОДО РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРАРНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Розкрито основні віхи державотворчої діяльності видатного вітчизняного вченого та педагога в галузі агрономії С.М. Богданова в якості члена Державної Думи 3-го та 4-го скликання (1907–1917).

На шляху до підняття вітчизняного сільського господарства стояло багато перешкод, усунути які самі господарі були не в змозі, тому приходилось їм звертатися за допомогою до держави. Ще в XIX ст. сільське господарство знаходилось у зневазі та й можновладці ставились до нього дуже вороже. Вони не тільки не рахувались із законними інтересами вітчизняного землероба, але й з легким серцем приносили їх в жертву іншим справам. Достатньо згадати про жертви, які приносились сільським господарством заради насадження в Росії промисловості та про жалюгідну роль, яку відіграло недовго існуюче міністерство землеробства, хоча в землеробській державі йому пристойно було б бути навіть першим. А через неприхильність всесильного, в той час, міністра фінансів до міністерства землеробства, для вітчизняного сільського господарства міністру землеробства так і не вдалося нічого зробити з дуже простої причини – внаслідок позбавлення його необхідних коштів, без яких найбільше бажання працювати на користь рідного сільського господарства оберталася в ніщо [1, С.93].

Але часи змінюються. Вже на початку XX ст. народні представники мали вже можливість не тільки заявляти про потреби сільського господарства, а й працювати на його користь. Саме таким представником був професор Київського університету Св. Володимира Сергій Михайлович Богданов, видатний вчений-аграрій член Державної Думи 3-ого та 4-ого скликань. Поряд з науковою діяльністю вчений доклав багато зусиль для здійснення реформи освіти та науки [2].

Наукова діяльність та життєвий шлях вченого неодноразово привертала увагу В.А. Вергунова, С.М. Сіряченка, Н.Г. Чайки та ін. [3–8]. Натомість робота Богданова як члена Державної Думи й досі залишається недостатньо дослідженою. В запропонованій статті ми намагались показати суспільно-політичні погляди вченого, його позицію та участь в Державній Думі.

В 1907 р. Сергій Михайлович Богданов обраний членом 3-ої Державної Думи від Київської губернії, де був активним учасником її робіт, входив у склад постійної фінансової та агрономічно-ветеринарної комісії, членом сільськогосподарської та бібліотечної комісії, був товаришем голови комісії по народній освіті та головою підкомісії з технічної освіти. Представляв російську національну фракцію, був “умеренно правым” [9–10]. З 25 жовтня 1912 року Сергій Михайлович був обраний до 4-ої Державної Думи. Працював у складі комісії з народної освіти, бюджетній та сільськогосподарській комісіях, де брав безпосередню участь на цих засіданнях [11–15]. Нерідко Богданову приходилось виступати з думської трибуни, причому його спокійне й урівноважене слово вислуховувалось з особливою увагою [16,17, С.14].

11 грудня 1907 р. депутатами Сергієм Михайловичем Богдановим та Петром Миколайовичем Балашовим було внесено законопроект “О содействии усовершенствованию крестьянского хозяйства и сельского хозяйства в России вообще” [18,С.360]. Внаслідок цього з 9 березня 1909 р. в спеціальній земельній комісії Державної Думи йшло обговорення вироблених урядом законопроектів, які повинні були покращити в Росії умови землеволодіння та землекористування.

Успіх в цій справі у високій мірі залежав від сільських господарів, які могли зробити сприяння членам Державної Думи в її роботах з земельних питань шляхом повідомлення цінних даних з самого життя. С.М. Богданов вважав, що 3-тя Державна Дума могла багато зробити для ослаблення несприятливих умов землеволодіння та землекористування їх впливу на землеробство [1,С.94]. Проте цим одним не вдалось досягти значного успіху у сприянні прогресу вітчизняного сільського господарства. Усунення перешкод, які стояли на його шляху, полегшали б шлях до успіху; але останній потребував й прямого впливу на сільське господарство, безпосередніх заходів до його підняття й виведення на широкий шлях. Суть законопроекту зводилась до створення цілого ряду установ, які змогли б підняти вітчизняну сільськогосподарську культуру. Оскільки переважна роль у руському сільському господарстві належала селянському, то воно й висувалося на перший план.

Низький рівень розвитку селян та неможливість впливати на підняття в них сільськогосподарської культури при підтримці спеціальних шкіл в близькому майбутньому, заставляли признавати єдиний на той час доступний селянам спосіб покращення господарства – спосіб наглядного навчання, демонстрація, знайомство їх при роботі із зразковими господарствами на умовах, за яких селянам прийшлося б працювати.

Законопроект пропонував влаштування густої мережі зразкових селянських господарств по всій Росії, щоб з ними легко могли близько ознайомитися селяни всіх місцевостей.

Мова йшла не про показові ділянки в дослідних або зразкових полях, а саме про зразкові господарства. На ділянках, які відповідали б по розмірам умов місцевого селянського землеволодіння, повинні були бути влаштовані справжні дрібні господарства, на суто комерційних основах, хоча й можливо в кращій обстановці. Пропонувався тип хутірських господарств, відповідних місцевим умовам, забезпечених усім необхідним, але без всякої розкоші та всього зайвого [1, С.95].

Ведення господарства на таких зразкових хуторах повинне було бути надано селянським сім'ям або тим, хто одержує хутір в своє розпорядження на правах викупу, чи в оренду, або працюючим за особливу винагороду. В усіх випадках мав бути контроль над веденням цих господарств, який міг бути покладений на урядових чи земських агрономів, або ж на сусідніх землевласників.

Неодноразово піднімалась мова й в Києві щодо створення таких зразкових селянських господарств на кошти приватних власників чи земств на той час при сприянні землевпорядних комісій. Думський законопроект покладав всю турботу щодо створення мережі цих господарств на державу [1, С.95].

У відповідності з цим внесений в Державну Думу законопроект передбачав також влаштування в Росії мережі сільськогосподарських дослідних станцій, розрахованих на обслуговування окремих районів, які б відрізнялися між собою за природничими та економічними умовами господарства. Дослідні станції, які б були добре забезпечені всім необхідним, повинні були б вивчати існуючі умови господарства та у відповідності з ними виробляти найбільш досконалі його форми. Дослідні станції могли б влаштовуватися земствами, сільськогосподарськими товариствами та навіть приватними особами, а держава повинна була б надавати їм підтримку в тій чи іншій формі.

Зрозуміло, що здійснення відмічених вище заходів для удосконалення вітчизняного сільського господарства потребувало величезного контингенту спеціалістів: агрономів й техніків з різною науковою та практичною підготовкою. Внаслідок цього в думському законопроекті було розпорядження на необхідність відповідно збільшувати кількість різних агрономічних шкіл, вищих, середніх, нижчих, й спеціальних, а також пристосувати існуючі спеціальні школи та майбутні до задоволення потреб держави у різних спеціалістів [1, С.97].

Також цей законопроект передбачав необхідність перетворення існуючого на той час Головного Управління Землевпорядження й Землеробства в міністерство землеробства, яке було б поставлене цілком самостійно та забезпечене необхідними коштами.

Професор С.М. Богданов заявляв, що необхідно зрозуміти, що витрати в інтересах сільського господарства в державі не можуть не виправдатися та, поза сумнівом, виявляться цілком продуктивними. Вчений сподівався, що народні представники 3-ої Державної Думи зрозуміють необхідність асигнування великих коштів заради удосконалення сільського господарства. Бо тільки маючи достатні кошти, міністерство землеробства могло забезпечити себе всіма необхідними бюро спеціалістами, які б стояли на належній висоті та сприяли правильному ходу сільськогосподарського прогресу в державі. Поряд з перетворенням центрального органу, що переймався б інтересами сільського господарства, необхідно відповідним чином було б пристосувати до потреб часу й місцеві управління землеробства та створити обласні або губернські управління землеробства, також добре обставлені коштами й спеціальними силами [1, С.97].

З цього приводу Богданов С.М. казав, що якщо б Державна Дума й не схвалила в цілому цього законопроекту, то постановка даного питання в законодавчій установі вже сама по собі означає багато, бо вже була можливість ґрунтовно розраховувати на те, що підняте питання вже не затихне й так чи інакше буде вирішено. 26 квітня 1912 р. сільськогосподарська комісія була звільнена від дачі означеного висновку, після якого отримали Указ V с., №855 [17, С.361].

С.М. Богданов, як голова сільськогосподарської секції Державної Думи, з метою удосконалення мережі галузевих дослідних установ, зробив відповідний запит міністру землеробства. Згідно з ним Держдума висловила сумнів щодо плановості в роботі 155 дослідних установ для потреб сільського господарства держави та ефективності їхньої діяльності. Внаслідок цього у листопаді 1908 р. за активним сприянням депутата Богданова відбулася Всеросійська нарада з дослідної справи та низка обласних – у Катеринославі, Києві, Харкові, Москві, Варшаві, Саратові, Ризі. Результатом цих всіх нарад стало прийняття проекту порайонного вивчення сільського господарства, який, за участю С.М. Богданова, розробив В.В. Вінер [19].

Для розвитку організаційної структури сільськогосподарської справи в державі, за ініціативою депутата Богданова, яку у 1910 р. підтримала Державна Дума, було затвердження проєктів перших восьми обласних дослідних станцій. Така організація дослідної роботи та її впровадження залишилися без суттєвих змін й до сьогоднішнього дня.

20 листопада 1909 р. депутатами Богдановим Сергієм Михайловичем та Коченевським Модестом Капітоновичем був внесений законопроект “Об учреждении при физико-математических факультетах Императорских университетов: Харьковского, Казанского, Св. Владимира (в Киеве) и Новороссийского (в Одессе) агрономических отделений”, який багато визвав суперечки між прихильниками та противниками проєкту [18, С.370].

Так, в своїх статтях «По старому вопросу (О расширении кафедр агрономии при университетах)» та «Еще по старому вопросу (О расширении кафедр агрономии при университетах)» професор П.Р. Сльозкін висловив негативну думку щодо цього проекту [20–21]. Вчений відокремлював навчальну діяльність вищого навчального закладу від вченої. Він вважав, що вчена діяльність досить доступна університетській агрономії, між тим як діяльність учбова буде поставлена в університетах гірше, ніж в спеціальних інститутах, а оскільки метою думського законопроекту не є створення наукових центрів, то за думкою професора Сльозкіна, не варто й утворювати цих осередків [22].

Вже при першому обговоренні цього законопроекту при загальних зборах Державної Думи були помітні деякі сумніви також й зі сторони зацікавлених відомств відносно потрібних коштів на виконання проекту, тому представник міністерства народної освіти пропонував спочатку у вигляді досліду заснувати агрономічне відділення при 1–2 університетах.

Внаслідок цього, Дума передала даний законопроект для обговорення його бажаності в думську сільськогосподарську комісію, де була можливість вперше докладно обговорити питання в колі більш-менш компетентних осіб, так чи інакше знайомих з задачами вищої агрономічної освіти. Ті висновки, які зробила думська сільськогосподарська комісія, являли вагомий інтерес стосовно того, що при наступному обговоренні в Державній Думі з поглядами сільськогосподарської комісії будуть вже рахуватися [23, С.883].

З того, що висловлювалось з цього питання, було співчутливо прийняте більшістю сільськогосподарської комісії Державної Думи, насамперед відмічалось загальне визнання безумовних переваг університетської постановки вищої агрономічної освіти. Вказувалось на високі достоїнства осіб, які отримали вищу агрономічну освіту в інститутах при німецьких університетах й потім працювали в руських господарствах. Також були висловлені думки, відносно вихованців вітчизняних окремих агрономічних інститутів які також говорили на користь університетських інститутів.

До того часу землеробська Росія мала досить недостатню кількість вищих агрономічних інститутів: Московський та Ново-Александрійський сільськогосподарські інститути та сільськогосподарські відділення в двох політехнікумах Рижському та Київському. Цей список частково доповнювався – лісним інститутом в Петербурзі й кафедрами агрономії в університетах.

С.М. Богданов зауважив, що Московський сільськогосподарський інститут, поступово покращуючись, в сутності прагнув перетворитись в університетський факультет – факультет фізико-математичний з розширеним викладанням агрономічних дисциплін та деяких допоміжних наук для вивчення агрономії, або ж в особливий університетський агрономічний факультет [23, С.884].

Обмежена кількість вищих агрономічних інститутів відчувалася й раніше, коли агрономи з достатньою підготовкою були свого роду рідкістю в державі. В останні роки, коли всюди поширювалась організація агрономічної допомоги, важкість дістати добре підготовлених агрономів постійно зростала. А тут ще створення мережі сільськогосподарських дослідних станцій й інших дослідних установ. Тому й приходилось турбуватись про збільшення вищих агрономічних шкіл [24].

Богданов С.М. зазначав, що проєктовані в нас агрономічні відділення фізико-математичних факультетів допускають придати форму й організацію, близьку до сільськогосподарських інститутів німецьких університетів. Також на користь справи говорила ще відносна дешевизна, й при фінансовому положенні на той час цілком можливе заснування вже в близькому майбутньому одразу чотирьох вищих агрономічних шкіл – при чотирьох університетах.

У внесеному в Державну Думу законопроекті пропонувалося для потреб заснованого агрономічного відділення при кожному університеті в перший рік додатково асигнувати всього 15000 руб., а починаючи з другого року, щорічно по 23800 рублів. Крім того, одноразово на влаштування необхідних учбово-допоміжних установ агрономічного відділення кожному університету припущено асигнувати по 40000 руб., протягом двох років рівними долями [24, С.10].

Законодавча пропозиція членів Державної Думи намічала повне здійснення реформи в 1912 р., бо підготовка до її проведення через законодавчі установи та здійснення деяких попередніх заходів потребували часу.

Внаслідок своєї роботи думська сільськогосподарська комісія висловилася на користь цього проекту про установи агрономічних інститутів при університетах, але з можливо широкою постановкою викладання сільськогосподарської спеціальності. Маючи на увазі можливо кращу постановку агрономічних сільськогосподарських інститутів, комісія висловилася на користь особливих агрономічних факультетів. Однак, не входячи в детальне обговорення приватних питань, пов'язаних з обговореним законодавчим проектом, сільськогосподарська комісія також висловила побажання, щоб, незалежно від рішення відповідного задання, уряд пішов назустріч місцевій ініціативі й сприявнасажденню вищого агрономічного викладання в університетах. Таким чином, якщо б який-небудь університет клопотав би про збільшення кількості кафедр агрономії та про кращу її постановку, потрібно було б негайно задовольнити таке клопотання [24–25].

Поза Державною Думою цей законодавчий проєкт про агрономічні відділення при фізико-математичних факультетах університетів також знайшов своїх прихильників. Так, членами Думи була отримана спеціальна записка з цього питання, складена професорами Казанського університету й місцевими суспільними діячами (в тому числі й агрономії), з вираженням повного співчуття проєкту. В записці

вказувалося, що потрібно було б з різних причин віддати перевагу агрономічним відділенням фізико-математичного факультету перед спеціальними агрономічними факультетами. Були також й приватні відомості, що в Саратові мають намір скористатись думкою про університетські агрономічні інститути, коли буде можливість влаштувати в Саратовському університеті фізико-математичний факультет.

Погляди С.М. Богданова підтримував його вчитель, видатний вчений О.І. Стебут. Він визнав за університетами пріоритет в галузі фундаментальних природничонаукових знань. В той же час професор Стебут був впевнений, що в спеціальному вузі викладання цих дисциплін може бути організовано, за наукової підтримки університетів, не гірше [26,С.165].

На жаль, цей проект не отримав підтримки через опір Міністерства землеробства та державного майна, яке побоювалося непотрібних витрат та падіння якості навчання.

Міністерство Народної освіти взяло на себе вироблення частини цього законопроекту, яке стосувалося університетів Казанського й Новоросійського (3 лютого 1910 р.) [27].

Вже після довгих суперечок, законодавчий проект визнано Державною Думою бажаним та передано для вироблення в комісію про устав й штат Імператорських Російських університетів (5 червня 1910 р. Указ. V с., №613) [18,С.321]. Турботами професорів-ентузіастів в Новоросійському, Казанському та Петроградському університетах вдалося відкрити щось на зразок агрономічних відділень з агрономічними лабораторіями та групами студентів-агрономів (також намічалось відкриття таких же відділень в Київському та Харківському університетах).

Оформилось навіть ціле направлення щодо організації університетської сільськогосподарської освіти, прихильниками якої виступали вчені Д.Н. Прянішников, А.Г. Дояренко, А.Н. Сабанін. Для цього використовувались різні аргументи – від посилянь на досвід Німеччини, Франції, США та твердження щодо здешевлення підготовки спеціалістів [26,С.166].

В 1910 р. міністром землеробства з ініціативи Державної Думи був складений загальний план організації вищих сільськогосподарських учбових закладів в державі відповідно до сільськогосподарських районів. Передбачалося, що кожна така школа повинна стати агрокультурним центром свого району. До їх завдання входила не тільки підготовка агрономів, вихованих в місцевих умовах, але й наукове забезпечення всіх господарських потреб району, сприяння в агрономічній допомозі всьому населенню [26,С.167].

29 жовтня 1910 р. депутатами Богдановим Сергієм Михайловичем та Алексєєвим Сергієм Миколайовичем було внесено законопроект “О разделении Радомысльского уезда, Киевской губ., на 2 самостоятельных уезда: Радомысльский и Чернобыльский”. Державною Думою було визнано цей законопроект, вироблення якого взяло на себе Міністерство Внутрішніх Справ (12 травня 1911 р. Указ. IV с., №680) [18,С.369]. А 16 квітня 1912 р. державними діячами Проценком Василем Миколайовичем та Богдановим Сергієм Михайловичем був внесений законопроект “О скорейшей разработке и осуществлении проекта Черноморско-Балтийской водной магистрали” (Указ. V с., №824) [18,С.403].

Знаходячись в Державній думі, С.М. Богданов підписав також законодавчі проекти “Об отпуске из государственного казначейства средств на построение православных храмов”, “О реформе учительских институтов”, “О введении всеобщего начального обучения», “Об изменении порядка рассмотрения и исполнения государственной росписи расходов, а равно и производства из казны расходов, росписью не предусмотренных”, “Об уравнении служебных прав и материального положения лиц, служащих в правительственных средних общеобразовательных женских учебных заведениях с правами и материальным положением служащих в средних общеобразовательных мужских учебных заведениях Министерства народного Просвещения”, “О выкупе Московско-Киево-Воронежской железной дороги в казну”, “О материальном обеспечении православного духовенства” та заяву №2 “О запросе Министрам Внутренних Дел и Юстиции и Обер-прокурору Св. Синода по поводу неправильностей, допущенных при производстве выборов в Государственную Думу IV созыва” [28].

С.М. Богданов підготував доповідь до законопроекту “О преобразовании центральных и местных установлений Главного Управления Землеустройства и Земледелия и по проекту штатов и расписаний должностей центральных и местных установлений названного ведомства” [29,С.225–230].

За багаторічну сумлінну викладацьку працю Сергій Михайлович Богданов був нагороджений орденами Св. Станіслава III ст. (1893 р.), Св. Станіслава II ст. (1896 р.), Св. Анни II ст. (1902р.), Св. Володимира IV ст. (1906 р.), Св. Володимира III ст. (1912 р.), Св. Станіслава I ст. (1914 р.). Також йому присвоєно чин дійсного статського радника (1909 р.) та затверджено у званні заслужений професор (1912 р.) [30].

Після революції 1917 р. Сергій Михайлович повертається в Київ. А 27 лютого 1918 р. Фізико-математичний факультет Київського університету, турбуючись про викладання на вакантній кафедрі агрономії, ухвалив доручити позаштатному заслуженому професору С.М. Богданову читання лекцій з енциклопедії сільського господарства та завідування агрономічною лабораторією [31]. 29 жовтня 1918 р. на засіданні фізико-математичного факультету Київського університету були проведені вибори декана цього факультету. При балотуванні професор Богданов отримав найбільшу кількість голосів та був обраний на цю посаду [32–33].

З 1919 р. С.М. Богданов очолює сільськогосподарську секцію постійної комісії фізико-математичного відділу Академії наук України з вивчення природничих багатств України [34,С.514]. А 20 червня 1919 р.

очолоє президію ради фізико-математичного факультету Київського університету та спробує відновити діяльність кафедр агрономії, ґрунтознавства та другої кафедри агрономії (тобто зоотехнії) [35].

Помер Сергій Михайлович Богданов 13 січня 1920 р. від висипного тифу в Одесі. Був похований 15 січня 1920 року настоятелем Університетської церкви, протоієреєм Олександром Клітін та Дияконом Евфимієм Агненком на другому Одеському кладовищі [36].

На підставі дослідження суспільно-політичних поглядів Сергія Михайловича Богданова та його участь в Державній Думі стає зрозуміло, наскільки багато зусиль доклав вчений для здійснення реформи освіти та науки в галузі агрономії для нашої держави. А скільки б ще міг зробити, якби не політичні події 1917 року.

При подальшій розробці проблеми бажано глибше дослідити забуте ім'я видатного вченого, державного діяча Сергія Михайловича Богданова, бо, як відомо, без осмислення і усвідомлення досвіду минулого прогресивний розвиток сучасної сільськогосподарської науки неможливий.

Література

1. Богданов С.М. Усовершенствование сельского хозяйства в России // Хозяйство. – 1908. – №3. – С.93–98.
2. Біографічні відомості про члена IV Державної думи від Київської губернії Богданова С.М. – Державний Історичний Архів України. Ф.№274 – Оп. №1 – Ед.хр.№2648. – Л. – 418.
3. Вергунов В.А. Агрономічна думка в Київському університеті: започаткування, становлення та розвиток // Київський національний університет у XXI столітті: Тези ювілейної науково-теоретичної конференції, присвяченої 170-річчю Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, 24 червня 2004 року, – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – С.68–69.
4. Вергунов В.А. Богданов Сергій Михайлович // Вчені ґрунтознавці, агрохіміки, землероби. Книга 8. / За ред. О.Г. Тараріко, В.В. Медведєв. Українська академія аграрних наук. “Серія Українські вчені-аграрії ХХ століття”. – К.: Аграрна наука, 2003. – 21–23с.
5. Сіряченко С.М. Діяльність професора С.М. Богданова з розвитку вітчизняної агрономічної освіти в університеті Св. Володимира // Київський національний університет у XXI столітті: Тези ювілейної науково-теоретичної конференції, присвяченої 170-річчю Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, 24 червня 2004 року, – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – С.77–78.
6. Сіряченко С.М. Наукові розробки С.М. Богданова в галузь знань про водний режим рослин // Дев'ята конференція молодих істориків освіти, науки і техніки України (23 квітня 2004) – К., 2004. – С.137–141.
7. Сіряченко С.М. Професор С.М. Богданов – укладач та видавець першої вітчизняної сільськогосподарської енциклопедії // Актуальні проблеми аграрної науки та освіти України : Регіональний аспект (Матеріали II науково – практичного семінару) – К., 2003. – С.52–54.
8. Чайка Н.Г. Громадська сільськогосподарська діяльність професорів Київського університету Св. Володимира // Київський національний університет у XXI столітті: Тези ювілейної науково-теоретичної конференції, присвяченої 170-річчю Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, 24 червня 2004 року, – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – С.76.
9. Письмо Конфиденциально в собственные руки Его Высочородию Господину Начальнику Киевского губернского Жандармского Управления Полковнику Шредель – Державний Історичний Архів України. Ф.№274 – Оп. №1 – Од.зб.№2648. – Л. – 38.
10. Россия. Государственная Дума III Созыва. Фотоальбом членов Государственной Думы III Созыва, 1907. – 268с.
11. Россия. Государственная Дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Четвёртый созыв. Сессия первая. 1912–1913., СПб., Гос. типография 1913. – 512с.
12. Заседание бюджетной комиссии 14 и 16 марта 1913 г. По смете Лесного Департамента на 1913 г. Объяснения представителей ведомства (Стенограмма) / Приложение к докладу бюджетной комиссии по смете Лесного Департамента на 1913 г. // Россия. Государственная Дума. Доклад бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1913 год с приложениями. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвёртый созыв. Сессия первая. 1912–1913. Вып.3. – (№№26–42), СПб., Государственная типография, 1913. – №30. – С.1–30.
13. Заседание бюджетной комиссии 20 января 1914 г. По рассмотрению сметы Отдела Сельской экономии и Сельскохозяйственной Статистики на 1914 г. Объяснения представителей ведомства

- (Стенограмма) / Приложение к докладу бюджетной комиссии по смете Департамента земледелия на 1914 г. // Россия. Государственная Дума. Доклады Бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1914 год, с приложениями. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвёртый созыв. Сессия вторая. 1913–1914гг. Вып.3. – (№№21–29), СПб., Государственная типография, 1914. – №28. – С.1–15.
14. Заседание бюджетной комиссии 20 и 22 января 1914 г. по рассмотрению сметы Департамента Земледелия на 1914 г. Объяснения представителей ведомства (Стенограмма) / Приложение к докладу бюджетной комиссии по смете Департамента земледелия на 1914 г. // Россия. Государственная Дума. Доклад бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1914 год с приложениями. Четвёртый созыв. Сессия вторая. 1913–1914. Вып.3. – (№№21–29), СПб., Государственная типография, 1914. – №27. – С.1–35.
15. Заседание бюджетной комиссии 8 и 10 февраля 1914 г. (Объяснения представителей ведомства) Рассмотрение сметы Особой Канцелярии по Кредитной части на 1914 г. (Стенограмма) / Приложение к докладу бюджетной комиссии по смете особой канцелярии по кредитной части на 1914 г. // Россия. Государственная Дума. Доклад бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1914 год с приложениями. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвёртый созыв. Сессия вторая. 1913–1914гг. Вып.П. – (№№12–20), СПб., Государственная типография, 1914. – №14. – С.1–71.
16. Совершенно секретно. Письмо Директору Департамента Полиции с подробными сведениями о членах Государственной Думы 4-го созыва – Державний Історичний Архів України. Ф.№274 –Оп. №1– Од.зб.№2648.–Л.–431.
17. Россия. Государственная Дума IV Созыв 1 сессия. Справочник 1913 год. Выпуск 6-й / Составлен Приставской частью Государственной Думы, СПб, Гос. типография 1913.– ч.І – 308с. ч.ІІ – 394с.
18. Россия. Государственная Дума. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва 1907–1912гг. Часть первая. Общие сведения / Составлен Канцеляриею Государственной Думы, СПб., Государственная типография 1912. – 515с.
19. Винер В. Областное построение с.-х. оп. дела в теории и на практике // Доклады (и тезисы докладов) по вопросу организации опытного дела на Украине (К Всеукраинскому съезду по опытному делу 20 февраля 1925 года). – Харьков, 1925.– С.3–8.
20. Слёзкин П.Р. По старому вопросу (О расширении кафедр агрономии при университетах) // Хозяйство. – 1910. – №9. – С.372–378.
21. Слёзкин П.Р. Еще по старому вопросу (О расширении кафедр агрономии при университетах) // Хозяйство. – 1910. – №31.– С.1396–1401.
22. Краинский А. В защиту университетской агрономии // Хозяйство. – 1910. – №12.–С.511–515.
23. Богданов С.М. Вопрос об университетских агрономических институтах // Хозяйство. – 1910. – №20.–С.883–889.
24. Богданов С.М. Проект новых агрономических институтов // Хозяйство. – 1910. – №1.–С.6–10.
25. Богданов С.М. Вопросы сельскохозяйственного образования в специальной думской комиссии // Хозяйство. – 1912. –№12. –С.373–378.
26. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / под редакцией В.Г. Кинелёва – М.: НИИ ВО, 1995. – 352с.
27. Заседание бюджетной комиссии 26 марта 1913 г. По рассмотрению сметы Департамента Земледелия на 1913 г. Объяснения представителей ведомства (Стенограмма) / Приложение к докладу бюджетной комиссии по смете Департамента земледелия на 1913 г. // Россия. Государственная Дума. Доклад бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1913 год с приложениями. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвёртый созыв. Сессия первая. 1912–1913. Вып.3. – (№№26–42), СПб., Государственная типография, 1913. – №27. – С.1–23.
28. Звегинцов А.И. Доклад бюджетной комиссии по смете расходов Департамента Земледелия на 1914 год // Россия. Государственная Дума. Доклады бюджетной комиссии по рассмотрению проекта государственной росписи доходов и расходов на 1914 год, с приложениями. Приложения к

- стенографическим отчетам Государственной Думы. Четвёртый созыв. Сессия вторая. 1913–1914. Вып. III. – (№№21–29), СПб., Государственная типография, 1914. – №27. – С.1–49.
29. Россия. Государственная Дума. Указатель к стенографическим отчётам (Части I–III). Четвёртый созыв. Сессия 1. 1912–1913г.г. Заседание 1–81 (15 ноября 1912г.– 25 июня 1913г.), СПб., Государственная типография 1913. – 621с.
30. Послужной список экстраординарного профессора Киевского университета Св. Владимира Богданова Сергея Михайловича.– Державний архів міста Києва. Ф.16. – № опису 465. – № справи 4771.– Л43–48.
31. Заседание физико-математического факультета 4 июня 1918 года – Державний архів м. Києва. Ф.16. – Оп.№465. – Спр.№1936.– Л.38.
32. Заседание физико-математического факультета 29 октября 1918 года. – Державний архів м. Києва. Ф.16. – Оп.№465. – Спр.№1936.– Л.59.
33. Заседание физико-математического факультета 26 ноября 1918 года. – Державний архів м. Києва. Ф.16. – Оп.№465. – Спр.№1936.– Л.65–73.
34. Історія академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали / АН України; Упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.) та ін., Ред. кол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.– К.: Наукова думка, 1993. – 569с.
35. Заседание президиума Совета физико-математического факультета Киевского Университета 10 июня 1919 года. – Державний архів м. Києва. Ф.16. – Оп.№465. – Спр.№1947.– Л.11–14..
36. Выписка из метрической книги про смерть С.М. Богданова. – Державний архів міста Києва. Ф.16. – № опису 465. – № справи 4771.– Л49.

Раскрыты основные вехи государственно-созидательной деятельности выдающегося отечественного ученого и педагога в отрасли агрономии С.М. Богданова в качестве члена Государственной Думы 3-го и 4-го созыва (1907–1917).

The basic landmarks of state-creative activity of prominent domestic scientist and teacher are exposed in industry of the agronomics S. M. Bogdanova in quality the member of State Thought of 3th and 4th convocation (1907–1917).

УДК 94(477.61)

Сиволапов В.О.

НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОКРУГИ ТА ЇХ РУЙНАЦІЯ В СИСТЕМІ ТОТАЛІТАРНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ (20-30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Досліджуються процеси незаконного відчуження більшовицької владою від німців-колоністів Луганської округи кращих земельних наділів, землевпорядкування німецьких колоній за впровадженими радянськими нормами землекористування, надмірного у порівнянні з російськими селянами сільськогосподарського оподаткування, радянської та примусового «втягування» німецького населення до активної участі у соціалістичному будівництві, суцільної колективізації та відвертого руйнування радянським режимом традиційного німецького способу господарювання

Ще й сьогодні, на жаль, доводиться констатувати, що про німецьке населення Луганської області не існує не те що вичерпного наукового дослідження, але більш-менш послідовного аналізу його соціально-політичного, економічного, культурного стану та намагань з боку радянської влади інтегрувати його в українське радянське суспільство. Тривалий час після депортації німецького населення України теми, що мали відношення до історичного аспекту існування німців-колоністів, були з точки зору партійного керівництва СРСР більш ніж небажані для наукових досліджень, що й сприяло утворенню негативного стереотипу в історичній науці щодо цієї багатоаспектної проблеми.

Разом з тим життя й діяльність німецького населення Луганської області за часів радянської влади, проведення щодо нього на початку 20-х років ХХ століття так званої політики «коренізації», а згодом – наприкінці 20-х та у 30-х роках – жорстоких репресій, процеси депортації німецьких колоністів напередодні Другої світової війни має певний поштовх для поглибленого, всебічного вивчення та висвітлення цієї досить актуальної проблеми.

Пропоноване дослідження з історії німців-колоністів в Луганській області має за мету проаналізувати процеси відвертого руйнування радянським режимом традиційного німецького способу господарювання, радянської та примусового «втягування» німецького населення до активної участі у соціалістичному будівництві, та в основному побудовано на аналізі архівних документів, насамперед Державного архіву Луганської області, значна частина яких вводиться до наукового обігу вперше.

Німецькі колонії Луганської округи напередодні так званого «жовтневого антиконституційного перевороту» являли собою досить заможні, майже незачеплені класовим розшаруванням громади. В них були відсутні соціальні верстви, які б хотіли змінити існуючий стан та державний устрій країни, тому й жахливі, криваві «революційні» події, що відбулися після 1917 року німці-колоністи зустріли насторожено. Вони справедливо вважали, що все це призведе до корінного зламу вікових традицій, великих потрясінь, які обов'язково будуть мати негативний вплив на їх життя, яке завжди мало свою специфіку.

Надмірна зацікавленість з боку радянської влади щодо німецьких колоній, яку вона виказувала майже постійно, була здебільшого змушеною та зовсім не безкорисною. Знаходячись у скрутному міжнародному, політичному та економічному становищі більшовицький уряд протягом перших років форсованого будівництва засад радянського суспільного устрою змушений буде згадати саме про позитивний досвід німців-колоністів щодо розвитку сільського господарства, наявність прогресивних елементів економічного та суспільного життя німецьких колоній.

З логічної точки зору здавалося, що нічого б не мало зашкодити існуванню прогресивних осередків громад німецьких колоністів на теренах Луганської округи, втім стрімкі процеси так званої «радянзації» суспільного життя країни кардинально на гірше змінили долю цих працьовитих людей.

Тяжкі випробування випадають на долю німців-колоністів вже з початком Першої Світової війни 1914 року, коли царський уряд, наляканий наближенням лінії фронту, почав вилучати в них землю та депортувати у східні райони Російської імперії. З цього приводу В.Г. Короленко писав: «Те, що коїться тепер над російськими німцями, є величезною несправедливістю, сліпою, стихійною, шкідливою і ганебною для Росії, який доведеться довго згадувати її з соромом і болем...»

Протягом 1918-20 років більша частина депортованих німців-колоністів змогла нарешті повернутися в Луганську округу до своїх примусово залишених колоній. Втім економічна розруха, до якої призвели Перша Світова та громадянська війни, голодомор 1921-1923 років, антиселянська аграрна політика більшовицької влади завдали трагічних наслідків німецьким колоніям, тяжко позначилося на матеріальному становищі німців-колоністів. Жахливу картину спустошення – пограбовані оселі, витолочені посіви, знищені сади – являли собою колишні німецькі колонії. Внаслідок революційних аграрних перетворень, основним гаслом яких був зрівняльний поділ землі, так звані «куркульські» прогресивні господарства німецьких колоній були значно позбавлені землі. Фактично німці-колоністи незаконно втратили близько 40-45% кращої землі [1].

Власне кажучи, саме після встановлення радянської влади в Луганській області умови життя німців-колоністів значно погіршилися, про що красномовно свідчив лист уповноваженого Спілки товариств та груп менонітів півдня Росії В. Янца голові Раднаркому УСРР Х. Раківському, де повідомлялося про беззаконня представників більшовицької влади щодо населення німецьких колоній: примусове виселення з власних будинків, вилучення за продрозкладкою всього зерна, конфіскація худоби, необґрунтовані арешти колоністів. Свавільля більшовицького режиму перейшло всякі межі [2].

Різде скорочення земельних ділянок колоністів призводило не тільки до загального зубожіння більшості німецького населення округи, а й підривало самі основи господарського буття - традиційну систему землекористування німецьких колоній, які ще за часів Російської імператриці Катерини II мали до 65-ти й більше десятин землі, що разом з будівлями, сільськогосподарським реманентом становили цілісні господарські одиниці. Втім, на початку 1920-х років за встановленими більшовицьким режимом нормами землекористування розміри земельних наділів німецьких колоній скорочувалися майже в 2-4 рази.

Суттєво проблема землеустрою в окрузі загострювалася ще й тому, що значна частина кращих земель німців-колоністів за вказівкою місцевих партійно-радянських органів перейшла в користування до російських селян, в наслідок чого виникали суперечки щодо права землекористування та утворювалися різнопланові за характером землеустрою господарські системи. Між німецькими колоністами та російськими селянами виникали непорозуміння, посилювалися взаємні претензії та навіть образи колоністів.

Всі вищезазначені обставини вимагали від радянського та партійного керівництва негайного вирішення земельного питання в німецьких колоніях, які тепер здебільшого були малоземельними [3].

На засіданні Президії ВУЦВК 16 липня 1924 року було заслухано підсумки з обстеження німецьких колоній Катеринославської та Донецької губерній, до складу якої на той час входила й Луганська округа, прийнято конкретні пропозиції Нацмену щодо термінового проведення землевпорядкування в німецьких колоніях [4].

3 лютого 1926 року ВУЦВК прийняв постанову «Про землевпорядкування німецьких колоній», згідно якої було встановлено розмір землекористування німецьких колоній. Безпосередньо землевпорядкуванням німецьких колоній округи займався Луганський Окраземвідділ відповідно до Земельного кодексу та розпоряджень Наркомзему.

Залежно від розміру землекористування німецькі колонії були поділені на три категорії: землекористування яких не зменшувалося; було зменшене, але середній розмір на двір залишився вищим 16-ти десятин та зменшилося і середній розмір площі, що залишилася, був менший 16-ти десятин на двір [5]. Саме враховуючи встановлений радянською владою розмір землекористування німецьких колоній землемір Малигін, який очолював землевпорядну партію з обстеження німецьких колоній, а також уповноважений Нацмену при Окраземвідділі Петровський за станом на 10 липня 1926 року склали відомість про земельне

забезпечення німецьких колоній Луганської округи та визначили їх категорії. Переважна більшість – 19 німецьких колоній округи, серед яких в Новосвітлівському районі колонії Будьонівка, Бурчак-Михайлівка, Енгельс, К. Лібкнехта, в Успенському районі колонії Хлібороб та Золота Криниця, в Червоно-Промінському районі колонії Фроммайдер №1 та №2, Юлине №1 та №2, Журавлівка, Володимирівка, Давидівка, Софіївка, Олександрівка, Червоне Полум'я, Федорівка, в Дмитрівському районі колонії Талово-Тузлівська та Греково-Єлизаветівська, були віднесені саме до третьої малоземельної категорії. З цього приводу важливо підкреслити, що взагалі наявність малоземельних німецьких колоній було суто радянським явищем, наслідком запровадження більшовицького режиму, за сприяння якого німці-колоністи незаконно позбавилися значних площ своїх кращих приватних земель. До другої категорії було віднесено 7 німецьких колоній - Шмідт, Р.Люксембург, Ул'янівка Новосвітлівського району, Грюнфельд, Сіач, Червоний Колос Ровенецького району та Козаківка Червоно-Промінського району, фактичне землекористування яких було значно зменшене, але середній розмір на двір залишився вищим ніж 16 десятин землі. Таким чином, залишалось тільки 11 німецьких колоній - Азарівка Новосвітлівського району, Верхньо-Тузлівська, Комінтерн, Ритикове Ровенецького району, Голубівка Кам'яно-Бродського району, Марусине та Спартак Червоно-Промінського району, Мирська, Добропілля та Любима Дмитрівського району, Шерманн Лозово-Павлівського району, фактичне землекористування яких у порівнянні із дореволюційними площами землекористування не зменшувалося. Загалом площа незаконно відчуженої приватної землі німецьких колоній округи становила 12116,83 десятини, що свідчило про наявність гострої проблеми забезпечення землею та відверте руйнування радянським режимом традиційного німецького способу господарювання [6].

Незаконна відрізка земельних наділів та пасовищ у німців-колоністів мала в Луганській окрузі повсюдний характер. В наслідок подібних заходів радянської влади німецькі сільськогосподарські колонії, які раніше вважалися заможними та передовими, мали високий рівень агротехнічної культури, здебільшого були зруйновані, що призвело до погіршення стану німців-колоністів. За підсумками обстежень економічного та політичного стану німецьких колоній Луганської округи спостерігалось майже повсюдне скорочення земельних наділів німецьких колоній [7].

Важливо підкреслити, що незважаючи на значні зміни у соціальній структурі населення німецьких колоній Луганської округи, чиновники земельних та податкових органів продовжували розглядати їх як осередки, де нібито панують заможні та «куркульські» елементи. Звітом Центрального Бюро німецьких секцій у грудні 1924 року відзначалося, що німецькі колонії Донбасу були обкладені сільськогосподарським податком «на 2 та 3 розряди вище у порівнянні з сусідніми українськими селами» [8].

Тому й найчастіше скарги від німців-колоністів надходили саме з питань сільськогосподарського оподаткування, причому колоністи не скаржилися на податок взагалі, тому що розуміли його логічну необхідність, але ж були ображені тим, що повинні були сплачувати податки на 2 розряди вище, у порівнянні з сусідніми російськими селами, не дивлячись на однорідність господарств та врожаю.

26 січня 1925 року на засіданні Президії Донецького Губвиконкому завідувач Губземуправління Трилиський у своїй доповіді «Про стан забезпечення землею німецьких колоній губернії», підкреслював, що «до революції у користуванні німецьких колоній перебувало 188000 десятин землі, втім після революції залишилося тільки 142000 десятин, що складало 74%, решта земельних наділів було передано у користування місцевому населенню інших національностей». Приймаючи до уваги важливість та невідкладність землеустрою німецьких колоній, Президія Донецького Губвиконкому ухвалила запропонувати Губземуправлінню негайно організувати землевпорядні партії у складі представників Бюро Нацмену, землевпорядників та агрономів, шляхом залучення до цієї роботи Окружних земельних управлінь. Землевпорядним партіям повинно було терміново з 1 квітня розпочати свою роботу та завершити її до 1 серпня 1925 року [9].

Тимчасові правила, що запроваджувалися на виконання постанови Президії Губвиконкому від 26 січня 1925 року №58 «Про здійснення у Донецькій губернії підготовчих робіт із землеустрою німецьких колоній», згідно яких пропонувалося провести обстеження та землевпорядкування німецьких колоній губернії, підтверджували факт обмеження земельних наділів німців-колоністів та руйнування традиційних форм землекористування, узаконювали конфіскацію приватних німецьких земель в межах діючої на той час так званої «революційної доцільності» та норм Земельного кодексу і передачі їх у користування російським та українським селянам [10].

30 вересня 1925 року Луганський Окрвиконком запропонував Окрземуправлінню негайно розпочати підготовчі роботи із землеустрою німецьких колоній округи [11]. Значно дивує надмірність бюрократичного підходу з боку місцевих партійно-радянських органів влади щодо вирішення досить важливого для німецького населення округи земельного питання. Про яку вже негайність могло йтися у запропонованих Окрвиконкомом заходах щодо землеустрою німецьких колоній у вересні 1925 року, коли згідно вимог Губвиконкому цю роботу повинно було терміново розпочати з 1 квітня та завершити її протягом 4 місяців до 1 серпня 1925 року!

З організацією при Луганському Окрпаркомі 5 серпня 1925 року німсекції робота щодо визначення економічного стану та забезпечення землею німецьких колоній округи набула нової політичної забарвленості.

Бергер та німсекція Окрпаркому, яку він очолював, визначала, що в Луганській окрузі існувало на той момент 37 суто німецьких та 3 змішані колонії. Німецькі колонії округи уявляли собою 1095 господарств із загальною кількістю німецького населення - 6430 чоловік, що становило близько 2% від всього населення округи. Колонії було організовано починаючи з 1895 року XIX століття. Німецькі колонії існували у 7 районах округи – Дмитрівському, Кам'яно-Бродському, Лозово-Павлівському, Новосвітлівському, Ровенецькому, Червоно-Промінському (Іванівському) та Успенському районах. Раніше більшість німецьких колоній володіла власною землею, яку було придбано ще за часів Російської імперії німцями-колоністами, що були вихідцями з німецьких колоній Чернігівської округи, Маріупольської та інших округ Катеринославської губернії. Бергер відмічав, що «за часів революції та громадянської війни німецькі колонії дуже постраждали від беззаконня та свавілля з боку місцевого населення, червоноармійців та інших «революційних елементів», в наслідок чого більшість колоній було зруйновано, частина їх пограбована, господарство перебувало у повному занепаді, частина німців-колоністів залишила свої садиби, «розбрелася» округою та навіть за її межами, а частина ще й тепер бідувала».

До Першої Світової війни загальна площа землі, що перебувала у користуванні 29 з 40 існуючих в окрузі німецьких колоній, становила 32505,51 десятини, втім як на момент обстеження у користуванні німців-колоністів залишилося тільки 18232,67 десятин. Значне зменшення загальної площі землекористування німецьких колоній на 43,9% сталося в наслідок стихійних свавільних відрізень кращих земель німців-колоністів населенням прилеглих переважно російських селищ за негласною згодою або навіть при активній участі більшовицької влади. Досить часто німців-колоністів місцева радянська влада наділяла навмисно незручною землею, яку цинічно намагалася видавати за нібито зручні угіддя.

На думку Бергера, головною перешкодою, що негативно впливала на організацію життя німецьких колоній, культурний спосіб господарювання та обробки землі, було суцільне земельне безладдя, гострі земельні суперечки, черезсмужжя та земельне свавілля місцевого переважно російського населення, що відбувалося за підтримкою органів радянської влади. Саме через наявність вищезгаданих дестабілізуючих факторів в окрузі існувало лише 9 німецьких колоній, земельне питання яких було не особливо гострим.

Ситуація з німецькими колоніями округи ускладнювалася ще й через те, що відношення щодо німців-колоністів з боку представників радянських земельних органів здебільшого було неухважним, а іноді й зовсім злочинним. З цього приводу Бергер, як приклад, згадував випадок з німецькою колонією Марусине, яка через безвідповідальність місцевих радянських органів влади взагалі залишилася без землі. Цілком резонно німінструктор Окрпаркому підкреслював, що замість негайного проведення землеустрою у німецьких колоніях округи до 1 серпня 1925 року за вимогою Губвиконкому, партійно-радянському керівництву округи через надмірний бюрократизм та явну незацікавленість у вирішенні цього досить гострого насамперед для німецького населення питання було ще зовсім не відомо, коли воно взагалі може розпочатися.

Серед головних нарікань німців-колоністів Бергер виділяв нарікання на земельне безладдя, свавілля суміжних земельних громад та погрози місцевого населення типу: «...йдіть туди, звідкіля ви з'явилися», «...ваша земля є в Америці», «...нехай вам Вільгельм даватиме кредити», або ж конкретні погрози відібрати усю землю у німців-колоністів. Бергер наголошував, що «все вищезгадане використовувалося ворожими елементами з метою «цькування» німців-колоністів проти радянської влади та створення єдиного націоналістично-релігійного фронту. Крім того, у німецьких колоніях відмічалася загальна ворожнеча проти росіян через наявність земельних суперечок та негативного ставлення до німців-колоністів з боку російського населення округи» [12]. Для усунення вищезгаданих ненормальних явищ Президія Окрвиконкому пропонувала Окрземвідділу «вжити *негайних* заходів щодо землеустрою німецьких колоній» [13].

Враховуючи важливість *негайного* вирішення земельного питання в німецьких колоніях округи та на виконання розпорядження Окрвиконкому від 29 серпня 1925 року Окрземуправління 2 вересня 1925 року повідомляло Луганський Окрвиконком, що у наступному 1925/26 році нарешті пропонувалося провести обстеження земель німецьких колоній загальною площею 20000 десятин з метою з'ясування їх землезабезпеченості та можливості задоволення земельних потреб колоністів шляхом проведення землеустрою. Одночасно підкреслювалося, що «лише за умови проведення заходів щодо землеустрою німецьких колоній округи буде ліквідовано ненормальні земельні відносини між німцями-колоністами та іншими сільськогосподарськими об'єднаннями, що склалися в наслідок позбавлення німців-колоністів землі згідно так званого «соціалістичного» землеустрою 1920-21 роках» [14].

Усвідомлюючи те, що подальше затягування вирішення досить проблематичного питання щодо проведення землеустрою у німецьких колоніях округи могло сприяти зростанню незадоволення серед німецького населення та поширенню негативних еміграційних настроїв, Окрземуправління 13 жовтня 1925 року повідомило Бюро Нацмену при Луганському Окрвиконкомі про те, що «постановою Окрземнаради від 24 вересня 1925 року №169 справу з обстеження землеустрою та підготовки німецьких колоній Луганської округи нарешті прийнято до виробництва. Проведення землевпорядних робіт та попереднє обстеження німецьких колоній доручалося начальнику землевпорядної партії – землевпоряднику-землеміру Малігину М.Г., якому слід було приступити до виконання доручених йому завдань у Новосвітлівському районі не пізніше 15 жовтня поточного року» [15]. Таким чином, роботи з обстеження землеустрою німецьких колоній

Луганської округи було розпочато із значним запізненням у термінах, які наголошувалися директивними вимогами Донецького Губземуправління.

Незважаючи на те, що німецька меншина Луганської округи здебільшого сприймалася місцевим переважно російським населенням як чужорідний елемент, партійно-радянське керівництво округи зі свого боку завжди вбачало в ній ще й наявність нібито постійно діючої прихованої загрози, землемір Малигін М.Г. з нетиповим співчуттям до участі німців-колоністів округи та навіть з особливою фаховою зацікавленістю поставився до виконання дорученої йому справи.

З 15 жовтня 1925 року до 15 лютого 1926 року землевпорядною партією було проведено обстеження 34 з 37 німецьких колоній Луганської округи. За підсумками здійснених обстежень землемір Малигін підкреслював, що земельна забезпеченість німецьких колоній району навіть згідно запроваджених Тимчасовими правилами норм була недостатньою. Головним недоліком землекористування німецьких колоній округи Малигін вважав загальне малоземелля, відсутність правильних багатопільних сівозмін та меж сталого землекористування [16].

Уповноважений Нацмену при Окрвиконкомі Петровський повідомляв, що «у зв'язку з проведенням землеустрою в окрузі передбачалося створити три нові німецькі колонії – «Ленінталь», «Драй Лінден» у Новосвітлівському районі та «Ной Хоффнунг» у Червоно-Промінському районі [17].

Петровський стверджував, що питання землеустрою німецьких колоній округи вже нібито було урегульовано та запроваджувалося у життя. Втім за станом на 1 жовтня 1926 року землеустрій було здійснено лише у 10 німецьких земельних громадах, що складало 22,59% від загальної площі землі, якою користувалося німецьке населення округи. Потреби німецького населення у сфері врегулювання земельного питання передбачалося забезпечити на 70% лише в 1927 році [18].

Поступове згортання нової економічної політики та перехід в 1929 році до політики воєнно-комуністичного штурму з примусовою колективізацією, економічним знищенням найбільш заможного прошарку німецького населення, негативно позначилося на соціально-економічних процесах німецьких колоній округи. Партійно-радянське керівництво округи зауважувало, що стан німецького селянства був значно кращим, ніж у сусідніх переважно російських селах. Мала місце неочікувана тенденція: чим менше партійно-радянські функціонери втрачалися у життя німецького населення, тим активніше міцніли економічно німецькі колонії. Голова ДПУ України В. Балицький після свого відвідування у лютому 1930 року німецьких колоній підкреслював, що «це є типові німецькі заможні колонії з добрими будівлями, з великою кількістю худоби, інвентарю, з міцним куркулем і середняком, чисті й охайні» [19].

Зважаючи на заможність німецького селянства, як все частіше партійно-радянські органи намагалися називати німців-колоністів, не могло бути й мови про його добровільний вступ до колгоспів. Німці-колоністи взагалі не бачили необхідності змінювати традиційний для них уклад життя. Лише потужний адміністративний тиск з боку радянсько-партійних органів на німців-колоністів примушував їх вступати до колгоспів. Втім слабкий темп колективізації пояснювався наявністю особливих специфічних умов німецьких колоній: багатоземеллям у минулому, великим прошарком заможних та розкуркулених господарств» [20].

Характерними були й найгрубіші порушення законності та пограння елементарних прав німецького населення в Луганській окрузі, що здійснювалися функціонерами партійних та радянських органів. Важливо зазначити, що так звані «методи» здійснення хлібозаготівель – погрози, шантаж, незаконне утримання під вартою, знущання над жінками, побиття колоністів, - це був далеко неповний підбір способів, які застосовував сталінський режим в німецьких колоніях задля досягнення своїх антилюдських цілей. Рознарядки хлібозаготівель були настільки великими, що нерідко набагато перевищували кількість зібраного німцями-колоністами хліба.

Крім того, репресивні методи вилучення у німців-колоністів хліба супроводжувалися заходами економічного тиску. Німецькі колонії, яким не вдавалося виконати план хлібозаготівлі, обкладалися штрафами та заносилися на «чорну дошку», в наслідок чого в них припинявся продаж промислових товарів повсякденного попиту, а мешканцям заборонялося залишати колонії, що фактично означало пряму економічну блокаду [21].

Втім головною причиною деградації сільськогосподарського виробництва німців-колоністів округи було те, що на землі колоній не стало господаря. Нерозв'язаність проблем корінилася в основі кризи сталінського колгоспного ладу, у неспроможності насаджуваних в німецьких колоніях виробничих відносин воєнно-комуністичного типу. Побоюючись подальших репресій, голодомору, німці-колоністи залишали свої колонії. У деяких німецьких сільрадах еміграція німців набувала катастрофічного характеру, німці тікали цілими дворами, залишали рідні місця головним чином заможні німці-колоністи. Органи ДПУ вживали широких репресивних заходів з виявлення ініціаторів масових виїздів німців, партійні і радянські органи на місцях проводили відповідну масову роз'яснювальну роботу.

Таким чином, поворот у національній політиці з 1929 року, пов'язаний з широким застосуванням репресивних заходів проти німців-колоністів під час проведення колективізації, різко негативно вплинув на соціально-економічне життя німецького населення Луганської області. Національні особливості німців-колоністів, наявність заможного господарства, відсутність різкої соціальної диференціації визначили його

негативне ставлення до радянського режиму. Німці-колоністи не бажали вступати до колгоспів, чинили активний опір колективізації.

Процес утворення колгоспів в німецьких районах Луганської області відбувався в умовах грубого адміністрування та прямого насильства з боку партійно-радянських функціонерів, загрози розкуркулення для кожного німця-колоніста. Результатом цих ненормальних явищ з боку радянської влади була пряма деградація і занепад господарств німецьких колоній.

Як свідчив перебіг історичних подій, наприкінці 20-х років ХХ століття головні складові національної політики щодо німецького населення України почали втрачати свою демократичну основу та поступово перетворювалися в додаткове знаряддя антинародної соціальної політики партійно-радянського уряду. Найбільш глибокі деформації в усіх сферах національної політики щодо німців-колоністів були пов'язані з насадженням суцільної колективізації в німецьких колоніях.

Загалом аналіз історичних подій соціально-політичного та економічного характеру, що відбувалися у житті німецького населення Луганської області протягом 20-30-х років ХХ століття, курсу національної політики партійно-радянського уряду щодо німців-колоністів, обставин згорання у другій половині 30-х років політики сприяння національному розвитку німецького населення надає можливість зробити наступні висновки.

Проведення землевпорядкування німецьких колоній мало за мету сприяти економічному зростанню німецьких колоній, підвищенню його політичної активності. Втім основні принципи національної політики насамперед передбачали багатоаспектну радянізацію, примусове «втягування» німецького населення до активної участі у соціалістичному будівництві. Саме примусове створення в німецьких колоніях наприкінці 20-х років ХХ століття виробничих відносин воєнно-комуністичного зразка, проведення суцільної колективізації, ліквідація найбільш заможних господарств німців-«куркулів» все більш набували форми національної трагедії для німецького населення Луганської області. Застосування протягом 30-х років ХХ століття репресивних заходів відносно заможних німців-колоністів, активні пошуки «ворогів народу» та «шкідників» призвело до знищення всіх німецьких адміністративно-територіальних одиниць, ліквідації загалом всього курсу національної політики щодо німецького населення.

Безумовно, доцільним може бути й подальше дослідження інших аспектів національної політики більшовицького уряду України щодо подолання еміграційних настроїв серед німецького населення, або позбавлення німців-колоністів виборчих прав, діяльності релігійних громад чи створення німецьких національних адміністративно-територіальних одиниць на терені Луганської округи протягом 20-30-тих років ХХ століття.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО).-Ф.413, оп.1, спр.53, арк.9.
2. Яковлева Л.В., Чирко Б.В., Пишко С.П. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст. - К., 1994.- С. 42-43.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО).-Ф.413, оп.1, спр.200, арк.26.
4. Там само оп.2, спр.10, арк.112.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).-Ф.1, оп.6, спр.350, арк.56.
6. Державний архів Луганської області (ДАЛО).-Ф.Р-243, оп.1, спр.199, арк.117-120.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).-Ф.1, оп.1, спр.402, арк.102.
8. Там само арк.102-103.
9. Державний архів Луганської області (ДАЛО).-Ф.Р-485, оп.1, спр.268, арк.22.
10. Там само арк.7-19.
11. Там само арк.26.
12. Державний архів Луганської області (ДАЛО).-Ф.Р-243, оп.1, спр.199, арк.178-180.
13. Державний архів Луганської області (ДАЛО).-Ф.Р-485, оп.1, спр.268, арк.3.
14. Там само арк.2.
15. Там само арк.24.
16. Там само арк. 34-39 звор.
17. Державний архів Луганської області (ДАЛО).-Ф.Р-243, оп.1, спр.199, арк.111-113.
18. Там само спр.1151. арк.5-12.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).-Ф.1, оп.20, спр.3190, арк.47-48.
20. Там само спр.123, арк.45.
21. Там само оп.1, спр.413, арк.22.

22. І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. -К., 1995.- С.197-243.

Исследуются процессы незаконного отчуждения большевистской властью от немцев-колонистов Луганского округа лучших земельных наделов, землеустройства немецких колоний за внедренными советскими нормами землепользования, чрезмерного в сравнении с русскими крестьянами сельскохозяйственного налогообложения, советизации и принудительного «втягивания» немецкого населения к активному участию в социалистическом строительстве, сплошной коллективизации и откровенного разрушения советским режимом традиционного немецкого способа ведения хозяйства.

Processes of illegal alienation of the best lands from German colonists of Lugansk region by Bolshevistic government, organization of the usage of German colonies according to the soviet regulations of land using, excessive agricultural taxation of German peasants comparing to the soviet ones, sovietisation and forced attraction of German population to active participation in socialistic building, total collectivization and destruction of German traditional way of house keeping by soviet regime are investigated in the article.

УДК 355.1(47+57)

Сухушин М.П.

ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1988 – 1990 РР.)

Стаття присвячена вивченню проблем розвитку радянського суспільства, при цьому особливу увагу приділено дослідженню дискусій з питань реформування Збройних Сил СРСР у 1988 – 1990 рр.

Питання ролі армії в суспільстві, тих перемін, які в ній відбувались, не пройшли поза увагою радянського суспільства. В 1988 – 1989 рр. вони поступово виходять на сторінки преси та починають обговорюватись на телебаченні. Крім засобів масової інформації та безпосередньо самого армійського середовища можна виділити ще три групи в радянському суспільстві, які спеціально звертались до проблем реформування Збройних Сил.

На хвилі перебудови з'явилась значна кількість громадських об'єднань, які тоді визначались терміном неформальні організації. Одною із найбільш відомих була партія Демократичний союз. Вона утворилась на установчому з'їзді в травні 1988 р. і прийняла ряд партійних документів. В “Основних програмних принципах, які об'єднують членів Демократичного союзу” знайшли відображення і окремі положення стосовно військового будівництва. Головний принцип полягав у відмові від військової, політичної, ідеологічної експансії, причому військова стояла на першому місці. Скоріше за все, це пов'язувалось із вимогою повернення на територію СРСР усіх радянських військ, розміщених за кордоном. Крім того, документ вміщував положення про радикальне скорочення військово-промислового комплексу, спрямування зекономлених коштів на соціальні програми, введення права на альтернативну цивільну службу, скорочення терміну служби з наступною відміною загального військового обов'язку і переходом на професійну армію, скасування політичних органів в армії [1].

Менше уваги проблемам армії приділяли діячі різноманітних російських патріотичних сил. Розпочавши пошук ворогів народу, вони відносились з недовірою до багатьох державницьких інститутів, як, на їх думку, могли стати засобом маніпулювання ворогів Росії. Тому, на відміну від “західників”, уособлюваних Демократичним союзом, вони виходили із інших ідей військового будівництва. Так національно-патріотичний фронт “Пам'ять” вимагав зміцнення армії. В одному із програмних документів організації наголошувалось на тому, що армія залишається оплотом безпеки і вони категорично виступають проти її скорочення і “перетворення Народної армії в найману банду професійних вбивць. Ми вимагаємо страхування життя солдат, які приймають участь у військових діях в мирний час на чужій території на суму не менш 100 тисяч карбованців” [2].

Не обійшли увагою військові питання і організації соціалістичного спрямування. Так, Московський народний фронт присвятив їм спеціальний розділ своєї Хартії під назвою “Демілітаризація і військове будівництво”. Одна із головних вимог фронту полягала у демілітаризації середньої і вищої освіти, причому для осіб з вищою освітою термін дійсної військової служби повинен бути скорочений. Перспективою радянського військового будівництва вбачалась професійна наймана армія, достатня для оборони, але при збереженні загального військового обов'язку на випадок військової загрози. Виступаючи в цілому за очищення соціалізму, демократизацію і демонополізацію влади, Хартія вміщувала заклик до необхідності ліквідації воєнно-ідеологічного комплексу, відповідального за бюрократизацію і застій в армії. Шлях до цього лежав в заміні інституту призначених замполітів інститутом комісарів, які вибирались особовим складом вільно, таємно і на конкурсній основі. В розвиток цих ідей вміщувалось положення про те, щоб армійські частини і підрозділи знаходились під контролем Рад, на території яких вони дислокувались. Таким чином, партійний документ вимагав обов'язковості законодавчого закріплення права військовослужбовців не виконувати накази, які протистоять закону чи міжнародному праву і являються злочином проти людства [3].

В березні 1989 р. виник союз соціального захисту військовослужбовців, військовозобов'язаних і членів їх сімей “Щит”, який на своєму з’їзді прийняв устав і Програмні принципи. В останньому документі сформульовано основні принципи, які повинні захищати від свавілля влади і вад системи командно-бюрократичного диктату у Збройних Силах СРСР. Виходячи з них, повинна будуватись і оборонна політика країни. Найголовнішими “Щит” вважав принцип розумної достатності, підготовку до поступового переходу до армії нового типу – армії правової соціалістичної держави, із суттєвим скороченням її чисельності, заміною єдиноначальства на партійній основі як такого, що не виправдав себе єдиноначальством на правовій основі [4].

Тобто, представники різних течій неформального руху, такі як “західники” (Демократичний союз), “почвенники” (Пам’ять”, “Молода Росія”, “Русь” тощо), соціалісти (Московський народний фронт, “Щит”) при усій відмінності підходів мали спільне бачення щодо майбутнього армії – її демократизацію та професіоналізацію.

Значного розголосу набула діяльність Комітету солдатських матерів. Він утворився в червні 1989 р. під час мітингу матерів солдат-колишніх студентів на щорічному святі газети “Московський комсомолец” [5]. Їх наполеглива позиція сприяла достроковій демобілізації із лав Збройних Сил 170 тисяч студентів. У виступах солдатських матерів визначились больові точки армії. Це дозволило комітету залучитись широкою підтримкою громадськості.

З середини 1989 р. до обговорення проблем армії підключились науковці. Значна увага стану армії була приділена на міжнародній конференції “Нове мислення і воєнна політика” в листопаді 1989 р. в Москві, в якій приймали участь і закордонні військові-вчені із дослідницьких центрів США, Великобританії, ФРН. У виступі заступника директора Інституту США і Канади АН СРСР А. Кокошина прозвучало визнання того, що загальноприйнятим становиться необхідність проведення глибокої військової реформи. Вона повинна охоплювати систему комплектування Збройних Сил, питання адміністративного і оперативного управління, систему підготовки офіцерських і сержантських кадрів тощо. До ключових проблем реформи він відносив створення оптимального співвідношення високопрофесійного кадрового складу (не тільки офіцерів і прапорщиків, але й сержантів і частково рядового складу) із збереженням удосконаленої системи призову на підставі закону про загальний військовий обов’язок. Одне із найголовніших завдань полягало, на його думку, в інтелектуалізації офіцерського корпусу Збройних Сил, причому не тільки за рахунок підвищення рівня знань в технічній сфері, але й шляхом підвищення його загальноосвітньої підготовки та засвоєння творчої спадщини російських і радянських воєнначальників. Це одна важлива мета перетворень у Збройних силах повинна полягати у створенні умов життя, які виключали приниження людської гідності, протекціонізм, корупцію. Як науковець, близький до політичних сфер, А. Кокошин вважав, що наявність сильних, гармонічно розвинутих Збройних Сил буде фактором досягнення домовленостей щодо обмеження озброєння і роззброєння, успішного проведення конструктивної зовнішньої політики [6].

У виступі на тій же конференції публіциста Д. Іванова наголос робився на форматі Збройних Сил СРСР, включених до загальноєвропейської системи безпеки. На його думку, інтегруватись до Європи зможе тільки армія, яка міцно стала інститутом демократичної держави. Тому трансформація військової структури, запізнення з якою може мати найнегативніші наслідки, повинна мати на меті встановлення нових зв’язків між армією, державою і суспільством в СРСР. Збройні сили повинні бути поставлені під контроль громадянської влади в особі парламенту і уряду, тобто під контроль виборників, а не однієї партії. Іншим напрямком військового будівництва, за його словами, повинно стати перетворення Радянської Армії в сучасну військову високопрофесійну організацію. Таке можливо в результаті радикальної військової реформи, в рамках якої Збройні Сили перейдуть на нову модель комплектування. Д. Іванов вважав за необхідне звернути увагу на пропозицію щодо створення регулярного компоненту майбутніх Збройних Сил при 50 – 60 % професіоналів-добровольців. Вся інша частина регулярних військ комплектувалась на основі принципу загального військового обов’язку. Ключовою ланкою повинно стати виховання нового офіцерського корпусу, який би складався із людей, що мають високу професійну підготовку, відповідний їй рівень загальної культури та розвинуте політичне мислення [7].

З точки зору іншого учасника конференції, доктора філософських наук, професора, заступника завідуючого кафедрою соціології Академії суспільних наук при ЦК КПСС Г. Силласте соціологічні матеріали свідчать, що назріла необхідність в глибокій військовій реформі. На сьогодні професійний рівень рядового і командного складу армії і флоту недостатньо високий. Громадськість неодноразово висловлювалась відносно такого негативного явища, як дідівщина. У зв’язку із скороченням Збройних Сил виникли складні питання житла, зайнятості, перекваліфікації багатьох тисяч офіцерів, які звільняються з армії. І, нарешті, з’явилося зовсім нове і надзвичайно негативне явище в житті суспільства, коли штучно став створюватись в особі радянського солдата і офіцера “образ ворога” [8].

Нарешті, ще однією структурою, яка була залучена до обговорення військових проблем, став II з’їзд народних депутатів СРСР. Спочатку відбулось об’єднання усіх армійських депутатів на чолі із генералом армії О. Д. Лізічевим в “Воєнний клуб депутатів”. Проте майже зразу з’ясувалось, що військове керівництво не бажало нічого змінювати і умовою консолідації була запропонована точка зору генералів. Тоді ті з воєнних депутатів, що не погодились з таким підходом утворили окрему невелику групу, в яку входило

спочатку шість чоловік. Вони спільно з військовими вченими і підготували перший варіант військової реформи, який був поширений на з'їзді [9].

Певний поштовх обговорення проблеми на з'їзді дав виступ депутата Г. А. Арбатова, директора Інституту США і Канади АН СРСР. Проте основна ідея його звернення зводилась до необхідності скорочення військових витрат. Шляхів економії декілька: припинення роботи над дорогими та непродуманими воєнними програмами, скорочення армії, зменшення обсягів виробництва зброї, якої в СРСР накопичилось більше, ніж в інших країнах світу. Все це необхідно для того, щоб уникнути прогресуючого відставання економіки. В іншому випадку, СРСР не зможе мати сучасну армію. Такі кроки, вважав Г. А. Арбатов, тим більш необхідні, бо військове відомство раніше економило, насамперед, на соціальних потребах офіцерів, прапорщиків та їх сімей, що взагалі неприпустимо для армії [10]. Позиція Г. А. Арбатова тим більш показова для характеристики змін у радянському суспільстві, бо ще в 1987 р. він проголошував нерозривну єдність інтересів армії, військової промисловості та держави в питаннях зміцнення обороноздатності країни [11].

Опонентом Г. А. Арбатову виступив генерал-лейтенант О. І. Овчинников, який спростовував дані щодо військових витрат. На його думку, головне полягало не у відсотках валового національного продукту, а в абсолютних величинах військового бюджету. І тоді виявлялось, що США витрачали на оборону майже в 10 разів більше ніж СРСР. А щодо чисельності Збройних Сил, то і тут потрібно рахувати не по країнах, а по блоках – НАТО і ОВД. І тоді перевага виявлялась на боці НАТО [12]. Головним результатом роботи з'їзду стало рішення 4 січня 1990 р. підкомітету із Збройних Сил про створення комісії для розробки концепції військової реформи.

Майже одночасно відбулась консолідація сил науковців та громадськості. Ще в листопаді 1989 р. на сторінках журналу “Нове життя” виступив заступник головного редактору журналу “Міжнародне життя” О. Панкін [13]. Він висунув пропозицію підготувати незалежну громадську експертизу стану військової загрози і діяльності Збройних Сил СРСР. Вона необхідна, бо питання оборони і безпеки виявились в останні роки в центрі уваги суспільства, але характер їх обговорення перетворився на одне із джерел громадської напруги.

У відповідь на публікацію до редакції “Нового часу” прийшли десятки листів від офіцерів, журналістів, лікарів, екологів, педагогів, юристів, інженерів, представників неформальних організацій. Тому журнал “Міжнародне життя” в середині січня 1990 р. разом із Фондом соціальних винаходів СРСР, Казахським республіканським відділенням цього фонду, Науково-дослідним і конструкторським інститутом енерготехніки організував суспільну експертизу у формі експертної гри. В ній приймали участь члени Верховної Ради СРСР, дипломати, вчені, генерали, офіцери військових відомств, за виключенням Генерального штабу та 30 авторів листів до редакції “Нового часу” [14]. У підсумку був зроблений висновок про неблагополучне становище в радянських Збройних Силах: формалізм у військовій підготовці, перевантаженість господарчими роботами, рабська праця в будівничих батальйонах, корупція, крадіжки, побутове невпорядкування, соціальна незахищеність офіцерів та членів їх сімей, низька оплата праці, розкол між офіцерським корпусом і верхівкою воєнного керівництва, “дідівщина”, перспектива каліцтва, милітаризована та засекречена економіка, конверсія, яка перетворилась в джерело суспільної небезпеки, неврегульованість прийняття рішень щодо застосування сили тощо. В рекомендаціях експерти виходили з того, що Радянському Союзу потрібна трансформація усієї системи суспільної безпеки. Причому не перебудова, під якою розумілась перебудова кожного окремого суспільного і політичного інституту, а перетворення усього суспільства. Відносно військової сфери трансформація вимагала створення політичного і правового механізму забезпечення безпеки, демілітаризацію і переорієнтацію на потреби людини економіки і науково-технічної галузі, демілітаризацію мислення і, нарешті, проведення власне комплексної військової реформи і реформи армії як її складової частини [15]. Таким чином, результати суспільної експертизи певним чином узагальнили ті положення, які висували різноманітні організації, рухи, державні структури, окремі особи і сприяли прийняттю рішень на найвищому державному і партійному рівні. На початку лютого 1990 р. на пленумі ЦК КПРС, де обговорювався проект платформи ЦК до з'їзду КПРС, М. С. Горбачов заявив про необхідність “вести справу до військової реформи” [16].

Таким чином, радянська громадськість в кінці 80-х рр. ХХ ст. стала приділяти військовому реформуванню значну увагу. Вона показує, що необхідність перемін у розвитку армії стала притаманна провідним соціальним групам радянського суспільства, що і привело на початку 1990 р. до усвідомлення керівництвом країни негайної потреби у військовому реформуванні.

На жаль, в рамках однієї статті важко розкрити всі аспекти проблеми реформування Радянської Армії. Це буде зроблено в наступних наукових публікаціях.

Література

1. Основные программные принципы, которые объединяют членов Демократического союза. – М., 1988. – С. 3, 9 – 10.
2. Юшенков С. Армия глазами неформалов // Армия и общество. – М., 1990. – С. 180.
3. Там же. – С. 182.

4. Устав и Программные принципы Союза социальной защиты военнослужащих, военнообязанных и членов их семей «Щит». – М., 1989. – С. 20 – 21.
5. Кирбасова М. «Мы защищаем права сыновей» // Армия и общество. – М., 1990. – С. 229 – 235.
6. Кокошин А. Новые приоритеты // Армия и общество. – М., 1990. – С. 76 – 77.
7. Иванов Д. Безопасность Европы // Армия и общество. – М., 1990. – С. 126 – 127.
8. Силласте Г. Межнациональные конфликты и армия // Армия и общество. – М., 1990. – С. 159.
9. Лопатин В. Депутаты-офицеры – за кардинальную военную реформу // Армия и общество. – М., 1990. – С. 415 – 416.
10. Правда. – 1989, 18 декабря.
11. Новое время. – 1987. – № 47. – С. 8 – 9.
12. Известия. – 1989, 22 декабря.
13. Панкин А. Возможны варианты // Новое время. – 1989. – № 45. – С. 21 – 23.
14. Панкин А. Грани военной опасности: опыт общественной экспертизы // Армия и общество. – М., 1990. – С. 220 – 228.
15. Там же. – С. 227 – 228.
16. Правда. – 1990, 6 февраля.

Статья посвящена изучению проблем развития советского общества, при этом особое внимание уделено исследованию дискуссий по вопросам реформирования Вооруженных Сил СССР в 1988 – 1990 гг.

The article deals with the problems of development of the Soviet society. Special attention is given to motions of reforms in the armed forces of USSR in 1988 – 1990.

УДК 633.63:631.527:631.531 (091) «19»

Тарабрін О., Балан В.

ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ. ПЕРІОД ВІД РЕВОЛЮЦІЇ ДО ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1917-1941 РР.)

У статті аналізуються етапи історичного розвитку селекції та насінництва цукрових буряків в період від революції до Великої вітчизняної війни.

У 1918 році було проголошено декрет "Про націоналізацію цукрової промисловості" і створено Головний комітет, пізніше реорганізований в Головцукор, а в 1919 році - відділ селекції Київцукру, останньому передали селекційні станції з цукрових буряків, що залишилися після революції.

У 1920 році в складі Головцукру в Києві створено сортонасінницьке управління (СНУ), головне завдання якого полягало у відновленні і подальшому розвитку селекції і насінництва цукрових буряків. У цей же час Головцукру передаються селекційні станції, які раніше були підпорядковані Губземвідділу, а саме: в Київській губернії - Миронівська, Білоцерківська, Верхняцька, Удичська, Кальницька та Іллінецька; в Подільській - Немерганська, Уладівська, Ситковецька, Ялтушківська; в Харківській - Іванівська; в Полтавській - Березотоцька; в Курській - Теткінська (новостворена), а в 1922 році - Рамонська Воронезької області. З метою концентрації селекційно - насінницької роботи на Верхняцькій станції, були ліквідовані Удичська, Кальницька та Ситковецька селекційні станції. У 1923 році Головцукру був переданий також Вінницький насінневий завод.

Докорінну реорганізацію вітчизняного насінництва цукрових буряків по суті було покладено декретом "Про насінництво" в 1921 році. Сортонасінницьке управління (СНУ) як окрема господарча одиниця залишилась в Києві і після того, як Головцукор був переведений в Москву. При СНУ була організована Вчена рада як керівний орган для вирішення найбільш важливих наукових і організаційних питань.

Другий з'їзд працівників сортонасінницької справи признав необхідним створити відповідний науково - дослідний Інститут. У 1922 році він почав свою роботу в складі лабораторій: селекції, землеробства, анатомії і фізіології рослин, морфології та систематики рослин і називався Науковий інститут селекції (Орловський, 1973).

Залежно від тематики, відомчого підпорядкування та інших причин Інститут змінював свою назву:

1922-1930 рр. - НІС (науковий інститут селекції);

1930-1934 рр. - УНІЦ (український науково - дослідний інститут цукрової промисловості);

1934-1990 рр. - ВНІЦ (з 1934 по 1945 - Всесоюзний НДІ цукрової промисловості, з 1945 - Всесоюзний НДІ цукрових буряків); з 1990 і до цих пір - ЦБ УААН (Інститут цукрових буряків Української академії аграрних наук).

Про стан і перспективи насінництва цукрових буряків на той час бачимо із статті професора І.В.Якушкіна: (Якушкін, 1923): "...площадь под маточными плантациями на 1923 год производственная программа Сахаротреста определила в 7285 десятин, что должно дать в 1924 году не менее 22000 десятин под высадками (коэффициент выхода садовых коренеплодов 1:3, комментарий наш). Всего вероятнее, согласно изложенному выше, что эта площадь будет сокращена и значительная часть маточных корней не будет закагатирована. Пример такого обращения маточных корней в бурячные мы видим по 1922 году: под маточными плантациями находилось более 8600 десятин, а программой 1923 года площадь под высадками ограничена 16720 десятинами...". І далі:... "только при полном восстановлении промышленности, т.е., не ранее 1926 года, придется иметь под высадками 20 тыс. десятин, а под маточниками - 6-7 тыс. десятин; в 1924 году было бы достаточно иметь под маточными плантациями 5 тыс., в 1923 году только 4 тыс. десятин. С другой стороны, нетрудно установить такую технику для маточных плантаций, при которой каждый пуд маточных семян давал бы высадочного материала на 4-5 десятин, и поэтому даже при полном восстановлении свекловичной площади маточных семян требовалось бы не более 5 тысяч пудов..."

У початковий період організації вітчизняного насінництва при сівбі маточних буряків висівали насіння із розрахунку не більше 20 кг/га. Згідно інструкції вирощування насіння цукрових буряків Сортівничо - насіннєвого управління Бурякотресту (1925) норма висіву насіння при сівбі маточних буряків становила 15-18 кг/га (40-50 фунтів на десятину).

Одночасно з організацією дослідно - селекційної сітки в 1922-1939 рр. було створено близько 200 насінницьких господарств, головним чином, в Україні і Російській Федерації: спочатку "землеугіддя", потім цукрокомбінати і бурякорядгоспи. Завдяки більш досконалій організації насінництва, країна вже в 1929 році повністю звільнилась від імпорту насіння цукрових буряків.

За даними Н.Г.Гізбулліна (Гізбуллін, 1998), у 1920-1930 рр. коефіцієнт виходу маточних коренеплодів становив понад 4. Цього досягли загущеним вирощуванням маточних буряків, збиранням і кагатуванням коренеплодів вручну. Посадку коренеплодів також здійснювали вручну, завдяки чому забезпечувалась належна густина насінників.

У 30 - ті роки широкого розповсюдження отримали сорти Уладівської, Верхняцької та Іванівської ДСС. Довгий час, майже до початку Великої Вітчизняної війни, основним репродукентом маточного насіння була Уладівська ДСС. У 1927 році, наприклад, Уладівські сорти становили 54 % від загального обсягу маточного насіння колишнього Союзу (Орловський, 1973). На станції у 1934 році вперше були видані рекомендації з насінництва цукрових буряків, згідно яких в ряді господарств отримували високі врожаї насіння цукрових буряків. Так, бригадир станції М.М.Спиридонов у 1936 р. отримав на площі 5 га з гектара 41,4 ц насіння, а в 1937 р. добився рекордного врожаю насіння: на площі 220 по 51 ц/га, на іншій ділянці в 2 га - по 43,2 ц/га (Гізбуллін, Єсін, 1988).

Протягом 1934 - 1938 рр. Верхняцькі сорти напрямлення "нормаль" щорічно відпускались для маточних посівів в розмірі від 33 до 49 % всієї потреби в насінні. На Іванівській ДСС відпуск маточного насіння зріс з 195 пудів на початку 20 років до 2490 пудів на початок 30 років (Орловський, 1973).

Всесоюзною нарадою селекціонерів з цукрових буряків, яка відбулася в 1939 році в Рамоні, встановлено план репродукційних посівів для колишнього Союзу в розмірі - 150 га (при площі сівби фабричних буряків у той період 1 млн. 200 тис. га). На нараді була також визнано необхідним змінити існуючу раніше систему насінництва цукрових буряків. Характерною особливістю насінництва цукрових буряків існуючої схеми була щорічна зміна сортів партій "еліти поляризаційної" і "еліти репродукційної". Сорти, згідно цієї схеми, повторно не репродуціювались, їх використання у виробництві, як правило, закінчувалось посівом фабричних буряків першої репродукції.

Нова схема передбачала використання у виробництві тих сортів, які після повторного репродуціювання, підтверджували високі оцінки попередньої репродукції.

Підсумовуючи вищевикладене з даного періоду, необхідно відмітити наступне:

- період в історії вітчизняного насінництва характеризується як організаційний. З проголошенням декретів "О национализации сахарной промышленности" (1918 р.), "О семеноводстве" (1921 р.) було створено: Головний комітет (пізніше реорганізований у Головцукор, м. Київ), відділ селекції Київ цукру (1919), сортонасінницьке управління - (1920 р.) та Науковий інститут селекції (1920 р.);

- поряд з організацією дослідно - селекційної сітки було створено 200 насінницьких господарств (головним чином в Україні і Росії), які щорічно вирощували близько 500 тис. ц насіння;

- при площі насінників 22000 десятин, площі посівів маточних буряків становили 7285 десятин, тобто КВ садивних коренеплодів був у межах 1 : 3;

- удосконалена система насінництва цукрових буряків, яка передбачала покращення сортів шляхом сортових схрещувань, методом номерної еліти і ін.;

- створена сітка сортодільниць (45-50), де крім державних сортовипробувань, проводили також районні (агроекологічні) випробування;

- країна повністю звільнилась від імпорту насіння, вся площа посіву цукрових буряків засівалась виключно насінням сортів вітчизняної селекції.

Література

1. Семеноводство сахарной свёклы, К., 1960.
2. М.І.Орловський "Етапи розвитку вітчизняної селекції цукрових буряків (К.: ВНЦ, 1973.- 158 с)
3. Зосимович В.П. Дикие виды и происхождение культурной свёклы. Свекловодство. К., 1940.
4. Вавилов Н.И. Селекция как наука. Теоретические основы селекции растений. Т. 1. М.-Л., 1935.

В статье анализируются этапы исторического развития селекции и семеноводства сахарной свеклы с начала революции до Великой Отечественной войны.

In the article the stages of historical development of selection and semenovodstva of sugar beet are analysed. Period from revolution to Great Patriotic war (1917-1941).

УДК 94(477)

Фесенко Ю.П.

**КОММУНИКАТИВНОЕ ПОЛЕ УКРАИНЫ:
ПОЛЕМИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ**

В полемических заметках впервые предпринята попытка рассмотрения диалогических аспектов коммуникативного поля Украины в целом, обращается внимание на чрезмерное преобладание в нем бинарных оппозиций, делается вывод о необходимости создания общенационального коммуникативного кода

Как это ни удивительно, но тема, вынесенная в заглавие настоящих заметок, несмотря на свою очевидную актуальность, еще не была предметом целостного самостоятельного рассмотрения. Можно говорить лишь об отдельных наблюдениях либо об ангажированных политических интерпретациях, с завидной регулярностью появляющихся преимущественно в период предвыборных кампаний и незамедлительно после их завершения сходящих на нет. Разумеется, столь прагматический подход является выборочным, вкусовым и блокирует объективное исследование проблемы. Между тем, если что и отличает Украину от других «развивающихся» от кризиса к кризису стран, так это как раз ее коммуникативное поле.

Под коммуникативным полем здесь мы понимаем совокупность медийных «технологий» и обеспечиваемых ими социальных идей на очерченной существующими границами территории. При этом мы отвлекаемся от политической составляющей (коммунистической, демократической, социалистической, националистической и т.д.) как в целях экономии места, так и для укрупнения обозреваемой проблематики. Немаловажно и то, что собственно украинские политические силы в своем подавляющем большинстве отличаются друг от друга прежде всего «упаковкой», а не обоснованностью предлагаемых обществу социально-экономических программ. И всё же, для конструктивного рассмотрения темы имеется солидная научная база, обеспеченная работами В.Ф. Иванова, Г.Г. Почепцова, В.М. Владимировича, Н.А. Евдокимова, Б.А. Москалюка и других исследователей.

Подлинная суверенность государства напрямую связана с устойчивостью и защищенностью его коммуникативного поля. Так было испокон веков, но в условиях постмодернистской медиакультуры, порожденной в свою очередь информационной «глобализацией» общества (спутниковое ТВ, сплошная компьютеризация, сотовая связь и т.д.), стало аксиомой. Современные коммуникативные технологии столь изошренны, что, незаметно внедряясь в качестве разнообразных «вирусов» в процесс конструктивного социального диалога, исподволь искажают следствия и послышки, деформируют вопросы и ответы, а при необходимости трансформируют созидательные контакты в прямое гражданское противостояние. Чем меньше качественно отличных смысловых элементов позиционируется в социальном общении и чем они проще интеллектуально, тем легче, конечно, для «верхов» управлять «низами». Но тем сподручнее заинтересованной стороне направить ход событий в выгодное для себя русло.

Устойчивость и динамичность коммуникативного поля предопределяется, на наш взгляд, сбалансированностью максимально разнообразных идеологических составляющих и непоколебимой устремленностью объединяющего их общенационального вектора как во внутривнутриполитической, так и во внешнеполитической жизни. Вектор этот строится на основании национального кода, который учитывает и национальную ментальность в ее сущностных проявлениях, и концептуальную версию пройденного народом исторического пути, и самоидентификацию государства среди иных держав, и его четкую ориентацию в мировом пространстве. Возникающий в результате спектр компонентов практически не подвержен деформации извне. Данная схема преимущественно и реализуется сегодня едва ли не во всех передовых странах.

На первый взгляд общественно-политическая жизнь Украины чрезвычайно разнообразна. По крайней мере, на последних выборах в Верховну Раду участвовало аж 45 политических партий и блоков. Скушать электорату как будто не приходится. Однако логика предлагаемых избирателям аргументов удручающе однообразна.

От Луганска до Львова преобладают бесконечно тиражируемые бинарные оппозиции. Главная из них – Восточная Украина / Западная Украина, а ближайшие вспомогательные – русский язык / украинский язык, православие / католичество, ветераны УПА – ветераны СА. И чем ниже по иерархическим уровням мировидения мы продвигаемся, тем более «впечатляющими» и «крутыми» становятся вбрасываемые в социум антитезы: от давно набившего оскомину противопоставления бедные / богатые (а когда их не было?) до более новенького чесні люди / бандиты (т.е. соответственно представители «Нашей Украины» и партии регионов) и поистине ошеломляющего фантика Украина / СССР.

Ведь Украина входила в состав СССР, ловко пользовалась выгодами своего географического и экономического положения, включая безвозмездное приобретение Крыма. Да и Советского Союза уже нет полтора десятка лет. И к чему бы его изобличать, если потери в населении за время «незалежности» вполне сопоставимы с последствиями столь рьяно осуждаемого сейчас голодомора 70-летней давности. К тому же надо бы тогда отказаться от имперского дарения полуострова Н.С.Хрущевым, главой ненавистной националистам КПСС, чего явно никто делать не собирается. Возникает и еще один немаловажный вопрос, какие претензии, кому и на каком основании могут высказать нынешние киевские «знатоки» международного права, если всегда представители тогдашней украинской элиты входили в состав союзного руководства, а уровень жизни на Украине был выше, чем в других тогда братских союзных республиках? Предпринимаются заведомо бесперспективные попытки создать некую виртуальную фантазмагорическую реальность, опрокинутую в прошлое, и воздействовать с ее помощью на электорат. И все только ради того, чтобы, как в детской считалке, избиратели поделились на «своих» и «чужих» или, по более точному определению, «на победителей и побежденных» [1,8]. Осуществляемое действо похоже на банальное, если не сказать интеллектуально примитивное, отвлечение внимания простых украинцев от каждодневных насущных вопросов.

С целью камуфляжа этого центрального задания обыватели подготавливаются к восприятию простейших бинарных оппозиций на абсолютно эмпирическом уровне посредством определенного типа телевизионных реклам, эксплуатирующих как раз каждодневную бытовую тематику. Мы подразумеваем здесь те «сюжеты», которые построены на антитезе двух зубных щеток или зубных паст, двух стиральных порошков или стиральных машин, двух пылесосов и т.д., естественно, с дискредитацией одного и превознесением другого (как правило, более дорогого в денежном отношении) образца. Подобное сходство в механизме воздействия коммерческой и политической рекламы на массовую психологию глубоко симптоматично, ибо явственно обнажает все более усиливающуюся сейчас коррупционную связь между бизнесом, медиакультурой и политикой. Не менее показательно и постоянное обращение к основательно подзабытому брэнду «СССР».

Дело не только в том, что прошлое демонстративно фальсифицируется, а в трактовке истории образуется вакуум, заполняемый порою каким угодно текстом. Прежде всего обращает на себя внимание сам факт развала Советского Союза с помощью радиактивно множющихся элементарных бинарных оппозиций. Главная из них – свободное демократическое сегодня / преступное коммунистическое вчера, а ближайшие вспомогательные – богатый Запад / бедный Союз, личность / толпа, мученики ГУЛАГа / палачи из НКВД, правовое государство / советский тоталитаризм, свободный рынок / социалистическое планирование, бизнесмены / большевики, церковь / коммунизм и т.д. Приведенные оппозиции, конечно же, дополнялись и другими способами манипуляции сознанием [2,327-827]. Нетрудно заметить общие черты между антитезами рубежа 1980-х – 1990-х годов и начала XXI века. Видоизменяются лишь некоторые интерпретации. В частности, русский язык и православие пытаются отождествить с «агрессией» СССР против Украины, а сам ушедший в прошлое Советский Союз с нынешней Россией. Причем главное в сопоставляемых системах оппозиций – поиск врага и возмездие ему во имя некоей грядущей справедливости. Понятно, при таком подходе никакого социального конструктива быть не может. Подобная удручающая преемственность – тем более с учетом всех привнесенных коррективов и осуществленных косметических операций –, вероятно, не случайна. Похоже, речь идет о продолжении реализации той же самой программы.

Те же американские политехнологии, которые помогали развитию демократии в СССР и довели его благополучно до развала, содействуют становлению «свободного рынка» на украинских просторах. Из данного обстоятельства никто не делает тайны. Видимо, те политические силы, которые пользуются услугами заезжих имиджмейкеров, убеждены в надежности избранного пути. Неужто нынешнее кризисное положение с его безработицей, инфляцией, спадом производства и является прообразом столь вождельного для местных олигархов светлого капиталистического будущего? Или же необходимо говорить о чрезмерном увлечении в шаблонном использовании агрессивных медийных технологий? Однозначного ответа на эти вопросы пока нет.

Скорее всего, объяснение лежит в иной плоскости. Молодая украинская демократия попросту еще не выстроила, так и хочется сказать не выстрадала, собственного самобытного коммуникативного поля и во многом вынужденно пользуется уже апробированными в других социально-исторических условиях заготовками. Отсюда бросающаяся в глаза «вторичность» применяемых медийных средств. И это вполне естественно и допустимо на этапе становления. Однако явственно ощутимы и пределы использования бывшего в употреблении материала. Некритическая востребованность вчерашних «клише» может поставить

под сомнение не только информационную, но и идеологическую безопасность страны. В условиях беспрестанно увеличивающегося числа противопоставлений и противостояний повышается уязвимость любого социально-политического проекта. Всякая, казалось бы, невинная неловкость, обмолвка, неточность чревата тогда непредвиденными последствиями, особенно при нынешней стратегической планетарной нестабильности вообще [3, 13-634].

Скажем, в последние годы всё более активно обсуждается так называемое движение Украины в Европу как неперенный залог грядущего цивилизованного развития страны. Опускаем за ненадобностью здесь конкретные аргументы за и против. Однако, обобщая их, можно утверждать, что они навязывают украинцам комплекс национальной неполноценности. Заранее делается совершенно неочевидное допущение, будто украинский народ, имея самые лучшие в Европе черноземы, развитую индустрию, мощный научно-интеллектуальный потенциал, не в состоянии самостоятельно и рационально распорядиться своим богатством. И не случайно не так давно в одной из телевизионных дискуссий один из её участников полемически заметил, что Украина находится в Европе более тысячи лет и оказывать безвозмездную помощь Украине пока никто из европейцев не собирается, а вот Украина для Европы как источник дешевого сырья и дешевой рабочей силы очень даже привлекательна. К тому же сведения о предстоящем паритетном сотрудничестве с западными странами в недостаточной мере, на наш взгляд, освещаются СМИ. А это опять-таки не способствует росту чувства уверенности у граждан. Кстати, и высказывания западных политиков выглядят, как правило, достаточно округленными и неопределенными. За исключением одного.

В своем нашумевшем интервью, опубликованном в «Зеркале недели» от 5 декабря 2005 г. под красноречивым названием «Европа от Карбо да Рока до Камчатки» один из известных архитекторов современного миропорядка Збигнев Бжезинский, говоря в частности об обязательном и чрезвычайно результативном, по его мнению, влиянии будущей демократической Украины на Россию, высказался вполне четко: «Поэтому с точки зрения Европы миссия, которая возложена (кем? – Ю.Ф.) на Украину, даже превосходит значение самой Украины» (курсив мой. – Ю.Ф.). Успешная в демократическом и европейском плане Украина необходима для создания исторической трансконтинентальной Европы (курсив мой.-Ю.Ф.)» [4, 2]. Вот так, не больше и не меньше. Понятно, конечно, что перед нами личное мнение теряющего реальное влияние игрока и политолога, цепляющегося за свои несбывшиеся фантастические гипотезы [5, 44-52]. Но тем показательнее, с какой легкостью он жертвует судьбой Украины во имя геостратегических устремлений Запада. Другими словами, интересы самого украинского народа находятся для него на втором плане. Тут же он пытается как будто смягчить свое слишком прямолинейное заявление культуртрегерским комплиментом в сторону аборигенов, призванных, по замалчиваемому им рецепту, расширить Европу до трансконтинентальной: «Будущее вашей страны в руках украинцев. Впервые! <...> Не смотрите на Москву, не смотрите на Вашингтон, просто делайте всё, чтобы быть европейским (курсив мой.-Ю.Ф.) государством»[4, 2]. Как говорится, комментарии излишни. И вновь остается тайной, насколько искренним оказался интервьюируемый гость из-за океана. Непонятно также, по чьему такому распоряжению-велению страна вновь попала под неотменяемый (неотменяемый ли?) и весьма сомнительный эксперимент.

Вместе с тем можно только быть благодарными утвердившейся на украинских просторах свободе слова, и прежде всего объективности редакции «Зеркала недели». Иначе мы бы и не догадывались о существовании столь радикальных представлений о нашем будущем. Приятно и то, что можно высказаться от имени тех безымянных миллионов, которые как бы не вполне согласны с уготованной им отдельными западными аналитиками незавидной участью. Впрочем, от подобного обмена противоположными мнениями информационное поле Украины не становится более устойчивым. Необходимо упорная и планомерная работа по созданию общенационального коммуникативного кода. Его построение действительно находится в руках самих украинцев. Дело осталось за малым – решить всё-таки поставленную временем неотложную задачу.

Перечень наблюдений несложно продолжить. Однако, думается, просвещенный читатель без труда обнаружит соответствующие примеры. Последующее изучение темы предполагает создание единой классификации задействованных в украинских СМИ типов коммуникации, анализ их соответствия главному вектору социального развития страны, уставление их национальной основы и наполнение их элементами общенародной ментальности.

В то же время очевидна неоднозначность многих затронутых вопросов. Иначе и не может быть в нынешних кризисных обстоятельствах. Понимая дискуссионность некоторых выдвинутых положений, автор и назвал свои заметки полемическими. Полагаем, последующее конструктивное обсуждение позволит уточнить спорные тезисы и осознать специфику украинской коммуникации в целом.

Література

1. Тихонов В.Н. Период полураспада // Экспресс-новости. – 2006. – 22 марта. - № 12 (442). – С. 8.
2. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М., 2005.
3. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М., 2004.
4. Зеркало недели. – 2005. – 3 декабря. - № 47 (575). – С. 1-2.
5. Бжезинский З. Великая шахматная доска. – М., 1999.

У полемічних замітках уперше зроблено спробу розгляду діалогічних аспектів комунікативного поля України в цілому, звернено увагу на надмірність в ньому простих бінарних опозицій, зроблено висновок про необхідність створення загалнонаціонального комунікативного коду

The attempt of considering of dialogue aspects of Ukraine communicative field as a whole was first made in political notes. The attention is paid to an excess prevailing of binary oppositions in these aspects and the conclusion of the necessity of the creation of national communicative code is made.

УДК 94(477.52/.6)“1941–1943”

Фомін А. В.

ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943)

У статті аналізується продовольче забезпечення населення Східної України в роки нацистської окупації.

Питання забезпечення населення продовольством, особливо соціально вразливих верств, є дуже важливим в усіх без виключення країнах світу. Особливої ж ваги ця проблема набуває під час війн та катаклізмів. Будь-яка продовольча допомога могла врятувати людині життя. Отже, за таких умов проблема продовольчого забезпечення населення є найважливішою.

Стосовно наукової розробки цього питання слід зазначити, що, незважаючи на 60 років, минули з дня закінчення війни, значний інтерес до нього зберігся. Названу проблему частково досліджували Коваль М. В. [1], Король В. С. [2], Першина Т. С. [3], Скоробагатов А. В. [4], Михненко А. М. [5], Нестеренко В. А. [6] та інші науковці сучасності. І все ж окремого комплексного дослідження стосовно Східної України з проблем продовольчого забезпечення населення в роки нацистської окупації, на сьогоднішній день, на думку автора, не існує.

В роки окупації області Східної України (тоді – УРСР) – Луганська (тоді – Ворошиловградська), Донецька (тоді – Сталінська; м. Сталіно у роки окупації місцева влада перейменувала у м. Юзівка) та Харківська – входили до так званої прифронтової, або військової зони, тобто території, яка поки що (з точки зору загарбників) не входила до Рейхскомісаріату «Україна».

Як свідчать архівні джерела, вже до початку окупації цього регіону СРСР можна було напевно передбачити, що у населення, яке не евакуювалося, виникнуть величезні проблеми з харчуванням, особливо у містах. Підставою для цього були два основних фактори, що склалися у той період. Перший полягав у масштабності проведення евакуації підприємств та матеріальних ресурсів, яка характеризувалася «тактикою випаленої землі». Радянський Союз по праву пишався операцією щодо евакуації, проведеної, за висновками фахівців, геніально. Вона, в кінцевому підсумку, дозволила перемогти німецько-фашистський блок. Але, разом з тим, вона ж стала одним з основних чинників того, що в областях, які вдалося загарбати ворогові, люди опинилися на межі виживання. Це, зокрема, підтверджують архівні документи про евакуацію на Харківщині [7;108,109]. Ніякої масової роздачі населенню промислових товарів та продовольства не було [8;276].

Другим грізним фактором у цій ситуації виступала зима: врожай всіх культур зібраний і сподіватися було ні на що. Це яскраво характеризує ситуація, що склалася у дні «міжвладдя» на Сході України, коли населення прагнуло щось знайти у кинутих напризволяще магазинах, складах, підприємствах. Проте ці спроби були марними як у Луганську, так і в Сталіно чи Харкові. Так, матері відомої згодом діячки культури СРСР Л. Гурченко пошуки принесли лише відро солодкої патоки з кондитерської фабрики [9;279]. Початок окупації Сталінської та Харківської областей розпочався вже у жовтні 1941р.

Захоплення Ворошиловградської області тривало до середини 1942 р. (22 липня 1942 р. війська залишили останній районний центр УРСР – м. Свердловськ). З перших днів окупації німецьке командування вдалося до жорстоких заходів, основною метою яких було залякування населення, придушення можливого опору. Донеччанам трохи пощастило: перші дні окупації для них скрасились видачею підпаленого зерна, що з якихось причин не згоріло при відступі Червоної Армії [10;6]. Майже відразу встановлюються норми споживання для різних верств населення. Воно поділялося на фольксдойчів – етнічних німців (їх було віднесено до IV категорії), працюючих на важких роботах (також IV категорія), звичайних працівників (III категорія), утриманців (II категорія) та запроваджувалася карткова система. До II категорії (утриманці) відносилися та мали право на отримання харчування родичі працюючих у таких випадках: коли чоловік або дружина не працюють, що підтверджувалося довідкою з Біржі праці; діти до 14-ти років, якщо вони є домочадцями працюючого. Діти, що знаходилися у дитячих будинках, садках, притулках цілодобово, вважалися утриманцями, оскільки знаходилися на повному державному забезпеченні у названих закладах; брати, сестри або сироти до 14 літнього віку, якщо вони належали до родини працюючого; батьки подружжя, якщо вони були домочадцями трудяшого та мали 65 років або ж доводилась їх непрацездатність (інвалідність) [11;46]; багатодітні матері-вдови (які мали трьох і більше дітей віком до 14-ти років), забезпечувалися за III групою [12;121]. З 1-го жовтня 1942 р. про харчування працюючого населення та цього утриманців, а також утриманців працюючих, що були завербовані до Німеччини, мала

підкуватися ВІКДО – 9 група ВБ. Так, при міській управі м. Ворошиловграда був організований відповідний продовольчий відділ ВА [13;121].

Характерно, що право на продовольче забезпечення отримували не всі, а лише особи, офіційно зареєстровані за якоюсь адресою і які працювали або визнавалися утриманцями та непрацездатними. Причому це право часто залишалось лише правом. Харків, наприклад, почав регулярно постачатися продовольством лише через рік після початку окупації. У Ворошиловграді, починаючи лише з 2-го листопада 1942 р., працюючі мали забезпечуватися, крім хліба й іншими продуктами харчування, а саме: борошном – 250 гр., пшоном – 800 г, рослинною олією – 70 г (на добу). Ці продукти харчування не видавалися на руки працюючим, а за нарядами продовольчого відділу відпускалися у громадські їдальні, до яких і були прикріплені згадані категорії трудівників. Причому таке прикріплення відбувалося не індивідуально, а за списками установ та підприємств [14;12].

Згодом дещо змінилися норми споживання для працюючих та їх утриманців (принаймні у Ворошиловграді). Так, норма видачі хліба збільшилась лише робітникам IV категорії, що працювали на важких роботах, а також робітникам і службовцям німецької національності (фольксдойче). Вони одержували на тиждень 2450 г хліба, іншим же категоріям працюючих норма споживання зменшилась на 50 г на добу і становила 1750 гр. хліба на тиждень. Дещо збільшились норми для дорослих утриманців, тобто замість 100 гр. вони одержували 200 г, а діти до 15 років мали пайку за старими нормами (100 г хліба на добу). Для їдальень відповідно до категорій споживачів видавалось на тиждень: пшона – 800 г, олії – 70-100 г, картоплі – 2,5-3,5 кг, овочів – 2 -2,5 кг [15]. Окупаційна влада взяла жорсткий курс на те, щоб робітники харчувалися у їдальнях при підприємствах чи установах, про що свідчить наведена таблиця:

Таблиця 1.

Тижневі норми видачі продовольства по підприємствах та організаціям м. Ворошиловграда з 11 січня 1943 р. [16;14]

	Назва продукту	Видати на руки				Переключити до столової		
		німці	працюю		утрима нці	нім ці	працюючі	
			IV	V			I	II
1.	Хліб борошно чи	2450	2450	1750	1500			
		715	1715	1225	1050			
2.	Борошно для приварку	350				210	210	175
3.	Пшоно				150	850	850	750
4.	Рослинна олія	100			40	150	150	90

Громадське харчування мало стати пріоритетним: в усіх підприємствах з числом працюючих понад 20 осіб планувалося відкрити кухні, дозволялося використовувати одну кухню на кілька підприємств. Вартість продуктів утримувалася із зарплатні робітників. Кожний тиждень підприємство заявляло всі кадрові зміни або статус-кво у відповідний відділ. Продукти видавалися через кожні 14 днів, оплачувалися в БЕА, а хлібні картки працюючі отримували на чотири тижні [17;18 – 21]. Такі заходи вживалися для того, щоб не допустити потрапляння харчів до не зареєстрованих у міській чи селищній управі та на Біржі праці, а отже, і для кращого виявлення вільних трудових ресурсів та «антисоціальних елементів».

Про вжиті заходи влада поспішила проінформувати громадськість. Так, у газеті «Донецький вісник» з нагоди річниці захоплення м. Сталіно німецько-фашистськими військами зазначалося: «...З кожним днем поліпшують свою роботу їдальні та виробничі кухні, мережа яких у місті постійно зростає. До 1-го серпня 1942 р. їх вже було більше 80-ти. Зараз вони обслуговують до 30 тис. осіб різного фаху, не враховуючи дитячі садки, лікарні, притулки. Зараз «Сталінторг» забезпечує постачанням 43,5 тис. працюючих, 85 тис. їх утриманців та 17 тис. пенсіонерів та інвалідів» [18].

Але, як ми вже зазначали, довгий час населення міст взагалі не одержувало продовольства. У доповіді бургомістра Харкова німецькій польовій комендатурі відзначалося: «стан продовольства 450 тис. населення міста стає катастрофічним. У більшості мешканців міста запаси всі вичерпані. Населення голодує. Коефіцієнт смертності дорівнює 31,5 на 1000, що вдвічі перевищує нормальний її рівень... Завідувач плановим відділом міськуправи заявляє, що із загальної кількості померлих за зиму та весну 1942р. 57% померло від голоду...» [19;75]. Норми постачання не були постійними, тривали до вгі перерви в «отоварюванні» карток.

У м. Харкові після другої окупації в квітні 1943 р. з 200 тис. населення отримували пайки лише 9 тис. працюючих в установах управи, а також 8 – 10 тис. чоловік в установах ВІКДО та в німецьких частинах. Майже 180 тис. не отримували жодного планового постачання. Раціон пайки складався з 1 кг хліба на тиждень, мізерної кількості макухи, борошна та олії [20;289]. В циркулярі окупаційної господарської

інспекції Півдня всім господарським командам надавалися норми постачання міського населення продовольством. Цими вказівками передусім забезпечувалися життєві потреби тих, хто працював в інтересах окупаційної влади, потім їх утриманці. Наголошувалося, що при існуючому становищі м'ясо не може видаватися населенню. Замість хліба дозволялося видавати гречку, пшоно та інші продукти. Даний циркуляр вимагав: «...Основним правилом потрібно вважати постачання німецької армії і держави, враховуючи при цьому їх потреби. Внаслідок цього пропонується при наданні постачання цивільного населення найбільше утримання: хліба – 130 г, круп – 50 г, цукрового буряку – 200 г на добу» [21;73]. Тому процвітав натуральний обмін, люди змушені були виїжджати за межі міст для здійснення обміну речей на продукти. За спогадами викладача одного з університетів, «...спочатку харчувались картопляними очистками. Діставали кінський буряк. Було свято, коли ми діставали по кілограму кінського буряку. Люди були опухлими, ледве волочили ноги» (спогади проф. Богданова – Механіко-машинобудівний інститут, цит за [22;76]). А ось що про ті часи згадує очевидець та учасник подій, одна з учениць неповної середньої школи № 9 м. Ворошиловграда: «...замість навчання в школі була вимушена їздити за хлібом на відстань 150 – 200 км» [23;120]. Такі ж враження залишилися від окупації і у однієї з учениць школи м. Краснодона Ворошиловградської області: «Спочатку їздили на тачці міняти хліб, а потім все літо до пізньої осені збирали колоски де прийдеться» [24;14]. Немало харків'ян прямувало в Полтавську область, вирушали у подорож за сотні кілометрів [25;280]. Особливо взимку багато людей не поверталось додому. «...Багато хто ослабли настільки, що в село йти вже не могли. Стан був надзвичайно важкий (спогади Ткача – доцента ХДУ, цит. за [26;76]). Подібною була ситуація й у Сталінській області.

Основним економічним наслідком наведених факторів стала катастрофічна нестача товарів у крамницях та на ринках Харкова. Звідси – спекулятивна торгівля продуктами харчування та підвищений попит на товари першої необхідності. Основним демографічним наслідком стало різке зменшення кількості населення м. Харкова (лише за 1942 р. – на 136,3 тис. осіб за даними окупаційної влади). Такий стан пояснювався переселенням та надвисоким рівнем смертності. [27;11]

Не можна стверджувати, що на таке становище ніяк не реагувало та залишалось байдужим окупаційне командування. Про становище в самому Харкові та на Харківщині командувач військ оперативного тилового району групи армій «Південь» зазначав: «Як і раніше, зберігається дуже важке становище з постачанням цивільного населення дровами для опалення... Існує величезна невідповідність між заробітною платою й цінами на продукти харчування. Це призводить до того, що місцеве населення змушене продавати своє майно, щоб вижити. Господарська інспекція повідомляла, що вона зовсім не може забезпечити продуктами харчування ... безробітне населення. Інші категорії місцевого населення також не можуть прожити за рахунок продуктів харчування, що їм видаються» [28; 44-45], [29;227].

Вихіді з ситуації залежав від дій окупантів: постачати хлібом Харківщину з інших захоплених регіонів. Звичайно, за умов окупації це було нереально. В плани ворога входив якраз вивіз продовольства для забезпечення власного народу: у Німеччині діяла карткова система [30;289]. Німецьке військо також забезпечувалося не повністю: давалися взнаки розтягнутість шляхів постачання, великі відстані та загальна продовольча криза.

У своїх свідченнях полонений німецький солдат визнавав: «Наша рота не отримувала продовольства і сама собі здобувала харчування. Зерно, худобу відбирали у населення. Крім того, солдати групами та одноосібно грабували селян, забирали курей, свиней, корів і все, що знаходили...» [31;127 – 128]. Харків'яни отримували пайку за калорійністю лише в межах 800 Ккал. Для того, щоб якось прожити, необхідно було десь докуповувати або вимінювати продовольство. Тому доцільно розглянути ціни того періоду на ринках Сходу України.

Зокрема ціни на продукти харчування у м. Сталіно характеризувалися своєю строкатістю: коством можна було промінити на мішок пшениці, обручку – на мішок картоплі. У вересні 1943 р. 1 кг крупи коштував 75 крб., хліба – 75 крб., картоплі – 40 крб., масла тваринного – 500 крб., сала – 800 крб., 1 літр молока – 36 крб. тощо [32;22- 23]. У м. Сватове Ворошиловградської області відро картоплі (8-9 кг.) коштувало 80 крб., літр молока – 20 - 25 крб., головка капусти – 10 – 15 крб. [33;4]. Поєднання багатьох несприятливих чинників, про які говорилося вище, зумовило фантастичне зростання цін на продовольство у Харкові. Показником продовольчої кризи було вже те, що товари на ринку вимірювалися далеко не відрами і не кілограмами, а склянками та штуками. Так, ціна десяти картоплин становила від 35 до 100 крб., однієї цибулини – від 3 до 10 крб., сала – 2000 крб. за кілограм (його загортали у тряпицю, окунали у «бульйон» і зберігали до наступного разу, а не їли як звичайно), м'ясо, крім конини (80 – 150 крб. за кг), довгий час взагалі було відсутнє у продажу, склянка жита коштувала 18- 30 крб., пшениці – 14 – 35 крб., овесу – 8 – 15 крб. тощо [34;34]. Вдачею взимку 1941/1942 рр. вважалося купити кілька купок картопляного лущиння за 70 крб.

Таким чином, найгірша ситуація з продовольством склалася на Харківщині. І це за відсутності грошових прибутків населення або за середньомісячної платні у розмірі 500 – 600 крб. Безумовно, в такій ситуації люди могли жити лише за рахунок продажу власних речей, участі в міновій торгівлі або спекуляціях. В містах процвітала проституція. Кон'юнктура ринку швидко знецінювала промисловий крам, враховуючи велику пропозицію власних речей. На недосяжній висоті підтримувались ціни на продовольство

у зв'язку з надто малим довозом його з навколишніх сіл. У вирішенні цієї проблеми певною мірою допомагали присадибні ділянки [35;280].

Що ж змушувало мешканців великих міст вирушати у далекі подорожі за десятки кілометрів від власного дому? Відповіддю на це питання було становище села в роки нацистської окупації та аграрна політика загарбників. Загальний грабунок призвів до тяжких продовольчих ускладнень не лише в містах, але й на селі. Не вистачало хліба для людей, нічим було годувати вцілілу від евакуації та нацистських грабунків худобу. Внаслідок тотального пограбування ворогом та повної евакуації перед окупацією, в багатьох селах не було в достатній кількості продовольства, насіннєвого матеріалу. За цих умов місцева адміністрація боялася значного вивезення продовольства з своїх районів, що могло негативно позначитися на виконанні плану постачання до заготівельних німецьких організацій. Масовий обмін промислових товарів на харчі швидко виснажував приміські райони і в достатній кількості продовольства там вже не було, а ціни ставали все вищими. Тож мешканці великих міст змушені були долати великі відстані в пошуку харчових припасів. Іншого виходу не було.

Також слід відзначити і неоднакові можливості у доступі до продовольства, пов'язані з матеріальним становищем різних прошарків населення. Звичайно, підприємці та службовці мали можливість харчуватися значно краще, ніж представники інтелігенції або діти та люди похилого віку.

Такими чином, не можна стверджувати, що окупаційна влада зовсім не мала політики стосовно продовольчого забезпечення населення Східної України. Однак вона насамперед враховувала потреби німецької армії та держави. А тотальна евакуація, проведена СРСР при відступі армії, у цьому регіоні не залишила значних продовольчих запасів. Німецьке командування могло налагодити постачання міст лише через залучення ресурсів усього регіону. Декларувалося, що великі міста у «Східних територіях» взагалі буде знищено. Головним принципом постачання, який набрав централізованого та планового характеру майже через рік після окупації, було «хто не працює, той не їсть». Але навіть пайка «найпривілейованішої» категорії не забезпечувала прожиткового мінімуму. Ті, хто чесно працював на заводах, у лікарнях, в школах, ЖКГ, сільському господарстві, отримували мізерну винагороду за свою працю. Були й «бізнесмени», які наживалися на всьому цьому. Продовольче забезпечення місцевого населення в роки нацистської окупації хоча й існувало, було малоефективним та запізним. Централізовано воно запроваджується лише з осені 1942 р.

Звичайно, що така складна і неоднозначна проблема, як продовольче забезпечення населення України в роки війни, потребує більш детального, повного аналізу науковців.

Література

1. Коваль М. В. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах. – К.: «Альтернатива», 1999., - С. – 220 – 249.
2. Король В. С., Машин І. В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна, № 9 – 10, 1997., - С. 34 – 37.
3. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине, 1941 – 1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 170с.
4. Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943). – Харків: Прапор, 2004. – 368с.
5. Михненко А. М. Історія Донбасу (1861 – 1945рр.). – Донецьк: «Юго-Восток», 1999. – С. 367 – 432.
6. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. істор. наук (00.07.01.). – К., 2005. – 23с.
7. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. – Харьков, Прапор, 1965. – 427с.
8. Скоробагатов А. В. Названа праця. - С. – 276.
9. Скоробагатов А. В. Названа праця - С. – 279.
10. Стёпкин В. П. Жизнь при немцах на родине и на чужбине (Донбасс 1941 – 1943гг.). – Донецк: Апекс, 2003., - 52с.
11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО) – Ф. Р – 1717. – оп. 1. – спр. 7. – арк.. 46.
12. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО) – Ф. Р – 1738. – оп. 1. – спр. 3. – арк. 121.
13. ДАДО. – Ф. Р – 1738. – оп. 1. – спр. 3. – арк. 121.
14. ДАЛО. – Ф. Р – 1310. – оп. 1. – спр. 1. – арк. 12.
15. ДАЛО – Нове життя. – 1942 р. – 1 листопада.
16. ДАЛО. – Ф. Р – 1310. – оп. 1. – спр. 1. – арк. 14.
17. ДАЛО. – Ф. Р – 2011. – оп. 1. – спр. 3. – арк. 18 – 21.
18. ДАДО. – Донецький вісник. – 1942 р. – 24 жовтня.
19. Сигал О. С. Оккупационный режим немецко-фашистских захватчиков на Харьковщине в период октябрь 1941 – август 1943 гг. Диссерт. на соискание степени кандидата исторических наук. – Харьков, 1946., - 297с.
20. Скоробагатов А. В. Названа праця. - С. – 289.
21. Сигал О. С. Названа праця. - 297с.
22. Там само. – С. 76.
23. ДАЛО. – Ф. Р – 1748. – оп. 2. – спр. 3. – арк. 120.
24. ДАЛО. – Ф. П – 1790. – оп. 1. – спр. 235. – арк.. 14.

25. Скоробагатов А. В. Названа праця. - С. – 280.
26. Сигал О. С. Названа праця. - С. – 76.
27. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО) – Ф. Р – 2982. – оп. 5. – спр. 25. – арк. 11.
28. ЦДАВОУ. - Ф. КМФ – 8. – оп. 2. – спр. 196. – арк. 44-45.
29. Коваль М. В. Названа праця. - С. – 227.
30. Скоробагатов А. В. Названа праця. - С. – 289.
31. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. – Харьков: Прапор, 1965. – С. 127 – 128.
32. Стёпкин В. П. Названа праця. - С. 22 – 23.
33. “Базари Сватово” //ДАЛО. – 1942р. – 20 листопада.
34. ДАХО. – Ф. Р – 2982. – оп. 1. – спр. 102. – арк. 34.
35. Скоробагатов А. В. Названа праця. - С. – 280.

В статье анализируется продовольственное обеспечение населения Восточной Украины во время немецкой оккупации.

In this article the state of provision maintenance of the East Ukrainian population during the Nazi occupation is analysed. Despite its availability measures taken to provide this maintenance were belated and ineffective. Its aim was labour force preservation and propaganda.

УДК 94(477.6+477.7)

Хряпін Е.О.

ІНОЗЕМНІ АКЦІОНЕРНІ ТОВАРИСТВА І ПІДПРИЄМЦІ У РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ (1900-1914 РР.)

У статті аналізується роль іноземних акціонерних товариств і підприємців у розвитку галузі будівельних матеріалів Донецько-Придніпровського регіону (1900-1914 рр.)

На початку ХХ ст. економіка України мала динамічний розвиток насамперед завдяки формуванню провідних галузей промисловості, таких як металургійна, машинобудівна, гірничорудна, хімічна, електротехнічна, енергетична, становлення мережі транспорту, зв'язку. Визначальним економічним регіоном України постає Донецько-Придніпровський з багатогалузевими підприємствами важкої промисловості. У господарській спеціалізації регіону вагоме місце посідали підприємства галузі будівельних матеріалів, що гарантували стабільний розвиток усього промислового комплексу.

В історіографічних дослідженнях питання висвітлення участі іноземних акціонерних товариств і підприємців у економічному розвитку галузей промисловості Донецько-Придніпровського регіону другої половини ХІХ–початку ХХ ст. розглядалися вибірково, що ускладнює визначення національної та державної приналежності підприємців, компаній, філіалів, представництв, величину інвестицій. Дана розвідка є частиною не тільки галузевого дослідження, а й загального аналізу іноземних інвестицій, участі закордонних підприємців у промисловості регіону. Метою публікації постає визначення іноземних надходжень за державною приналежністю, розміру капіталів до галузі, кількості підприємств.

„Завод каоліну, вогнетривкої цегли і черепиці В.І. Аує” в с. Мало-Михайлівка Олександрівського пов. Катеринославської губ. продовжував перебувати у власності німецьких підданих родини Р.В. і Ф. В. Аує. Основний капітал підприємства протягом 1901-1914 рр. був 300000 крб. Управляючим заводу був Ф.В. Аує, механік – Л.Д. Декалін, майстер – А.Е. Мантейн [1, № 225(В); 2, № 1583(В)].

„Товариство Чорноморського цементного виробництва” належало до сфери інтересів французьких інвестицій, володіло Лисичанським цементним заводом, основним капіталом 2,1 млн крб., запасним – 726915 крб. У 1901 р. правлінням компанії для посилення обігових коштів було підготовлено випуск облігаційного капіталу на 700000 крб. номінальною вартістю облігації в 250 крб. з 5% щорічними виплатами [3, С.235]. На 1914 р. підприємство мало основний капітал 4,5 млн крб. (1911 р. збільшено до 3,5 млн крб., у 1913 р. до – 4,5 млн крб.), запасний – 588390 крб., облігаційний – 65500 крб. До складу правління входили голова М.Е. Бонштедт, члени Ф.Ф. Єнакієв, Г.Ю. Вітте, Г.С. Ливен, Л.Б. Міллер, Е.Ю. Дегіос [1, № 1193 (В); 4, С.469].

Бельгійське „Анонімне товариство заводів для виробництва глиняних труб у Желанній (Росія)” в 1903 р. припинило своє існування. 19 листопада 1904 р. компанія була реорганізована в „Анонімне товариство гончарних труб у Желанній (Південна Росія)” з призначенням основним капіталом 1,1 млн фр., розділений на 11000 акцій по 100 фр., який зберігає до 1914 р. Реорганізоване підприємство не тільки зберігало спеціалізацію попереднього, а й розширює виробництво і асортимент продукції, розпочавши випуск цегли і черепиці на заводі у с. Желанном Бахмутського пов. Катеринославської губ. [3, С.237; 5, С.246]. Директором-розпорядником підприємства був Г. Ван-де Пютте, управляючим заводом і відповідальним агентом – А.Д. Кубо, зав. техн. част. – А.І. Блахов, зав. ком. част. – М.Г. Міхаеліс [1, № 1596 (В); 6, С.546].

„Красногірське Франко-Російське товариство вогнетривкого виробництва” володіло основним капіталом в 3 млн фр., але у 1912 р. підприємство було змушено зменшити його до 1337500 фр., що становив 5350 акцій по 250 фр. і 2400 акцій без визначеної вартості, використало облігаційну позику в 1,2 млн фр. на номінальний капітал. На 1914 р. основний капітал дорівнював 501563 крб., облігаційний – 429185 крб., запасний – 102248 крб. Відповідальним агентом компанії в регіоні був А.К. Руге-де-Жирак, зав.тех. частини інж. – К.Бартас, зав. ком.частини – П.Л. Перілі. До складу правління входили віце-голова Р. Рикар, члени Д. Хараджаєв, С. Жоффруа, С. Ригаль, Г. Дюні, Ф. Мартель, К. Массо; в Росії А.К. Руге-де-Жирак, Жирард, Паск'є [1, № 1577(В)].

Бельгійське „Криничне” анонімне товариство вогнетривких і гончарних виробів на Дінцо” працювало стабільно з основним капіталом в 450000 крб., розділений на 2400 акцій по 500 фр. У 1912 р. підприємство збільшує основний капітал у зв'язку з придбанням керамічного заводу В.О. Плещеева з 450000 до 937500 крб., випустивши 2600 акцій по 500 фр. До числа найбільших власників акцій належали бельгійські підприємці Е. Декамп (540 акцій), О. П'єтт (200 акцій), Ж. Даллеман (125 акцій) [7, Ф.23, Оп.12, Спр. 962, Арк. 3-4зв.; 8, С.25]. На 1914 р. компанія мала основний капітал в 937500 крб., запасний – 61581 крб. Правління товариства знаходилось у м. Селлі (Бельгія), головою Ради підприємства був Ж. Даллеман, адміністратор-уповноважений – Л. де-Лапус, члени – Крафт де-Ла Со, О. Декан і Ф. де-Лоне. Директором-розпорядником і відповідальним агентом компанії був В.О. Френе [1, № 15789 (В); 2, № 1152(В)].

До іноземних спрямувань належали „Товариство заводу вогнетривких виробів М.О. Ковалевського” і „Товариство Деконських заводів і вогнетривких виробів та матеріалів”. Першому підприємству належав завод М.О. Ковалевського, що був збудований 1889 р. на ст. Часовий Яр, з випуску черепиці, тротуарної плитки, скла, кераміки, копальні з покладами глини найвищого гатунку. На 1900 р. основний капітал товариства становив 625000 крб., запасний – 17802 крб. Правління знаходилось в м. Бахмут, до складу якого входили М.О.Ковалевський, В.В. Шабашев, К.Ф. Плюм'є (бельг. піддан.). Друге товариство мало основний капітал 375000 крб., володіло заводом на ст. Деконська, який спеціалізувався на виготовленні динасу для металургійних, скляних заводів, алебастрових плит. Склад правління: голова О.М. Гаврилов, члени – К.Х. Гаврилов, члени - К.Х. Шейблер, К.Ф. Плюм'є (бельг. піддан.), О.Ф. Віке (бельг. піддан.), О.Л. Яновський, І.Я. Гранов. Директором заводу працював Л.П. фон-Розенберг. Стосовно державної приналежності К.Х. Шейблера існує розбіжність, тому що в цей період в регіоні працював кандидатом у члени правління „Російських томасофосфатних заводів” у Маріуполі, членом правління хімічного товариства „Густав Сіверс” в Україні, був віце-головою ради Торгового банку в Лодзі, Членом правління товариства „Сатурн”, „К. Шейблер” в Польщі К.К. Шейблер (бельг. піддан.). Вірогідно, це та сама особа [9, С.222].

У квітні 1912 р. на загальних зборах акціонерів „Товариства Деконських заводів і вогнетривких виробів та матеріалів” і „Акціонерного товариства вогнетривких виробів М.О. Ковалевського” обговорювалось питання про його реорганізацію та злиття в одне, але ці плани не втілились у реальні наміри. Перше підприємство на 1914 р. володіло гіпсовою копальнею у с. Михайлівна, копальною кварцевою і відкрило новий алебастровий завод на ст. Наталіївка Південної залізниці, мало основний капітал 375000 крб., запасний – 45265 крб. До складу правління входили Т.Е. Вдзенконський, Е.Б. Януш, К.Ф. Плюм'є, кандидати І.І. Будревич, С.А. Сундгрєн (іноз. піддан.). Головним управляючим був Т.Е. Вдзенконський, управляючим заводом – С.Б. Клоссовський [1, № 1573 (В); 10, С.456]. У другому підприємстві основний капітал дорівнював 625000 крб. (на частку бельгійських капіталів приходилось не менше 375000 крб.), запасний – 31658 крб. До складу правління входили голова М.Ф. Гельмгольц, директор-розпорядник Т.Е. Вдзеньковський, В.Я. Кошелев, управляючим заводу був І.І. Кеніг [11, С.115].

Німецьке „Анонімне товариство для побудови фабричних труб і печей „Альфонс Кустодіс” ” переживає кризу, керівництвом підприємства була здійснена реорганізація його в „ Акціонерне товариство технічних і промислових будівель „Альфонс Кустодіс” у Дюссельдорфі” з призначеним капіталом 1 млн марок. Товариство зосереджує діяльність з організації та експлуатації технічних, будівельних підприємств, що перебували з ним у зв'язку як промислових і торговельних компаній [12, С.665].

Правління компанії знаходилось в м. Дюссердорфі, агентство в Москві. У власності товариства залишався завод у с. Дружковка Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Відповідальним агентом компанії був О. Стрише. У 1914 р. володіло основним капіталом 500000 марок, розділений на 500 акцій по 1000 марок, який був оплачений з призначеного в 1 млн марок [4, С.213-214].

„Товариство Донецького цементного заводу і виробництва будівельних матеріалів” належало до підприємств групи французьких інвестицій, що зазнало кризових явищ, кредиторська заборгованість зростає до 807850 крб., борг Донському Земельному банку становив 31300 крб. У січні 1904 р. для підсилення обігових капіталів підприємством було випущено облігації на номінальний капітал сумою 600000 крб., за вартістю облігації в 250 крб. кожна. У вересні 1912 р. відбулось придбання товариством у Р.Л. Мишо (фран. гром.) на правах власності та оренди земельних ділянок в Таганрозькому окрузі ОВД. Наступним кроком стало збільшення основного капіталу з 1,2 до 4 млн крб., через випуск 28000 акцій по 100 крб. Це призвело до пониження номінальної вартості акцій з 250 до 100 крб. і наданням власникам старих акцій замість двох акцій по 250 крб., п'яти нових акцій в 100 крб. Крім того, підприємство отримало нову назву – „ Акціонерне товариство з'єднаних цементних заводів (Донецького і Союзу)”. У 1914 р. підприємство володіло основним капіталом 4 млн крб., запасним – 112456 крб. До складу правління входили голова Б.А. Каменка, члени:

П.Г. Дарси (фран. гром.), А.І. Каменка, Н.Н. Кутлер, Р.Л. Мишо (фран. гром.), кандидати: Р.Ф. Зиверт, А.П. Фрезе [10, С.473].

2 липня 1911 р. було допущено до діяльності бельгійське „Нове анонімне товариство керамічних і вогнетривких виробів у Володимирівці (Південна Росія)” з призначеним основним капіталом 1342000 фр., розділений на 2403 привілейованих акцій і 2965 звичайних акцій по 250 фр. та 3500 засновницьких паїв без визначеної вартості. Відповідальним агентом став Г.О. Еврар. Підприємство володіло керамічним заводом бельгійського „Анонімного товариства вогнетривких і керамічних продуктів у Володимирівці (Південна Росія)”, що збакрутіло в с. Володимирівці Маріупольського пов. Катеринославської губ. У 1914 р. товариство мало основний капітал 503250 крб., запасний – 64085 крб. Відповідальним агентом був К.К. Десютер [10, С.463; 11, С.114].

1 грудня 1912 р. розпочало свою діяльність бельгійське „Анонімне товариство портландського цементу в Константиновці” з основним капіталом 3 млн фр., розділений на 12000 акцій по 250 фр. і 4800 засновницьких паїв без вартості. Підприємству належав Краматорський цементний завод у Харківській губ. Директором заводу був В. Флагман, відповідальним агентом інж. – В. Гомон. У 1913 р. товариство збільшило основний капітал з 3 до 5,1 млн фр. завдяки випуску 8400 акцій по 250 фр. Директором заводу і відповідальним агентом компанії став В.Л. Гомон [1, № 1184 (В); 4, С.322].

У січні 1904 р. „Товарищество алебастрових заводів Коссич Брати”, власниками якого продовжували бути австрійські піддані С.С. Коссич та Є.С. і М.С. Коссич реорганізували в „Товарищество алебастрового, гідралічного вапна та цегляно-черепичних заводів” з акціонерним капіталом 250000 крб., розділений на 250 паїв по 1000 крб. Підприємство володіло алебастровим заводом на ст. Деконській. У 1913 р. товариство збільшило основний капітал до 350000 крб., завдяки випуску 100 паїв по 1000 крб. На 1 січня 1914 р. основний капітал підприємства був 350000 крб., запасний – 20824 крб. Особистий склад правління : директор-розпорядник М.С. Коссич, С.С. Коссич, Є.С. Коссич [1, № 999 (В), № 1107 (В); 13, С.55].

Багатогалузеві компанії, що мали будівельні підрозділи в другій половині XIX ст. вони їх на початку XX ст., розширюють або реорганізують в окремі підприємства. Так, англійське Новоросійське товариство володіло цегляним заводом, який залишався одним із найбільших у галузі з річною продуктивністю 300000 крб., чисельністю робітників 213 чол., кар’єром кварцового піску біля ст. Ясиновата [1, № 262(В)]. Бельгійське „Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство” перетворює в 1912 р. цегляний цех у завод на ст. Тритузна. Директором заводу був Е.А. Сундгрєн (бельг. піддан.), який був також членом правління акціонерного товариства цементних заводів „Грануліт” [1, № 285 (В)].

„Брянське товариство рейкового, залізорозного і механічного заводів” мало фабрику вогнетривких виробів і цементний завод на ст. Горяїново. Основною продукцією фабрики стали вогнетривка цегла для металургії, шлаковий цемент, черепиця марсельська. Управляючим фабрики був М.М. Гогоцький. Крім того, підприємство володіло кар’єром піску в с. Макіївка Олександрійського пов. Катеринославської губ. [2, № 1148 (В), 1571 (В)].

„Краматорське металургійне товариство” для налагодження і виробництва зареєстрованого в Росії патента німецького інженера В. Лессінгом привілеї на спосіб приготування цементу і цегли з доменних шлаків за способом Комінка та їх торгівлею передавалась привілея та у власність земельна ділянка в 5 десятин, що прилягала до р. Торець біля ст. Краматорськ Ізюмського повіту Харківської губернії товариству цементних заводів „Грануліт”. Свою діяльність підприємство розпочало 1913 р. з капіталом 1250000 крб., розділений на 12500 акцій по 100 крб. До складу правління товариства входили: голова А.О. Брикельмейєр, товариш голови Й.І. Ефрон, члени: С.М. Беньковський, Е.А. Сундгрєн (бельг. піддан.) Ю.І. Успенський, кандидат І.С. Прохоров [10, С.470; 14, С.73].

Загальна сума іноземних інвестицій до галузі регіону становила 16890750 крб. основного, 9994849 крб. запасного, 494685 крб. облігаційного капіталу, що належали 13 товариствам. Бельгійські інвестиції в галузь будівельних матеріалів дорівнювали 4765750 крб. основного, 170931 крб. запасного капіталу, що представляли 6 підприємств. Французькі капітали склали 10 млн крб. основного, 803094 крб. запасного, 494685 крб. облігаційного капіталу, що належали 3 фірмам. Обсяг німецьких надходжень становив 1775000 крб. основного капіталу у 3 товариств, австрійських – 350000 крб. основного, 20824 крб. запасного капіталу в 1 підприємстві. Серед товариств галузі бельгійські підприємства спеціалізувались з виробництва цегли й керамічної продукції, французькі – володіли цементним виробництвом, німецькі та австрійські – працювали з найбільшим асортиментом продукції.

Література

1. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию). – Изд. втр. – Пт.: Тип. Т-ва под фирмой Электо-Типография Н.Я. Стойковой, 1914. – [1918 с.].
2. Езиоранский Л.К. Фабрично-заводские предприятия Российской Империи. – СПб.: Изд. Торгового Дома А. Срока и К, 1909. – [1143 с.].
3. Хряпін Е.О. Іноземні акціонерні товариства у галузі будівельних матеріалів Донецько-Придніпровського регіону в умовах економічної кризи 1900-1903 рр // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали конференції. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С.234 – 237.

4. Акционерно-паевые предприятия России. – М.: Тип. А.П. Поплавского, 1914.– 575 с.
5. Об утверждении условий деятельности в России „Анонимного общества завода гончарных труб в Желанной (Южная Россия) ” // Собрание Указаний и Распоряжений Правительства. – 1905. – Отд. 2. – № 7. – С.246 – 247.
6. Керамические, гончарные и фарфоровые заводы // Промышленность и Торговля. – 1914. – № 23. – С.546.
7. Російський Державний Історичний Архів (в м. Санкт – Петербурзі).
8. Лукьянов В.Б., Татаринов С.И. Мал городок – да дорог... Краткий очерк истории огнеупорных заводов Часов Яра. – Ч.І. 1876-1922 гг. – Часов Яр, 2001. – 51 с.
9. Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX ст. – 1914г.). – М.: Наука, 1992. – 264 с.
10. Акционерно-паевые предприятия России. Торгово-промышленные, фабрично-заводские и торговые предприятия. Акционерные банки. – М.: Тип. Поплавского, 1917. – 46, 614 с.
11. Оль П.В. Иностранные капиталы в России.. – Пгр.: 4-я Государственная типография, 1922. – 304 с.
12. Об утверждении условий деятельности в России германского акционерного Общества, под наименованием: „Акционерное общество технических и промышленных построек „Альфонс Кустодис” в Дюссельдорфе ” // Собрание Указаний и Распоряжений Правительства. – 1907. – Отд. 2. – № 22. – С.665 – 666.
13. Хряпін Е.О. З історії діяльності австрійських підприємців у промисловості й торгівлі м. Харкова (друга половина XIX – початок XX ст.) // Культура та інформаційне суспільство XXI ст. – Х.: ХДАК, 2005. – С.54 – 56.
14. Хряпін Е.О. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність. – Х.: Майдан, 2004. – С.71 – 81.

В статье анализируется роль иностранных акционерных обществ и предприятий в развитии отрасли строительных материалов Донецко-Приднепровского региона

The role of foreign joint-stock companies and enterprises in development of industry of building materials of the Donetsk-Prydneprovsky region is analysed in the article

УДК 94(477.5)

Чумак М. М.

РОЛЬ КУПЕЧЕСТВА ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В ПРОЦЕССЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье рассматривается роль купечества Левобережной Украины в процессе модернизации промышленности (конец XIX – начало XX вв.) (1900-1914 гг.)

Актуальность изучения истории предпринимательского дела в Левобережной Украине, сфер и направлений данной деятельности- обусловлена рядом причин. На современном этапе развития независимой Украины с учетом активного развития рыночных отношений, возрождения на территории нашего государства предпринимательского дела, появления новых представителей крупного капитала детальное рассмотрение и анализ такого исторического явления, как «купечество», просто необходимо.

Купечество представляло собой основу в зарождении первоначального промышленного капитала Левобережной Украины. Поэтому в связи с современным формированием предпринимательского класса в украинском обществе изучение левобережного купеческого предпринимательства актуально как никогда ранее. Деятельность купечества необходимо исследовать в историческом аспекте, выявить наиболее позитивные моменты в его предпринимательстве, и полученные результаты эффективно применять в сферах современного торгового дела и промышленности. Без знания истории отечественного предпринимательского дела невозможно формирование нового типа хозяйственника-предпринимателя и цивилизованной перестройки национальной экономики на мировой уровень.

Актуализация в изучении «купечества» вызывается и тем, что за времена существования СССР на купца-предпринимателя было наложено позорное клеймо «капиталиста-эксплуататора, хищника и угнетателя всего рабочего класса». Понятия «купец», «предприниматель» утратили свой первоначальный смысл и стали благодаря пропаганде в советской экономико-исторической литературе чем-то враждебным и угнетающим в сознании простого человека. Предубежденность к хозяину-собственнику сохранилась и в наши дни. Вызвано это и существованием отдельных непривлекательных черт в современном предпринимательстве, продолжающих укреплять подобные представления о предпринимательском деле и его истории. Главной задачей современной исторической науки является освещение правдивых данных об истории украинского купеческого предпринимательства, представители которого обладали светлым умом, неумной энергией, деловой расчетливостью и самое главное – отчетливо осознавали связь между собственным благосостоянием и интересами общества и государства в целом.

Проблематикой купечества Украины начали интересоваться и развивать её после распада СССР, когда тема истории предпринимательства стала доступной и не подлежала запрету. За годы независимости Украины издается историческая литература, затрагивающая и рассматривающая положение украинского купечества в Российской империи. Это „Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-

промислової статистики XIX ст.)” Т. Лазанской; „Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.)” І.В. Довжука.

Работа И.В. Довжука представляет особый интерес, так как в ней ведется речь о предпринимателях Левобережной Украины, раскрыт их вклад в отечественную промышленность путем повышения эффективности труда благодаря применению достижений науки и техники. Показана их деятельность, которая за короткий период времени вывела Украину в систему мирового капиталистического хозяйства.

Пишутся диссертационные работы помогающие лучше изучить левобережное купечество. К таким, например, можно отнести диссертационный труд Ю.А. Беликова „Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)”. Но изученность левобережного купечества в целом остается на данный момент далеко неполной и требует ее дальнейшего исследования. Огромную роль при этом играют архивные документы и материалы, они незаменимы в этом деле и представляют историческую ценность.

Расцвет купеческого предпринимательства приходится на конец XIX - начало XX в. В этот период происходит первая волна индустриализации Российской империи и развития основных видов промышленности [1].

Пореформенному купечеству было свойственно вкладывать приобретенные путем торговых операций капиталы в промышленность. Это явление довольно ярко характеризовало менталитет украинского предпринимателя. Около половины предприятий, расположенных на территории Левобережной Украины, были созданы полностью или частично за счет купеческого капитала. Но в основном это мелкие и средние предприятия. Расположение купеческих предприятий на Левобережной Украине являлось неравнопропорциональным.

Такое положение дел объясняется тем, что одни центры купеческой деятельности к концу XIX века представляли собой уже развитые промышленные регионы, а другие, наоборот, оставались еще малоразвитыми в индустриальном и инфраструктурном планах. В качестве примера, в подтверждение данного суждения, можно взять города Екатеринослав (с 1926 г. Днепропетровск) и Чернигов. Екатеринослав начал по настоящему развиваться как торгово-промышленный центр после того, как в эксплуатацию были введены в 1871 году железнодорожный мост через р. Днепр, в 1875 году – первый в городе стационарный грузопассажирский порт, а в 1884 году проложена Екатеринославская железная дорога. Лишь к началу XX века Екатеринослав становится крупным центром торговли и промышленности. Здесь местное купечество охотно вкладывало свои капиталы в деревообрабатывающую, легкую, пищевую, металлургическую и машиностроительную промышленности.

Что касается Чернигова, то он находился в таком же положении, что и Екатеринослав. Город долгое время был в изоляции от крупных железнодорожных магистралей, которые, как известно, играли важную роль в индустриализации Левобережной Украины. Только в 1893 году сдана в эксплуатацию узкоколейка Чернигов – Круты Киево-Воронежской железной дороги. Но перевозки по ней были невыгодны, поэтому вплоть до начала XX века доставка и отправка товаров производилась при помощи гужевого транспорта. Ясно, что такое положение не способствовало развитию города в промышленный центр.

Но несмотря на отдельные проблемы и трудности в становлении купеческого промышленного предпринимательства, можно уверенно выделить основные его центры. Это Юзовка (с 1961 г. Донецк), Харьков, Луганск, Екатеринослав, Полтава, Чернигов. Здесь купцы занимались не только развитием промышленности, но и ее качественным преобразованием, модернизацией производства. И хотя рассматриваемый период – время массового привлечения Российской империей крупного иностранного капитала и создания на территории Левобережной Украины иностранных акционерных обществ и трестов, не следует сводить на нет заслуги местного купеческого предпринимательства в процессе становления промышленности в регионе.

Бесспорно, местное купечество проигрывало иностранному капиталу, особенно в тяжелой промышленности, но имеющиеся у местного купечества заводы и предприятия были образцом в процессе постоянного модернизирования производства, улучшения эффективности производительности труда и качества продукции.

Так, в Луганске существовал целый ряд средних по размерам чугуно-литейных заводов и механических мастерских. Луганские купцы II-й гильдии Борис Эстерович и Федор Тимофеевич Мининов владели своими чугуно-литейными механическими заводами [2;3]. Купцы Григорьев и Залевский получили в 1912 в Луганской Городской управе разрешение на постройку трубопрокатного завода [4].

Перечисленные предприятия оснащались на тот момент мощными и эффективными паровыми и нефтяными двигателями, механизированными линиями, спроектированными с учетом достижений науки и техники, плавильными печами. Что касается качества изготавливаемой продукции, то примером здесь служит Ивановский чугуно-литейный и механический завод (Луганская область) купца Соломона Давидовича Вендеровича. Завод выпускал дутьевые печи и арматуру к ним. Эти изделия пользовались большим спросом. Именно этим заводом осуществлялась поставка печной арматуры для воздушных печей Мраморного зала московского кремля [5].

Существовали и довольно крупные купеческие предприятия в данной отрасли. Так, по инициативе харьковского купца II-й гильдии Ивана Васильевича Когтина, в Харькове в 1882 году открыт механическо-

чугунолитейный завод. Он производил машины и детали к ним для всех отраслей тяжелой промышленности [6].

После внимательного изучения других сфер капиталовложений купечества Левобережной Украины, исследователи четко выделяли пищевую и легкую промышленность. К концу XIX века начинает бурно развиваться свеклосахарная промышленность. Центрами свеклосахарной промышленности Левобережной Украины считались Полтавская и Харьковская губернии. Например, в Харьковской губернии крупными владельцами сахароваренных заводов являлись купцы I-й гильдии Р.О. Рубинштейн, П.Я. Бурас и братья Терещенки. Эти славные представители купечества Левобережной Украины занимались постоянной модернизацией в своей промышленности. К концу XIX века благодаря стремлению купца-предпринимателя к постоянному новаторству на своих предприятиях сахарная промышленность переживает большие реформы. Изменяется техника добычи сока из сахарного бурака, которая увеличила продуктивность в 8 раз и уменьшила привлечение ручного труда.

Второе место после сахарной промышленности по купеческим капиталовложениям занимает винокуренная и пивомедоваренная промышленность. Множество мелких заводов по производству спиртных напитков к концу XIX века распалось или было объединено в крупные предприятия, но производительность увеличилась в несколько раз. Такие предприятия располагались практически по всей территории Левобережной Украины. Уже тогда, при проектировании и постройке заводов, уделяли особое внимание охране окружающей среды. Так, на пивомедоваренном заводе купца Игнатищева в городе Харькове применяются усовершенствованные очистные коммуникации и фильтры для очистки

сточных вод. Вредный дым из труб завода сжигался специальными навесными приборами. Для этого Игнатищев специально совершил поездку по загранице, побывав на крупных предприятиях аналогичного типа [7].

Менее всего купеческим капиталом была затронута легкая промышленность, она приносила меньший доход, чем остальные, и была не столь выгодна. Наиболее развитым регионом Левобережной Украины по легкой промышленности являлась Черниговщина. На нее приходилась наибольшая концентрация купеческих шерсти-прядельных, полотняных, суконных заводов и фабрик. Особое значение имела легкая промышленность в селении Клинцы Черниговской губернии. В Клинцах находилось семь больших купеческих фабрик, в 1895 году они давали 71% продукции по Украине. Именно здесь происходит техническая революция в легкой промышленности Украины. На предприятиях вводятся первые электродвигатели, что на тот момент было редкостью.

История купечества Левобережной Украины содержит в себе много интересного и достойного изучения. И хотя купечество подверглось, после прихода к власти большевиков, гонению и очернению, обвинениям в антиобщественной деятельности, роль украинского купечества в становлении отечественной промышленности и экономики столь значительна, что заслуживает достойное место в истории Украины. В отличие от представителей крупного российского и иностранного капитала, местное купечество заботилось о возрождении и расширении природных ресурсов страны, проявляло интерес к сохранению природной среды.

В процессе индустриализации страны купечество набирало силы и в дальнейшем должно было выйти на уровень создания своей независимой национальной государственности, способной защитить интересы своей страны и ее экономики в конкуренции с иностранным капиталом.

Унаследованный опыт образует реальный фундамент для хозяйственного возрождения и расцвета Украины с укреплением предпринимательских, действительно рыночных основ в экономике.

Литература

1. Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2003. – С.4.
2. ГАЛО. – Ф.-60, оп. 1, д. 15, лист 6.
3. ГАЛО. – Ф.60, оп. 1, д. 24, лист 7.
4. ГАЛО. – Ф.60, оп. 1, д. 24, лист 10.
5. Смоляренко Я. Как капиталист Вендерович стал пролетарием // НЭР. - 2004. №16 (129). С.1-4.
6. ГАХО. – Ф.4, оп. 1, д. 44, лист 1.
7. ГАХО. – Ф.45 оп. 1, д. 9244, лист 14.

У статті розглядається роль купецтва Лівобережної України в процесі модернізації промисловості (кінець XIX – початок XX ст.)

In the article the role of the merchants of Left-bank Ukraine in the process of modernization of industry is examined.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Балан Василь Миколайович** – доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувачий відділом Інституту цукрових буряків УААН.
- Барабаш Юлія Василівна** – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Бернацький Микола Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка
- Бобровський Артем Сергійович** – аспірант кафедри Історії України Донецького національного університету.
- Болотських Михайло Васильович** – здобувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Вергунов Віктор Анатолійович** – доктор сільськогосподарських наук, професор, директор Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН.
- Вихватенко Микола Тимофійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.
- Грибенко Олександр Миколайович** - аспірант кафедри історії України Національного аграрного університету.
- Гусс Крестіна Согамоївна** – здобувач кафедри «Архівознавство» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Дем'яненко Світлана Миколаївна** – магістр з історії, пошукач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, молодший науковий співробітник відділу етнографії Луганського краєзнавчого музею.
- Д'яконіхін Андрій Валерійович** – асистент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Зиза Микола Миколайович** – кандидат історичних наук, методист консультаційного відділення у м. Привілля.
- Королева Галина Івановна** – здобувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Крот Валентина Андреевна** – доцент кафедри архівознавства
- Крюков Віктор Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.
- Литвиненко Віталій Федосійович** – д.іст.наук, професор, завідувач кафедри “Історія України” Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Михайличенко Д.Ю.** – кандидат історичних наук, Харківський національний економічний університет.
- Михайлик Віталій Павлович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Михайлюк Олена Ігорівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та українознавства Національного аграрного університету.
- Невзіла Анна Борисівна** – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Носенко Олена Володимирівна** – асистент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Остапенко Світлана Вікторівна** - аспірант кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.
- Орешкина Марина** – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Панченкова Наталя Олександрівна** - аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля.
- Пекарчук Володимир Михайлович** – викладач кафедри теорій і історії держави та права Луганської академії внутрішніх справ імені 10-річчя незалежності України.
- Пеллагеша Наталя Євгенівна** – аспірант Національного інституту стратегічних досліджень України, відділ етнополітики.
- Підлісний Дмитро Вадимович** – аспірант кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.
- Прокоф'єва Олена Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент Белгородського державного університету.
- Романюк Неля Йосипівна** – кандидат історичних наук, доцент Державного агроєкологічного університету (м. Житомир).
- Свистович Степан Михайлович** – кандидат історичних наук, Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова.
- Сіряченко Світлана Михайлівна** – науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН.
- Сиволапов Василій Олексійович** – старший викладач кафедри архівознавства СХУ ім. В. Даля
- Сухущин Михайло Петрович** - здобувач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.
- Тарабрін Олексій Євгенович** – доктор сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки УААН.
- Фесенко Юрій Петрович** – професор, доктор філологічних наук, завідувач кафедри журналістики.
- Фомін Андрій Володимирович** – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Хряпін Едуард Олександрович** - старший викладач кафедри українознавства Харківського національного університету радіоелектроніки.
- Шведчикова Ірина Олексіївна** – к.т.н., доцент кафедри “Прилади” Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Шведчиков Олексій Андрійович** – студент Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Чумак Михайло Михайлович** – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

ОГОЛОШЕННЯ

Редколегія **наукового збірника „Історичні записки”** - фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі **необхідні елементи** (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на дискеті 3,5 дюйма в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр ББК; прізвище та ініціали автора; назва статті (великими літерами); текст (посилання в тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках з позначенням номера цитованого видання в списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, 34]; список літератури, коротке (1-2 речення) резюме російською та англійською мовами. Текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву, згідно з прізвищем автора.

Вимоги до відомостей про автора Відомості про автора складаються з прізвища, ім'я, по-батькові, вченого ступеня, звання, посади, місця роботи. Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому.

Повідомляємо, що наступні збірники будуть друкуватися на комерційній основі. Передбачувана передплата у розмірі 5 грн. за одну сторінку роздрукованого тексту (через один інтервал). Копія квитанції про сплату ПДВ буде надіслана автору разом з примірником збірника.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20а, кафедра всесвітньої історії. Телефон (0642) 41-71-73

E-mail mihayluk@snu.edu.ua

ЗМІСТ

Барабаш Ю. В.	МЕДИЧНА ОСВІТА НА ЛУГАНЩИНІ У 20-Х РР. ХХ СТ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ	5
Бернацький М.П.	ЕВОЛЮЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ДОНБАСУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ	7
Бобровський А.С.	ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ УРСР ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	10
Болотських М.В.	СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ЗДІЙСНЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ (ЗЛАМ ХХ – ХХІ СТ.)	18
Вергунов В.А.	І.С. ЖУКОВ – ДИРЕКТОР ВСЕУКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АГРОГРУНТОЗНАВСТВА ТА ХІМІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1932–1933)	26
Вихватенко М.Т.	ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОЛЕТАРІАТУ В УКРАЇНІ У ДОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД	33
Грибенко О. М.	АГРАРНА РЕФОРМА УРЯДУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В КОНТЕКСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	39
Гусс К.С.	ТОРГОВИЙ ДІМ «ЯХНЕНКИ І СИМИРЕНКО»: ВІД ВИНИКНЕННЯ ДО ЗАНЕПАДУ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ)	42
Дем'яненко С. М.	ВІЙНА СЕЛЯНСТВА ПІВДЕННО – СХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКИХ СПРОБ НАВ'ЯЗАТИ «ВОЄННИЙ КОМУНІЗМ» (1920 – 1921 РР.)	45
Д'яконіхін А.В.	САМУІЛ ЗБОРОВСЬКИЙ – ГЕТЬМАН УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА	47
Корольова Г.І.	ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ УМОВ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКИХ ЖІНОК В УКРАЇНІ ПРОТЯГОМ 1979 – 1991 РР.	49
Крот В.А.	КШИШТОФ ЗБАРАЖСЬКИЙ – ПОЛИТИК, ДИПЛОМАТ, ПУБЛИЦИСТ	54
Крюков В.Г.	ІСПАНІЯ В СИСТЕМІ ЗВ'ЯЗКІВ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ МУСУЛЬМАНСЬКОЇ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ АРАБСЬКИХ РАННІХ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ	59
Литвиненко В.Ф., Шведчикова І.О., Шведчиков О.А.	ПЕРШІ ЕКСПОРТНІ ПОСТАВКИ ЛУГАНСЬКИХ ТЕПЛОВОЗІВ	64
Михайличенко Д.Ю.	СОЗДАНИЕ КОЛЛЕКТИВА УЧЕНЫХ-ЭКОНОМИСТОВ ПОД РУКОВОДСТВОМ ПРОФ. Е.Г.ЛИБЕРМАНА И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В 1947 – 1959 ГГ. (К ВОПРОСУ О ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РЕФОРМЫ 1965 Г.)	66
Михайлюк В.П., Зиза М.М.	ЗМІНИ ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ (50-80-І РР. ХХ СТ.)	69
Михайлюк О.І., Пекарчук В.М.	ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІЙ ЦЕНТРАЛЬНИХ ТА МІСЦЕВИХ ВИКОНАВЧИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ	76
Невзліна А.Б.	ЄВРЕЙСЬКЕ ЖИТТЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ	83
Носенко О.В.	ПОШИРЕННЯ В УКРАЇНІ ДОСВІДУ, НАПРАЦЬОВАНОГО ЗЕМСТВАМИ, ЩОДО УПРАВЛІННЯ РІЗНИМИ ГАЛУЗЯМИ МІСЦЕВОГО ГОСПОДАРСТВА	87
Остапенко С. В.	М.О.МАКСИМЕЙКО В ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ ХАРКІВЩИНИ	89
Орешкіна М.А.	РОЗВИТОК БІБЛОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ В 60-Х РОКАХ ХХ СТ.	92
Панченкова Н.О.	СТАВЛЕННЯ ДО ТЕРОРУ РАДИКАЛЬНИХ ОБ'ЄДНАНЬ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	94
Пелагеша Н.	СОЦІОКУЛЬТУРНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ – УРОКИ ДЛЯ СУЧАСНОСТІ	97
Підлісний Д.В.	ІНСТИТУТ “ГЛАВНОНАЧАЛЬСТВУЮЩЕГО” ГУБЕРНСЬКОГО СТАРОСТИ НА ХАРКІВЩИНІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ (ЖОВТЕНЬ-ЛИСТОПАД 1918 РОКУ)	100
Прокофьева Е.Ю.	СОСТОЯНИЕ МУКОМОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ	103

Романюк Н.Й.	В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 20-Х ГГ. XX В. (НА МАТЕРИАЛАХ РСФСР И УКРАИНЫ) ВИТОКИ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ВОЛИНІ	106
Свистович С.М.	ДЕРЖАВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНСЬКІЙ СРР У 20-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ	111
Сіряченко С.М.	ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА С.М. БОГДАНОВА (1859–1920) ЩОДО РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ АГРАРНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ	116
Сиволапов В.О.	НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОКРУГИ ТА ЇХ РУЙНАЦІЯ В СИСТЕМІ ТОТАЛІТАРНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ (20-30-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ)	122
Сухушин М.П.	ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМ РЕФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР В РАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (1988 – 1990 РР.)	128
Тарабрін О., Балан В.	ЕТАПИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ. ПЕРІОД ВІД РЕВОЛЮЦІЇ ДО ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1917-1941 РР.)	131
Фесенко Ю.П.	КОММУНИКАТИВНОЕ ПОЛЕ УКРАИНЫ: ПОЛЕМИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ	133
Фомін А. В.	ПРОДОВОЛЬЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943)	136
Хряпін Е.О.	ІНОЗЕМНІ АКЦІОНЕРНІ ТОВАРИСТВА І ПІДПРИЄМЦІ У РОЗВИТКУ ГАЛУЗІ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ ДОНЕЦЬКО- ПРИДНІПРОВСЬКОГО РЕГІОНУ (1900-1914 РР.)	140
Чумак М. М.	РОЛЬ КУПЕЧЕСТВА ЛЕВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСЕ МОДЕРНИЗАЦІЇ ПРОМИШЛЕННОСТІ (КОНЕЦ ХІХ – НАЧАЛО XX ВВ.)	143

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 10
(Спеціальний)

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

Відповідальний за випуск
Літературні редактори
Оригінал-макет

Михайлюк В.П.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку 23.05.06.
Формат 70 x 108 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк.17,9 Обл. друк. арк.19,4
Наклад 100 прим. Вид. № 294 Замовлення № 210. Ціна вільна

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м.Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2, тел. (0642)55-19-83